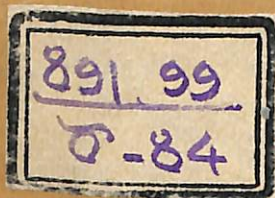

Ա. Մ. ԾՈՑԻԿԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

ՏՊԱՐԱՆ
ՅԱՍԱՐԴ ԶԱՕԱՍՑԱՆ,,Ի
ՓՐԱՎԻՏԷՆՍ
1916

19 NOV 2011

891.99
6-89

Ս. Մ. ԾՈՑԻԿԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

ՏՊԱՐԱՆ
«ԵՐԻՏՐԱՍՏՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»,
ՓՐԱՎԻՏԷՆՍ
1916

14.05.2013

35248

24418-60

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայ զինուորին բաժինը	Դասապարտեալի մը վախճանը
Սրազ մը	Արմիկ
Գերագոյն բաղձանք	Սովորական պատմութիւն
Ինքնապաշտպանութիւն	Թուրքերը կը զուարեանան

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐԻՆ ԲԱԺԻՆԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՄԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի ձմեռը, ըստ սովորականին, սաստիկ եղած էր 1914 թվին ալ։ Սառնամանիքները, ճիշդ ժամանակին, պատած էին երկրին ամեն կողմը։ Զրևն ու ցուրտը, սակայն, չէին խանգարած ընթացքը Ռուս և Թուրք պատերազմին, որ գրեթե նոր սկսած էր։ Խել մը ծանր ընդհարումներ արդեն տեղի ունեցած էին Ռուսերուն և Թուրքերուն միջև, երբ որ այս վերջինները յարմար դատեցին փոքրիկ դադար մը առնել։ Անոնց նպատակն էր, նոր ծրագրով ու ուժով նետուիլ պայքարի ասպարէզ։ Եւ լերան մը ետեի կողմը փոռուող դաշտի մը մէջ տեղաւորուեցան անոնք այս անգամ։

Վրաններէն մէկը, որուն ներքե կը պառսպարուէին խուճը մը զինուորներ, համեմատաբար միւսներուն, բաւական բարձր դիրք ունեցող վայրի մը վրայ հաստատուած էր։ Գրեթէ լերան լանջերուն մօտ։ Այնպէս որ այդ տեղի ցուրտն աւելի սառտիկ

էր: Զինուորներն իրենց վրանին առջև վառած կը-
րակնին վերանորոգեցին հաւաքուած փայտերով:
Ու մինչ, փայտերը վառուելով կը ճարճատէին, և
ծուխ ու բոց կ'արձակէին, զինուորներուն երեկոյ-
եան ճաշը բաժնուեցաւ: Ռուբէն ևս որ այդ զօրա-
խմբին մէջ կը գտնուէր, մօտեցաւ մեծ կաթսային,
իր տաք ապուրն ստանալու համար: Անիկա տեւաւ
թէ՛ թուրք ընկերներուն առատ առատ կուտային,
իսկ երբ կարգը իրեն եկաւ, իր պնակին կէսը մի-
այն լեցուցին: Ատիկա անսովոր բան մը չէր Ռու-
բէնի համար: Լռեց: Իրեն կարկառուած կտոր մը
հացն ալ առաւ և քաշուեցաւ իր տեղը:

Իր անբաւական ճաշը չուտ մը լմնցնելով, Ռու-
բէն գնաց վառուած կրակին քով կկգեցաւ: Ստա-
ցած սնունդին կը համապատասխանէր նաև սնոր
կրած հագուստը: Մասնաւորապէս վրայի վերաբ-
կուն, այլևս մաշուած, և տեղ տեղ ծակծկուած
ըլլալով, իր դերը կատարելէն դադրած էր: Ահա
թէ ինչո՞ւ Ռուբէն շատ և թերեւս ամենէն աւելի,
ցուրտ կը զգար:

Թուրք զինուորները հետզհետէ կուգային ու կը
բոլորուէին կրակին շուրջը: Անոնք իրենց պետին
լաւ տեղ մը ընծայելէ ետք, իրենք ալ սկսան, ըստ
յարմարութեան, տեղաւորուել, և տաքնալ: Ռու-
բէն գո՛հ էր, որ զինքը չարքէն դուրս չէին ձգեր:
Բայց, ահաւասիկ հասան ուրիշ թուրք զինուորներ
ալ: Եւ չարքն աւելի խտացաւ: Ամենէն ետք եկաւ
ճաշը նոր լմնուցած թուրք մը, որ իրեն համար
տեղ չի գտնելով, գանգատ ըրաւ խումբի պետին:
Այս վերջինը խումբին վրայ ակնարկ մը ձգեց: Ու
Ռուբէնը տեսնելով, հրամայեց անոր խիստ ձայ-
նով մը.

— Էյ, ինծի նայէ, դուն ելիր, ու այդ տեղդ
նոր եկող զինուորին տուր:

Ռուբէն անմիջապէս ելաւ: Եւ անոր տեղը զը-
րաւեց թուրք զինուորը:

Հայ զինուորը, քիչ մը ասդին անդին գնաց:
Յետոյ ոտքերը արագ արագ զարկաւ սառցապատ
գետնին, և թեւերն ալ, քանիցս, կուրծքին վրայ
ծալլեց ու տարածեց: Սակայն այդ մարմնամար-
զական փորձերը մեծ արշիւնք մը չընծայեցին:
Անիկա, ուրիշ ժամանակէ աւելի, շատ կը մսէր
այդ իրիկուն: Ուստի ուղեց ջանք մը ընել լաւ
տաքնալու, նախ քան ցուրտ վրանին տակ քաշ-
ուին ու պառկելը: Եւ որովհետեւ նկատած էր, թէ
կրակին շուրջը գտնուողներէն մէկ քանին երկուա-
կան հոգու տեղ բռնած էին, գնաց խմբապետին
քով, և զինուորական բարեւ տալէ ետք, յարգական
ձևով մը խնդրեց անկէ.

— Կ'աղաչեմ, հաճեցէք ըսել սա լայն լայն
դիրքով տեղաւորուած մեր ընկերներուն, որ ինծի
անկիւն մը տան: Ես ալ տաքնամ քիչ մը:

— Եթէ չի տաքնաս, կը սատկի՞ս:

— Տէր իմ, շատ կը մտիմ այս իրիկուն:

— Քովէս անդին գնա, ու զիս մի բարկացնել:

— Շնորհ:

— Դեռ պիտի ցուցնե՞ս գլուխս: Կորսուէ՛,
կ'ըսեմ քեզի: Եթէ ուրիշ անգամ ալ զիս ասանկ
նեղացնես, իրաւ որ քեզ, իբրեւ ապստամբ, Զին-
ուորական Ատեանին յանձնելով, հրացանի բռնել
պիտի տամ: Դուն քու աչքերովդ տեսար արդէն
անցեալ օր, թէ ի՞նչ վախճան ունեցան քու նման-
ներէդ մէկ քանին: Հասկցա՞ր հիմա, անպիտա՛ն
Հայ: Մենք արդէն շատ լաւ գիտենք, թէ ձեր ըրած

այս զինուորական ծառայութիւնը կեղծ ու պատիր բան մըն է։ Պարագան որ ներկայանայ, Հայերով լեցուն անհաւատ Մօսկօֆի բանակին կողմը պիտի անցնիք, ու իբրեւ կամաւոր զինուոր, հրացաննիդ մեզի պիտի ուղղէք։ Ձեր ազգը իր արմատէն չորցընելու է, դաւաճաններ զձեզ։

Գոհունակութեան ընդհանուր մրմունջ մը անցաւ խումբին մէջէն։ Իսկ Ռուբէն, լուռ ու մունջ, տխուր ու տրտում, և գլուխը կախած, արդէն ետ քաշուած էր, իր բաժինն առած։ Սակայն, զարմանալի բան, անդիէն, Թուրք զինուորներէն մէկը կանգնեցաւ, և ընկերաբար, հրաւիրեց Հայը, որ անցնի իր տեղը։ Ռուբէն, թէ և այլևս չէր ալ ուզեր կրակին մօտենալ, բայց որպէսզի Թուրք ընկերոջ մը ըրած ազնիւ առաջարկը յարգած ըլլայ, չնորհակալ եղաւ անկէ, և գնաց որ անոր տեղը գրաւէ։ Միայն թէ հազիւ ծունկը ընդյառաջած էր անիկա, երբ անոր տեղ տուող զինուորը, ետեէն ամուր մը հրեց զայն։ Ռուբէն ինկաւ ուղղակի կրակին վրայ, և հազիւ հազ ինքզինքն ազատեց, պզտիկ այրուցքներ ունենալով։ Խումբին մէջ դաժան ծիծաղ մը տարածուեցաւ։ Հէք Հայը թէ՛ զինքը հրողին, և թէ՛ իր վրայ խնդացողներուն դէմ զգացած ցաւն ու վիրաւորանքը չի կրնալով տանիլ, դռնից։

— Բայց, ընկերներ, միթէ կը վայլէ՞ որ ասանկ անսրտօրէն կը վարուիք ինծի հետ։

Անիկա, դառնութեամբ լեցուած, ուղղուեցաւ դէպի վրանը։ Ու հազիւ ոտքը վրանէն ներս դրած էր, երբ որ անոր ետեէն հասաւ խմբին պետը։ Սա՝ ապտակեց Հայը, և բարկաճայթ ձայնով մը պոռաց անոր երեսին։

— Ի՞նչ ըսիր. ի՞նչ խօսքեր ըրիր...

Եւ զինուորականը, տուած ապտակովը չի կրնալով խաղաղեցնել իր մէջ բռնկած կիրքն ու ատելութիւնը, ուժգին աքացի մըն ալ տուաւ Ռուբէնի իրանին, յարելով։

— Դուն եկուր ու անգամ մըն ալ ատանկ անարգական խօսքեր ուղղէ Աստուծոյ ճշմարիտ հաւատացեալներուն, և տե՛ս, թէ ինչպէս բեզ իմ ձեռքովս իսկ պիտի սատկեցնեմ, անհաւատ շուռ։

Փոթորիկ մը պայթած էր Ռուբէնի կրծքին ներքեւ։ Անոր մարմինն ամբողջ կը դողար։ Բայց անիկա խածաւ իր չլթունքը։ Զանաց համբերել։ Եւ անշուշտ գնաց, ինկաւ անկիւն մը։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՒԱՏԱՐՄՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

Ռազմաբեմին վառօդարոյր և ծխալից մթնոլորտը կը զղրդար անագին շոինդներով։ Թնդանօթներու որոտներն ու հրացաններու պայթիւնները ականջ կը խլացնէին։ Ասոնց կը միանային երիվարաց վրնջիւնները, զանազան կառաց ճօինչներն ու սուլումները, շարժուն զօրաց բազմատեսակ աղաղակները, և զօրապետներու գոռումներն ու դռնումները։ Տիրող ընդհանուր անեղ մխրթին մէջ լսելի կ'ըլլային նաեւ ինկող վիրաւորներու արձակած կսկծազին վայնասունները, և հոգեվարքներու հռնդիւնները։

Հայաստանի հողին վրայ իրարու դէմ ելլող Ռուսական ու Թրքական զօրաբանակները ամենակատաղի ճակատամարտ մը կը մղէին այդ օրը։

Մէկ կողմէն զինուորները, գոյութեան խնդրէն, արեան տեսքէն, և յաղթութեան փառահեղ երազներէն գինովցած, գերազրգիռ ու մոլեգնած, զը խոյանային իրարու վրայ: Վիրաւորներու ու ըսպաննուածներու մարմիններով գետինները կը ծածկուէին: Դիակներուն հետ վիրաւոր ողջերն ալ, զօրաց ստքերուն և ձիանց սմբակներուն ներքեւ կը ճգմուէին ու կը ջախջախուէին: Միւս կողմէն ալ Հայ զիւղերն ու դաշտերը ոտից կոխան կ'ըլլային, կը փճանային: Իսկ այն պարագային, երբ Թուրք զօրքերը կէտի մը վրայ յաղթուելով ետ մղուէին, նահանջէին, վայր եկած էր անոնց ճամբուն վրայ գտնուող վայրերու Հայութեան: Այդ զօրքերն իրենց պարտութեան ամբողջ վրէժն ու ցասուած կը թափէին խեղճ, անմեղ ու անպաշտպան Հայերու գլխուն: Այլևս սպաննութեանց, բռնաբարութեանց, աւտրառութեանց և այլ ամեն տեսակ վայրագ խժոժութիւններու ո'չ չափը կար ու ո'չ սահման:

Պատերազմադաշտին մէկ կողմը, խորտ ու բորտ վայրի մը, և տեսակ մը բնական խրամատներու մէջ, դիրք բռնած էր Թուրքական զօրաց խումբ մը: Զինուորները կուրծքի վրայ պառկած, գետնին վրայ սողալով, և հրացանածգութեամբ յառաջ գնացած էին: Ասոնց մէջ էր նաև Ռուբէն, Հյու ու հնազանդ, անվեհեր ու անձնուէր զինուոր մը Օսմ. բանակին մէջ: Այդպէս էին նաև այդ բանակին ծառայող բոլոր Հայ զինուորները: Ռուբէն Պալքանեան պատերազմին ալ մասնակցած, և կարեւոր յաղթական ընդհարումներու մէջ բաժին ունեցած էր: Ռուբէնի նման քաջ Հայ զինուորներն էին որ Պալքանեան կռուի միջոցին, հակառակ անամօթ Բիէն Լօթիի

կողմէ անիրաւաբար անոնց երեսին նետուած Վախկոտ նապաստակներն անուանարկութեան, Օսմանեան զինուորական բարձրագոյն իշխանութեան յարգանքին ու գովասանքին արժանացան: Ռուբէն եփած, և հմուտ վարպետ մը դարձած էր պատերազմի արհեստին մէջ: Այնպէս որ, այս անգամ, ամենայն պաշարիւնութեամբ, և ճարտար նշանառութեամբ մը այլևս կը գործածէր իր հրացանը:

Միայն պարագայ մը կար, որ զինքը յաճախ կը մտաւանջէր, երազկոտ ու մելամաղձոտ կը դարձնէր, և անորոշ խղճահարակաւ տագնապներու կ'ենթարկէր: Պալքանեան մարտի ընթացքին, թէև քրիստոնեայ, բայց օտար ազգերու դէմ եղած էր զխաւորաբար իր գործը: Այն առեւ, իր հրացանովը կրակած, սուրնովը ծակած, և սուրովը հարուածած էր ո'չ-Հայր: Սակայն, ներկայ պատերազմին մէջ, ստիպուած էր, իր իսկ սրիւնակից եղբոր դէմ մարտնչիլ: Անիկա գլխէր, թէ Ռուսաց բանակին մէջ կային բազմաթիւ ռուսաճպատակ Հայեր: Ահա թէ ինչո՞ւ, ամեն անգամ որ հրացանը կը պարպէր, սրտի ծանր ճնշում մը կը զգար, խորհելով թէ գուցէ թաւալդոր գետնին վրայ ինկող իր հարուածեալը ազգակից մըն էր:

Իր հոգին ճմուղ այս մտածումը, սակայն, իրեն չէր թելադրեր երբեք դասալիք ըլլալու գաղափարը: Մինչդեռ Ռուբէն, առանց այդ պատճառին ալ, եթէ զինուորութենէ փախչէր, իրաւունք ունէր, վասն զի Թուրքերը շատ գէշ կը վարուէին իրեն հետ: Թուրքերը նոյն կերպով կը վերաբերուէին քաւ թէ՛ ռազմաճակատին վրայ կռուող և թէ՛ բանակին մէջ զանազան ծառայութիւններ ընող բոլոր Հայ զինուորներուն հանդէպ: Խոյական ու ան-

արդար կանոններ որդեգրած էին արդէն Հայ գին-
ուորներուն նկատմամբ: Յետոյ, երբէք առիթ չէին
փախցնել, իբր ծանր յանցանք ու դաւաճանու-
թիւն, անոնց երեսին նետելու Ռուսաց բանակին
մէջ գոյութիւն ունեցող Ռուսահայ գինուորներու
ու կամաւորներու պարագան: Բնաւ չէին ուզել
խորհիլ, թէ Տաճկահայերն ի՞նչ պատասխանատու-
ութիւն կրնային ունենալ Ռուսահայոց շարժման
մասին: Բայց միայն խտրելն ու պանազան տեսակ
վիրաւորանքները չէին Հայ գինուորներուն ցաւե-
րը: Անոնք որ գինուորութեան գործերու մէջ աչ-
քառու քաջավարժութիւն մը չէին ցոյց տար, և
կամ կասկածելի կը նկատուէին, յոյժ վտանգաւոր,
մանաւանդ սարսափներով լեցուն դիրքերու առջև կը
դրուէին: Թուրքերը, վերջին ժամանակներ, սկսած
էին նաեւ անոնցմէ շատերը գինաթափ ընել և զը-
րաստներու նման գործածել: Ծանր բեռներ կրել
կուտային անոնց: Ծամբաներու շինութեան ու
խրամներու պեղման գործերու մէջ կը ղնէին զա-
նոնք: Միտում մը կար, առհասարակ, գինաթափ
եղած այդ Հայերը տաժանակիր աշխատութիւննե-
րով մաշեցնելու ու ոչնչացնելու: Ոմանք հնար մը
գտնելով, խոյս կուտային ու կ'ազատուէին: Ուրիշ-
ներ փախչելու պատեհառիթէն զուրկ, և իրենց
կրած անպատու տառապանքներէն ընկճուած, կը
յուսահատէին ու անձնասպան կ'ըլլային: Զինուո-
րական իշխանութիւնը, նոյն իսկ, շատ անգամ,
ոչինչ պատճառներով, չստուգուած կասկածներով,
լոկ այլ և այլ պատրուակներով ու բռն տամբա-
տանութիւններով, անմեղ Հայ գինուորներ, ան-
ողորմաբար, հրացանի կը բռնէր: Ռուսէն, այս
բոլոր անարժան իրողութեանց հանդէպ մեծ յու-

զում ու զայրոյթ կը զգար, կը տագնապէր: Այսու
հանդերձ, զօրաւոր բողոք մը չէր բարձրացնել,
գիտնալով թէ անօգուտ էր: Իր վարմանց ու ար-
տայայտութեանց մէջ, վերին աստիճանի՝ զգուշա-
ւոր կը մնար: Ինքզինք կը սեղմէր, կը զսպէր:
Պաշարիւնութիւնը չէր կորսնցներ: Մէկ խօսքով,
դիւցազնակտն համբերութեամբ մը, հաւատարմու-
թեան շաւղէն մազաչափ չէր շեղեր:

Ի՞նչ նպատակի համար էր, որ Ռուսէն, գիտա-
կից ու զարգացած երիտասարդ մը, յանձն կ'առնէր
այդ կարգի ծանր զոհողութիւն մը: Ասոր պատաս-
խանը շատ որոշ էր: Անիկա պարզապէս կը հետեւէր
ազգային բարձր շահի մը պաշտպանմանը, ինչպէս
նաեւ նուիրական պարտականութեան մը կատար-
մանը: Նախ և առաջ, անոր փափաքն էր, որ Հայ
գինուորին աջնիւ, վեհանձն և արիական ու հաւա-
տարմական ոգին միշտ իր բարձրութեանը վրայ
մնար թուրք զօրապետներու, և ամբողջ գինուո-
րական աշխարհի ղեկավարներուն առջև: Ապա,
անիկա այնպէս հաւատացած էր, որ եթէ Հայ զօր-
քերը հակառակ քայլեր առնէին, երկրին մէջ բը-
նակող իրենց ազգակիցները պիտի տուժուէին
սաստիկապէս: Թերեւս աննախընթաց մեծ աղէտ մը
յառաջ գար: Եւ դժբաղդ Հայ ժողովուրդը, որ
արդէն կը չարչարուէր ամեն տեսակ հալածանք-
ներու ու բռնութեանց երեսէն, գուցէ բնաջնջումի
դատապարտուէր:

Ահա այսպէս, Ռուսէն, ուրիշ Հայ գինուորնե-
րու նման, պարտականութեան խաչին բեւեռուած,
կը կրէր ամեն վիշտ ու տանջանք, սպասելով փրկա-
րար դիպուածներու ու բարի վերջաւորութեան մը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԵՂԲԱՅՐՆ ԵՂԲՕՐ ԴԷՄ

Ռուբէն, իր խուժրի շարքին մէջ, գետինը, փորի վրայ պառկած, և գլուխը բարձր, հրացանին փողն ուղղեց, վերստին հարուածելու համար թըշնամին: Ու իր ընկերներուն հետ, ինքն ալ պարպեց հրացանը: Թրջական այդ խմբին դէմ զըտնուող Ռուսական ջոկատը խախուտ դիրքի մը մէջ ըլլալ կը թուէր: Նոյնիսկ Թուրքերու վերջին հրացանաձգութենէն ետք, Ռուսերը տեսակ մը պարտուած ի ու չուարած թիր ու ցան եղողի երեւոյթ մը ցոյց տուին: Թուրքերը այդ պարագան նպաստաւոր համարելով, օգտուելու ուղեցին անկէ, և յառաջ նետուեցան: Նպատակներն էր, ի քթի ետեւէն, թշնամիներուն վրայ յարձակիլ, զանոնք բոլորովին յանկարծակիի բերել, և իրենց սուրիններովն ու հրացաններու կոթերովը գետին փռել բոլորը: Գրոհը սակայն, զոր տուին Թուրքերը, Ռուբէնի դատողութեամբ վտանգաւոր էր, անխորհուրդ քայլ մը, վասնզի թշնամիներու ցուցադրած յաղթահարեալի երեւոյթն անոր կասկածելի կը թուէր: Բայց և այնպէս, անիկա, իբրեւ կարգապահ զինուոր, հնազանդելով Թուրք պետի հրամանին, հետեցաւ իր ընկերներուն:

Սակայն ահա Ռուսերը մէկէն ի մէկ ետ դարձան, ամեն կողմէ բոլորեցան, և խիստ մօտէն կրակ բացին իրենց վրայ քալող Թուրքերուն վերայ: Այս վերջինները, իրենցմէ քանի մը վիրաւոր ու սպանեալ թողուցին տեղւոյն վրայ, փախուստի

մատնուեցան, և ցրուեցան այլ և այլ կողմեր, հետագնդուելով Ռուս զինուորներէն: Վիրաւոր ինկողներէն մէկն ալ Ռուբէնն էր: Գնդակ մը անոր ձախ ուսոսկորը ջախջախած էր: Եւ սակայն զայն վիրաւորողը, որ թիկնեղ զինուոր մըն էր, մօտեցաւ իր զոհին, անոր Հայ ըլլալը հասկցաւ: Քանի որ Ռուբէն, զգացած ցաւէն, հայերէն լեզուաւ զանազան բացառանչութիւններ կ'արձակէր: Ռուբէն, զինքը հարուածող թշնամւոյն մօտենալը նշմարելով, ճիգ մը ըրաւ կանգնելու, և իր անձը պաշտպանելու: Բայց միայն գլուխը կրցաւ քիչ մը բարձրացնել գետնէն, աջ թեւին օգնութեամբ: Աւելին ընելու ոյժ չունեցաւ: Եւ ինքզինք իր ճակատագրին յանձնեց:

Մերձեցող թշնամին, որ Հայ մըն էր, ձեռքին հրացանը խակոյն դրաւ մէկ կողմ, ծունկի եկաւ Ռուբէնի առջև, և իր բուռն յուզումէն զողողացող ձայնով մը գոչեց.

— Դուն Հայ ես եղեր, ուրեմն:

Սիրտ ու քաջաւերութիւն ստացաւ Ռուբէն, այս անակնկալ բարի հանդիպումէն: Անիկա իր ձեռքն երկնցուց դէպի Ռուսահայը, և քաղցրութեամբ պատասխանեց անոր.

— Եղբայր մը:

Ռուսահայը Ռուբէնի ձեռքը սեղմեց ջերմօրէն: Ապա, զգուշութեամբ, անոր վէրքը բնեց, ու մըրմընջեց ցաւագին շնորհով մը:

— Վայ իմ գլխուս: Ինչո՞ւ թշնամիի երեւոյթին տակ գտնուող ազգակիցս չի նշմարեցի:

— Հանդարտ եղիւ: Ես ալ նոյնը պիտի ընէի քեզ, առանց գիտնալու:

— Խիղճս վրդովուած է: Հոգիս կը փշաքաղ-

ուի՝ Սաստիկ կը տառապիմ: Պիտի ներեմ ինծի:

— Սիրով ու գորովով լեցուած է սիրտս քեզ հանդէպ:

— Ուրեմն կը ներես ինծի: Ո՛րքան բարի ես: Աւաղ, այս ինչ անիծեալ պատերազմ էր, որ Հայոց Հայուն դէմ հանեց: Ասկէ զատ մենք, Ռուսահայերս, մեր արիւնը կը թափենք Հայաստանի փրկութեանը համար, մինչ այն տեղ, դժբախտ Տաճկահայ եղբայրները կը կեղեքուին, կը հալածուին ու կը տանջուին չարունակ: Եւ ո՞րքան աւելի սոսկալի պիտի ըլլայ հետեանքը, եթէ շուտով չի պարտուի դահլիճ թուրքը:

— Երեւակայէ, հետեաբար, հոգեկան տուայտանքը Տաճկահայ զինուորին, որ ո՛չ միայն եղբորը դէմ ելած է, այլ նաեւ թուրքին, Հայուն այդ դարաւոր, մահացու թշնամիին յաղթութեանը համար կը կռուի ու իր կեանքը կը նուիրէ: ...

— Կ'ըմբռնեմ: Թող Աստուած մխրթարէ Տաճկահայ զինուորը, որ կրկին նահատակ մըն է:

Բոպէ մը, ծանր տպաւորութեան տակ ընկճուած և մտածկոտ, մնաց Ռուսահայ եղբայրը: Ու երբ որ սթափեցաւ, աչքերը դարձուց շուրջը, և անհանգիստ շարժում մը ընելով, յարեց.

— Ես միանալու եմ իմ ընկերներուս: Այս տեղ աւելի երկար մնալս լաւ չէ՝ երկուքիս համար ալ հաւատարապէս:

— Այո՛, քան՝ այլևս: Շատ շնորհակալ եմ քեզմէ, զիս սփոփելուդ համար:

— Մնաս բարեաւ, ուրեմն, բարի եղբայր:

— Երթաս բարով, իմ սիրելիս: Տէրը հետդ:

Անոնք համբուրուեցան իրարու հետ, եղբայրական ջերմ ու սուրբ սիրով: Ռուսահայը, մէկ

կողմ դրած հրացանն առնելով, վազեց դէպի իր ընկերները: Իսկ Ռուբէն, Ռուսահայ եղբոր բաժանումէն ետք, վէրքին ազդած սաստիկ տանջանքէն զատ նաեւ անհուն տխրութիւն մը զգաց: Շուրջը դիտեց, ու տեսաւ, թէ քիչ առաջ իրեն հետ վիրաւոր վար ինկող թուրքերէ մէկ քառին մեռած էին արդէն: Մտածեց, թէ թերեւ ինքն ալ պիտի մեռնէր անոնց պէս: Իւ անոր աչքերը լեցուեցան արցունքով: Անիկա յիշեց հայրենեաց գիրկը թողած իր հոգեհատոր սիրելիները: Երեւակայեց, որ անոնք, անշուշտ այդ պահուն հաւաքուած, իր վրայ կը խօսէին, կուլային, և իրեն համար աղօթք կ'ընէին:

Ու ինքն ալ աղօթեց իրեն համար, նայուածքը դէպ երկինք ուղղած, շշնջելով.

— Տէր, գթա՛ վրաս, և զիս արժանացուր բարի վախճանի մը:

Այդ միջոցին, յանկարծ նշմարեց թրքական տարբեր զօրախումբ մը, որ իր գոնուած վայրին ուղղութեամբ դէպ յառաջ կ'արշաւէր: Ռուբէն ահաբեկ ցնցուեցաւ: Կատաղի ու ամենի ալիք մըն էր, որ իր վրայէն պիտի անցնէր: Մինչ դեռ ինք անկարող էր անոր առջևէն խուսափիլ, նետուիլ մէկ կողմ, և ազատ մնալ կոխկռուելէ: Անոր յուսահատութիւնն ու սարսափը խիստ մեծ էր: Վրան տազնապ եկաւ: Աչքերը մթագնեցան, գոցուեցան: Ու անիկա, ինքզինք կորսնցուց, և փոռուեցաւ իր արեամբ ներկուած ձիւներուն վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

Ի Բ Ի Ե Ի Վ Ա Ր Զ Ք

Սայլով մը, ուրիշ վիրաւոր զինուորներու հետ, Ռուբէն փոխադրուած էր Կարնոյ զինուորական հիւանդանոցներէն մէկը։ Այն սրահին մէջ, ուր պառկած էր Ռուբէն, կային երկու աւելի ծանր վիրաւոր Հայ զինուորներ։

Դժբախտաբար, խտրութեան ողին կը տիրէր նաեւ հիւանդանոցին մէջ։ Թուրք վիրաւորները կը նայուէին աւելի խնամքով։ Իսկ Հայերն ի զուր կանկալէին իրենց չուրջը գտնուողներէն հոգատար և մխիթարական վերաբերում մը։ Ընդհակառակը, անոնք իրենց մատուցած անձնուէր ծառայութեան փոխարէն, իբր վարձք, կը գտնէին կոշտ ու անսիրտ ընդունելութիւն մը։ Ու քանի օրերն անցան, այնքան ալ անոնց կացութիւնն աւելի դառնացաւ։ Ռուբէն, ի բնէ ուժեղ, հակառակ իր չուրջը տիրող աննպաստ պայմաններուն, կըրցաւ շուտով ոտքի ելլել, թէև վէրքը չէր բուժուած։ Ուստի անիկա սկսաւ երբեմն երթալ իր գտնուած սրահին մէջ պառկող միւս Հայ զինուորներուն քով։ Անոնք, բնականաբար, իրենց մայրենի լեզուովը կը խօսակցէին իրարու հետ։ Եւ ահա վերակացուն, օր մը, իսպառ արգիլեց անոնց հայերէն խօսիլը։ Ուրիշ օր մըն ալ հրամայեց Ռուբէնին, որ այլևս իր ազգակից վիրաւորներուն քով չերթայ։

Առաւօտ մը, սակայն, Ռուբէն նկատեց, թէ սրահին մէջ գտնուող իր երկու Հայ ընկերներէն

մէկը չի կար։ Շատ տխրեցաւ, խորհելով որ անիկա մեռած էր։ Անիկա աւելի խռովեցաւ, երբ որ մեռնողին մօտակայ միւս Հայ զինուորը, խորհրդաւոր ձևերով, և սոսկումի արտայայտութիւններով, նշմարներ մը ըրաւ իրեն։ Արդեօք ի՞նչ պատահած էր, Ռուբէն հարց տաւ ինքն իրեն։ Եւ չի կրցաւ գտնել իսկական պատասխանը այդ հարցումին։

Տրտմաթախիծ մտածումներով լարուած, օրն իրիկուն ըրաւ։ Ու ջղադրգուութենէն, չի կրցաւ քնանալ սովորական ժամուն։ Եւ մինչ անքնութենէն անհանգիստ, կողեր ցաւցնող մահճակալին վրայ ասդին ու անդին կը դառնար, մէկէն ի մէկ տարօրինակ ու խիստ ուշագրաւ երևոյթի մը հանդիսատես եղաւ։ Թէև սրահին մէջ կէս մթութիւն մը կը տիրէր, բայց անիկա կրցաւ նկատել մանրամասնօրէն, ինչ որ տեղի կուենար քիչ մը անդին, այն անկիւնը ուր պառկած էր իր ազգակիցը։ Հիւանդապահը Հայ վիրաւորին քով կանգնած, և ձեռքին մէկ փոքրիկ գաւաթը անոր կարկառած, կը ստիպէր որ զայն առնէր։ Ու Հայը կը մերժէր իրեն առաջարկուած դեղն ընդունիլ։ Հիւանդապահը տեսնելով, որ չի յաջողիր իր ուղածն ընել տալու հիւանդին, դուրս գնաց, ու քիչ ետքը վերադարձաւ, հետն ունենալով ուրիշ հիւանդապահ մը ու վերակացուն։ Այն ատեն, վերակացուն, անմիջապէս, վիրաւորին թևերը մահճակալին վրայ սեղմեց, նորեկ հիւանդապահը անոր բերան, բացաւ բռնօրէն, և միւսը իր ձեռքի գաւաթին պարունակութիւնը պարպեց խեղճին կոկորդէն ի վար։ Հայը աղաղակներ արձակեց։ Վերակացուն, քանի մը անգամ ուժգնօրէն զարկաւ և խստիւ պատուի-

րեց անոր, որ չի համարձակի ուրիշներուն բռնն ու հանգիստը խոռովել: Հէք մարդը քիչ մը ժամանակ խեղդուկ հառաչներ և խուլ խորդումներ հանելով ցնցուեցաւ, գալարուեցաւ, տանջուեցաւ: Ապա, հետզհետէ անիկա հանդարտեցաւ, ու լռեց: Ի վերջոյ, բոլորովին անշարժ փռուեցաւ: Վերակացուն ու հիւանդապահները զնացին: Քանի մը վայրկեան ետք, երկու հուժկու ծառաներ մտան ներս սրահէն, պատգարակ մը բռնած: Եւ Հայուն մարմինը, իր սաւանին մէջ փաթթելով, դրին պատգարակին վրայ և դուրս տարին:

Այս բոլորը, Ռուբէնին նախահռելի մղձաւանջ մը թուեցաւ: Անիկա իր աչքերը չփեց, Արթուն էր: Ու վերստին տեսաւ, որ իր ազգակցին մահճակալը պարապ էր: Հասկեցաւ ամեն բան: Միւսին նման այդ դժբախտն ալ թունաւորած էին: Այն առտուան անոր ըրած նշմարներն այլևս լուսաբանութեան չէին կարօտեր: Մինչև այն ժամանակ, ինչպէս իրեն, նոյնպէս երկու Հայ զինուորներուն, խմելու դեղ տուած չէին: Վերջէն թունաւորուողը, ուրեմն, առաջինին եղբրական վախճանը ի նկատի ունենալով, ինքզինք ազատել ջանացած էր: Բայց չէր յաջողած:

Թուրք բանակին մէջ մտնելէն ի վեր, հեզօրէն ու հաւատարմաբար երկրին պաշտպանութեան համար պայքարող ու զոհուող Հայ զինուորներուն նկատմամբ ի գործ դրուած անհամար անիրաւութիւններ և անգթութիւններ տեսած էր: Սակայն, չէր կրնար երեւակայել այս թունաւորման պարագայէն աւելի հրէշային արարք մը: Եւ կը զգար թէ իր համբերատար ոգին կ'ընդվզէր անոր դէմ: Սարսափն ու վիշտը զայն կը խենդեցնէին:

Անիկա, գիշերն համբուն, չի կրցաւ աչքերուն կոպերը իրարու կցել, քնանալ: Ընթացին տեսարաններ կը պատկերանային շարունակ անոր առջև: Այդ հիւանդանոցը ալևս անոր կը թուէր դժոխք մը, մարդկային սպանդանոց մը: Վերջապէս առաւօտ եղաւ: Ու երբ որ սովորական ժամուն, հիւանդանոցին բժիշկները հիւանդներուն առջևէն կ'անցնէին, կանգ առին Ռուբէնի քով: Անոնք Հայ վիրաւորը դիտեցին, և բաներ մը խօսեցան իրենց մէջ, Ռուբէն, առիթէն օգտուելով, փափաքեցաւ իր վիճակի մասին տեղեկութիւն մը ստանալ: Ու հարցուց անոնց.

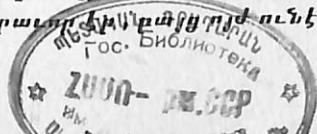
— Արդեօք ե՞րբ պիտի լաւանամ:

— Ինչ պիտի ընես, ըսաւ Թուրք բժիշկներէն մէկը դաժանօրէն: Կ'ուզես որ անմիջապէս դարձանուիս, ու երթաս Ռուսաց բանակին կամաւոր դրուիս, ինքնավար Հայաստանի սիրոյն համար...

— Տէր իմ, ի՞նչ խօսքեր են ատոնք:

— Անհոգ եղիր, վրայ բերաւ ուրիշ բժիշկ մը: Մենք արդէն որոշած ենք քեզի տալ զօրաւոր դեղ մը: Երբ որ զայն խմես, քու սպասածէդ ալ աւելի շուտ պիտի առողջանաս...

Բժիշկները հեռացան: Ռուբէն անոնց ըրած խօսքերուն բուն իմաստն ու նշանակութիւնը ըմբռնեց: Պարզ էր, որ զինքն ալ պիտի թունաւորէին: Ու սարսռեցաւ, թէ և անակնկալ մը չէր առիկա իրեն համար: Այն ատեն սկսաւ փրկութեան հնարք մը որոնել: Գիտէր թէ թոյնը միշտ գիշերները կուտային: Շատ խորհեցաւ, և վերջապէս որոշեց փախչիլ հիւանդանոցէն, թունաւորման ժամանակը դեռ չի հասած: Ուրիշ միջոց չի կար: Թէ և վիրաւոր չի դառնար, ևս ինքզինք թունաւորուէր:

դուրս նետել այդ մահաբոյր վայրէն։ Յանդուզն փորձ մըն էր ատիկա։ Մայրայեղ ճիգ մը։ Վստահ էր, որ եթէ բռնուէր, ողջ թողելու չէին զինքը։ Բայց արդէն հոն մնալով ալ պիտի մահանար, չարաչար տանջուելով։ Ուստի սպասեց զիչերուան մութին։ Հիւանդանոցի յատակագծին վրայ գաղտնի փար ունէր։ Եթէ զերծանէր այդ անաւոր ծուղակէն, լիայոյս էր թէ պիտի կարենար գտնել ապահով օթեան մը։

Մութը վրայ հասաւ։ Եւ սրահին հիւանդապահը Ռուբէնին մօտենալով յայտարարեց.

— Մեր պատուական բժիշկներու որոշման համաձայն, քիչ մը ետքը քեզի աղուոր, կազդուրիչ դեղ մը պիտի տամ որ խմես...։ Պատրաստուէ՛։

Հիւանդապահը քովէն նրթալուռն, Ռուբէն շարժեցաւ։ Վայրկեանները սուղ էին։ Անիկա, ամեն զիչեր, քնանալէ առաջ, սովորաբար, անգամ մը դուրս կ'երթար սրահէն։ Անմիջապէս վար իջաւ մահճակալէն և քալերն ուղղեց դէպի դուրս։ Սրահին մէկ դռնէն անդին կ'երկարաձգուէր նրբանցք մը, որուն ծայրը, դէմ առ դէմ կը գտնուէին լուացարանն ու բաղնիքը։ Ռուբէն նախ մտաւ լուացարանը։ Յետոյ, շուրջը դիտելով, անցաւ բաղնիքին կողմը։ Հապա եթէ հոն մա՞րդ կար։ Եւ իրօք ալ ձայներ կը լսուէին ներսէն։ Բայց փախուստի միակ ճամբան անկէ էր։ Հետեւաբար, համարձակօրէն, զիմաց բաղնիքին նախասենեակը։ Մարդիկը բարեբաղդաբար, բաղնետան ներքին տաք սրահին մէջն էին։ Իսկ նախասենեակին մէկ կողմը դուռ մը կար, ներսէն գոցուած։ Զգուշութեամբ լացաւ դուռը։ Փայտերու դէզի մը քովէն սահեցաւ ստուերի պէս, և փոքրիկ պարտէզի մը մէջ գտաւ ինքզինքը։

Ծունկի գալով, ձիւներուն վրայէն յառաջացաւ արագօրէն։ Ու երբ որ ծայրի բարեպատին հասաւ, շուրջուելով ելաւ վեր, ու միւս կողմէն վար իջաւ։ Անիկա արդէն կը գտնուէր մութ և ամայի փողոցի մը մէջ, որուն մէկ կողմէն սկսաւ քալել։ Անմիջապէս անհետացաւ։

ԳԼՈՒԽ ՇԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԵՐԴԻՔԻ՝ ՏԱԿ

Երկու ժամ ետք, Հայու մը տան հիւրն էր Ռուբէն։ Եւ տաք անկողնի մը մէջ հանգիստ պահած, անհուն հրճուանքով զինքը չրջապատողները կը դիտէր։ Անիկա խօսքեր չէր կրնար գտնել իր երախտագիտութիւնը յայտնելու տան տիրոջ, որ զինքը պահպանած էր։

— Դուն իմ բարերարս ես, կ'ըսէր ան, ազատարարս, երկրորդ ծնողս։ Գեղ երկինք հանեց իմ ճամբուս վրայ։ Ներսէս ձայն մը, Աստուծոյ ձայնը, ապահովեց զիս, թէ դուն Հայ ես։ Ու համարձակ քեզի մօտեցայ, վիճակս յայտնեցի։ Իսկ դուն, բարի Հայ, բարի հայր, յանձն առիր քու կեանքդ վտանգել ու ինծի պաշտպան հանդիսանալ։ Եթէ ոչ դրսերը, անօթեան թափառելով, դարձեալ հրէշներուն ձեռքը պիտի իյնայի։

Եւ արևոր տան տէրը, Ռուբէնի վէրքը կապելով կը պատասխանէր.

— Տղաս, ես պարզ պարտականութիւն մը կատարեցի, քեզ մեր տունը բերելով։ Բայց էապէս, ատով ինծի ու սա մեր խեղճ կնկան հաճոյք

մը պատճառեցի: Քեզ կը նկատենք իբրև մեր զինուորոր զաւակը, որ այս պահուս թուրք բանակին մէջ, ո՛վ գիտէ ինչ վիճակներու ենթակայ է: Մեր նեցուկը, տան սիւնը, հողինուս և սրտերնուս հատորը, ո՞ղջ է թէ մեռած. այդ ալ չենք գիտեր: Քու պատմած բաներդ, անոր մասին ունեցած յոյսերնիս կը ջլատեն: Ի՞նչ ըսենք: Աստուծոյ օգնութիւնը հասնի իրեն: Մաղթենք նաև, որ Աստուած բոլոր Հայ զինուորներն ալ անտես չընէ: Հիմա քեզի նայինք, տղաս, որ մեր այս տխուր տանը մէջ մխրթակական կեանք մը բեր/ր:

— Օրհնեալ ըլլայ Աստուած, աւելցուց ծերունի տան տիրուհին՝ իր յորդահոս արցունքը սրբելով, որ քեզ զրկեց մեղի: Օրհնեալ ըլլաս դուն ալ, որդի, որ սրտերնուս ծանր ցաւը կը թեթեւցնես: Անանկ կը կարծեմ, թէ իմ որդիս է որ եկեր, ինկեր է տնէն ներս, հալածուած ու վիրաւոր: Զէ՞ որ դուն ալ Հայ մօր մը զաւակն ես:

— Ա՛լ հերիք է, յարեց անոր ամուսինը, Ռուբէնի վէրքը կապելու գործողութիւնը լմնցուցած: Հիմա գնա՛, լաւ ապուր մը պատրաստէ սա մեր տղեկին: Անիկա տաքուկ բան մը խմելու է, որ քիչ մը կազդուարուի:

Տան տիրուհին գնաց ապուրը պատրաստելու: Այն ատեն Ռուբէն, իր ասպնջակաւնէն խնդրեց, որ անկողնին քովը նստի: Ու երբ որ անիկա նստաւ, Ռուբէն, լուրջ եղանակով մը, յայտնեց անոր.

— Գիտե՞ս, իմ բարի հայրս, ես չեմ կրնար երկար ատեն մնալ այս տանը մէջ: Շուտով պէտք է որ հեռանամ ձեզմէ:

— Կ'աղաչեմ, տղաս, ատանկ խօսքեր մի՛ ըսեր: Մեր սիրտը թունդ մի՛ հաներ: Ո՞ւր. Քեզ

չենք թողուր որ ասկէ հունա երթաս: Եւր որ լաւ մը առողջանաս, այն ատեն մենք ալ չենք ուզեր, որ մեր այս տխուր տանը մէջ մնաս ու նեղուիս: Անշուշտ, քու ծնողքդ ալ կ'ուզեն քու ներկայութիւնդ վայելել:

— Մնողք չունիմ: Մեռած են անոնք, իմ ծընողքս դուք էք այժմ: Միայն թէ հայրենիքիս մէջ ունիմ մեծ եղբայր մը ու քոյր մը, երկուքն ալ ամուսնացած, տուն տեղ եղած: Անոնք իրաւ է թէ ինծի համար հոգի կուտան, ու ես ալ զիրենք շատ կը սիրեմ ու կարօտեցած եմ, բայց պէտք է որ առ այժմ զրկուին իմ ներկայութենէս: Լաւ չէ, որ ճիշտ հիմա երթամ իրենց քով: Ես պիտի ջանամ միջոց մը գտնել, եթէ հնար է, իրենց հաղորդելու համար իմ առողջութեանս լուրը: Արդ, հայրիկ, ինչպէս սիրելեացս, նոյնպէս ձեզի համար, իմ ներկայութիւնս վտանգաւոր է:

— Վտանգ, Բայց ես լաւագոյն կը համարիմ նոյն իսկ վտանգուելի, քան թէ քեզ թողուլ որ այսպիսի վիճակով մը դուրս ելլես այս տնէն:

— Հիմա, որ յուզումներս ու տագնապներս անցած են, և կրնամ լրջօրէն խորհիլ ու հեռատեսանցած եմ, ես է մտածումս. ա՛լ չի մնալ հոս: Օրէն դատել, այս է գիշեր իսկ ձեզ տամ իմ հրաժեշտս, և երթամ հեռու տեղ մը:

— Ի՞նչ կ'ըսես, Ռուբէն:

— Վասնզի, գիտեմ, թէ իմ փախուստս անհետեանք պիտի չի մնայ: Հաւանօրէն այս քաղաքին բոլոր Հայ տունները պիտի խուզարկեն, զիս գտնելու նպատակաւ: Եթէ զիս չի գտնեն ունէ տեղ, ոչ ոք պատասխանատու չըլլար ինձ համար, և մէկունք ոք պատասխանատու չըլլար ինձ համար, իսկ եթէ զիս չարիք չի հասնիր իմ պատճառովս:

տան մը մէջ ձեռք ձգեն, իմ կեանքիս պէս այդ տանն ալ մուխը կը մարեն: Նոյն իսկ, դիցուք թէ կերպով մը տնեցիներու գլխուն վորձանք մը չի գայ, չէ՞ որ ամեն պարագայի, իմ կեանքս վտանգի ենթակայ է. բանի այս քաղաքին մէջ կը գտնւիմ:

Ծերունին, վայրկեան մը մտածեց: Ապա, զըլուխն օրօրելով, մըմնջեց յուշիկ.

— Քու կեանքդ վտանգուելու պարագան, զիս կը հրաժարեցնէ իմ զգացումներէս: Աւա՛ղ, իրաւունք ունիս: Ըսէ՛ ինծի ուրեմն, զաւակս, թէ զէպի ո՞ր կողմ մտադիր ես մեկնելու:

— Չեմ գիտեր. Քեզի պիտի հարցնեմ: Քու խորհուրդիդ պիտի դիմեմ:

— Շատ հեռուները չես կրնար երթալ անշուշտ: Նախ որ տկար ես, օղը ցուրտ է, և յետոյ ճամբաներն ալ այնքան ապահով չեն: Կարծեմ թէ ամենէն լաւը մօտ գիւղ մը ուղղուիլդ է: Անանկ չէ՞:

— Վայրական խրատէ՞ք չառ շնորհակալ եմ:

— Սպասէ՛՛ Յարմար տեղ մը գտայ: Ու ես ինքս, անձամբ, քեզ հոն պիտի առաջնորդեմ, կարճ ու դիւրին, կողմնակի ճամբաներէ:

— Բայց ինչո՞ւ դուն հետս գաս, յոգնիս:

— Ես յոգնիլ չեմ գիտեր: Ասկէ զատ խիղճս չի թողուր որ քեզ առանձին ճամբեմ:

Քիչ մը ետք, ախորժահամ ապուրը խմած, վերաւորը, խաղաղ ու հանդիստ, կը քնանար անկողնին մէջ: Ռուբէնի թախանձանաց համաձայն, տրուած որոշումն այն էր, որ առտուան կողմ ճամբայ պիտի իյնային: Ուստի, բարի ծերունիները բնաւ չի պառկեցան այդ գիշերը: Ու ջերմեռանդ սրտով խնդրեցին Աստուծոյ, որ վերաւորին փրկութիւն շնորհէր:

Լուսադէմին, ինքնին արթնցաւ Ռուբէն: Ելաւ անկողինէն: Տան տիրոջ հաստը մէկ վերարկուն և տափաթը հագաւ: Տաքուկ ապուր մըն ալ խմեց: Ու հրաժեշտ առաւ տան տիրուհիէն, անոր ձեռքն համբուրելով քանիցս, իրարու վրայ, ի նշան խորին երախտագիտութեան: Ծերունի կինն ալ, արտասուալից աչքերով, Ռուբէնի ճակատը պագաւ: Եւ հեղձամղձուկ ձայնով մը մաղթեց անոր.

— Աստուծոյ աչն ու աջը քեզ միշտ պահապան, աղաս:

Եւ Ռուբէն ու ծերունին ճամբայ ինկան:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Ն Ո Ր Կ Ե Ա Ն Ք

— Լուսանկարս ուզած էիր: Ահաւասիկ բերի զայն, փափաքի՛ք գոհացում տալու համար:

— Յաւիտենական քա՛ղցր յիշատակ:

— Երանի էր թէ շուտով խռովեալ հոգիդ խաղաղէր, որպէսզի ապաքինուող կատարեալ ըլլար:

— Անխախտ հաւատքս է, թէ այդ բարեմաղթանքները ինծի պիտի վերադարձնեն իմ նախկին առողջութիւնս, քանի որ անոնք ազնիւ ու բարի առողջութիւնս, քանի որ անոնք ազնիւ ու բարի սրտէ մը կը բղխին: Շնորհակալ եմ: Քու ներկայութիւնդ իմ առողջութիւնս է արդէն, և ժպիտդ կեանքս: Թոյլ կուտա՞ս, որ ձեռքդ համբուրեմ:

Եւ Ռուբէն, ընկողմանած տեղէն ուղղուելով, խօսակից օրիորդ Եփրատի ձեռքը տաքաւ իր չըրթունքներուն: Երբ որ երիտասարդին կրակոտ չըրթունքը դպաւ իր ձեռքին, Եփրատ սրտի ուժգին

տրոփիւն մը ունեցաւ: Տօգունեցաւ: Աչքերը գոցեց: Իր մէջ եռացող բուռն զգացումներէն տարուեցաւ: Թւեր առաւ, սուրաց և թառեցաւ անարատ հաճոյքներով ու անպարագրելի գեղեցկութիւններով լեցուն անծանօթ աշխարհի մը ոլորտներուն մէջ:

Տակաւին երազանքի մէջ, աչքերը գոց, ամբողջութեամբ դողդոջուն, կանգնած էր Նփրատ, երբ որ Ռուբէն հարցուց անոր.

— Պիտի ուզէիր, որ քեզմէ բաժնուէի:

Այս հարցումին վրայ Նփրատ ցնցուեցաւ: Բայց անիկա ուէ ջանք չըրաւ իր յուզումն ու մտածումը սքողելու: Եւ չչնչեց:

— Ո՛հ, Սակայն եթէ դուն այդպէս կը կամիս...:

— Ե՛ս, Ստիպուած: Զիս հիւրընկալող պատուական մարդոց բարեացակամութիւնը չեմ կրնար չարաչար գործածել, աւելի երկար մնալով այս տանը մէջ: Արդէն վերջս բնաւ չի նեղեր զիս այլևս: Յետոյ...:

— Յետոյ:

— Պէտք է որ մեկնիմ օր առաջ:

— Դէպի ո՛ւր: Զէ՞ որ այս երկրին մէջ վըտանքն ամենուրեք է քեզ համար:

— Ճշմարիտ է:

— Ուրե՞մն:

— Կովկաս պիտի երթամ:

— Նպատակդ:

— Կամաւորներու խմբերուն միանալու: Այս որոշման յանգեցայ ի վերջոյ: Մեղք որ Հայ ժողովուրդին պէս Հայ զինուորն ալ այնքան զոհողութիւններ ըրաւ այդ չարանհնգ, ապերախ ու վայրագ թուրքերուն նկատմամբ: Այլևս պարզ է, թէ

մենք հլու ու անձնուէր հպատակ մը ըլլանք և կամ իրենց գաղանթեանց դէմ մեր կեանքը պաշտպանենք, միևնոյն է, մեզ պիտի հալածեն: Ուրեմն իւրաքանչիւր Հայ անհատի նուիրական պարտականութիւնն է ոյժ տալ Արարատի այն կողմն սկսած աղգային ճիգին, ազատուելու համար, եթէ հնար է, ճանկերէն մեծ ճիւղին, որ այլևս հակած է դէպի կորստեան անդունդը, և մեր աղգն ալ իր հետ կը քաշկռտէ:

— Իրաւունք ունիս:

— Ծանր ու դառն զոհողութիւն մըն է ինձ համար, քեզմէ հեռանալը, Բայց յանձն պիտի առնեմ զայն, քանի որ գերագոյն պարտականութիւն մը ունիմ կատարելիք: Պիտի երթամ, քու երկնային յիշատակդ դուրգուրանօք սրտիս խորը պահելով: Եթէ ողջ մնացի, կռուի վախճանին, պիտի գամ քեզ գտնելու: Ինծի պիտի սպասե՞ս, Նփրատ:

Նփրատ չի կրցաւ իր արցունքը զսպել: Զղահիգ շարժումով մը, ծունկի վրայ եկաւ Ռուբէնի անկողնին քով: Ու թւերը դէպ յառաջ երկնցուցած, յուզումնալից ձայնով մը գոչեց.

— Քո՛ւկդ եմ յաւիտեան:

Ռուբէն գրկեց Նփրատը, Երկու երիտասարդները, չրթունք չրթունքի, մնացին պահ մը: Ու երբ որ անոնք բաժնուեցան իրարմէ, երկուքին ալ գեղեցիկ դէմքերը բոսորի գոյն մը ստացած էին: Կը կայծկտային: Այն ատեն Նփրատ, պաղատական ձևով մը, առաջարկեց Ռուբէնին:

— Զի՛ս ալ տար հետդ:

— Ո՛ւր, սիրելի հրեշտակ:

— Հոն, ուր դուն պիտի երթաս:

— Քաղցր հայախարհ մը կովկասը, այո՛: Բայց

անկէ անդի՞ն, Եփրատ, իմ անդին գանձս, գիտե՞ս
թէ ո՛րքան տաժանքոտ է այդ ճամբան: Անիկա
Գողգոթայ մըն է: Հոն կը սպասէ խաչելութիւն
մը, որմէ ետքն է միայն որ պիտի ճառագայթէ
յոյսը մեծ երջանկութեան: Դուն կրնա՞ս այդ ծանր
խաչը տանիլ, քնքոյշ էակ:

— Ինչո՞ւ չէ: Միթէ Հայուհիները այդքան
տկա՞ր են: Ո՛չ, Դէթ ես վստահ եմ իմ վրաս: Ար-
դէն չէ՞ որ այս երկրին մէջ ես խաչ ժը կը կրենք
ու այն ալ անօգուտ կերպով: Ընդհակառակը այդ
խաչը բոլորովին թեթեւ ու դիւրատար պիտի ըլլայ
ինձ համար. քանի որ կրնայ արդիւնք մը ընծայել,
և քեզի հետ կրելու եմ զայն:

— Կը նշանակէ, թէ միայն զգացումով չէ,
որ պաշտելի սիրտդ կը միացնես իմ սրտիս, այլ
նաեւ գաղափարով:

— Այն սե օրէն ի վեր, երբ աշխարհի վրայ
որբ ըլլալս զգացի, մեծ ատելութիւն մը սկսայ
սնուցանել իմ մէջս՝ զիս որբացնող Թուրքերուն
հանդէպ: Մեծ կոտորածին չարաչար սպաննուած
հօրս, և իր կրած վշտէն ու սարսափներէն, զիս
ծնելէ անմիջապէս ետք հող իջնող մօրս սրտապա-
տառ պատկերը բնաւ չի հեռանար երեւկայու-
թեանս առջեւէն:

— Հէ՛ք Եփրատ:

— Բայց, ո՛րքան որ լացի իմ նահատակուած
ծնողացս վրայ, այնքան աւելի մեծցաւ վրէժինդ-
րութեան զգացումներս մեր ամբողջ ազգին անո-
ղորմ թշնամիներուն դէմ: Սակայն, ի՞նչ կրնայի
ընել, համբերելէ զատ: Ուստի, որբանոցի մը մէջ
քիչ մը ուսում ստանալէ ետք, ինքզինքս նուիրեցի
գիւղական Հայ երեսայոց կրթութեանը գործին:

— Կուրծքիդ մէջ ի՞նչ ահագին փոթորիկ մըն
է որ կը յորձանապտուաքի, մինչդեռ արտաքին
երևոյթդ այնքան խաղաղ է:

— Հոգեկան հաճոյքը, սակայն, զոր վայելցի
այդ ասպարէզին մէջ ցարդ, այլեւս անբաւական
կը թուի ինձ: Իմ զգացումներս թռիչք առին այն
ատենէն սկսած, երբ որ քեզ տեսայ առաջին ան-
գամ. Դուն իմ առջեւ գործունէութեան աւելի լայն
աշխարհ մը կը բանաս աթմ, որուն ընծայած մը-
խիթարութիւնն ալ չատ մեծ է: Արդ, ես պատրաստ
եմ քեզ ու քու այդ գործունէութեանդ հետեւելու,
Ռուբէն, իմ բոլոր հոգւովս ու սրտովս:

— Թէ քու ընկերակցութիւնդ ինձ համար ո՛ր-
քան անսահման երջանկութիւն մըն է, կրնաս մա-
կարերել դիւրութեամբ: Բայց, Եփրատ, դուն ի՞նչ
կերպով պիտի արժեցնես կեանքդ դաշտի մը վրայ,
ուր մարտի փողը կը հնչէ միայն, և մարդիկ զի-
րար կը փողոտեն:

— Մեր հայրենեաց սիրոյն համար ինկող Հայ
եղբայրներուս վէրքերը կապելով, ու զանոնք լս-
փոփելով:

— Երկնային բարութեամբ լեցուն, և անվե-
հեր հրեշտակ:

Ու դարձեալ, իրարու փարելով, համբուրուեցան
անոնք, այս անգամ աւելի երկարօրէն:

Ճիշդ այդ միջոցին տան տէրը, գիւղին քա-
հանան, ներս մտաւ: Անիկա իր սովորական ժպի-
տովն ու զուարթութեամբը դիմեց երիտասարդնե-
րուն, և ըսաւ անոնց.

— Իմ սիրելի զաւակներս, կը տեսնեմ, թէ
հիմա այլեւս աւելի լաւ կը նուազէք ձեր սիրոյ
քնարը:

— Բարի՛ տէր հայր, մրմնջեցին Եփրատ և Ռուբէն ի սիասին, յարգալից ու մտերմական եղանակով մը:

— Զարմանալի՛ բան: Ի՞նչ կայ: Միթէ իրարմէ աւելի յարմարը պիտի գտնէք: Կը սխալիք: Եկէք ուրեմն, զաւակներս, որ ձեզ արտասանեմ հանդիսաւորապէս. «Առեալ զձեռն Եւայիճն, ու դուք «Աճեցէք և բազմացարուք և լցէք գերկիր»»: Մեր պաշտելի Խրիմեան Հայրիկի պատուէրն ալ այս էր արդէն:

Սակայն, Ռուբէն և Եփրատ նշանուեցան միայն: Եւ ուխտ ըրին նշանադրութիւննին՝ օրհնող տէր հօր առջև, ամուսնանալ ա՛յն ժամանակ, երբ որ իրենց ընտրած պարտականութեան ճամբուն մէջ ցանկալի կայանի մը կը հասնին:

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹԵՐՈՐԴ

ԴԷՊԻ ՆՊԱՏԱԿ

Մինակ չէին Ռուբէն և Եփրատ, երբ որ մեկնեցան գիւղէն դէպի Կովկաս: Նոյն գիւղէն երկու երիտասարդներ ևս կ'ընկերանային անոնց, իբրև կամաւորացուներ: Եփրատ տղու հագուստ կը կրէր: Տեսնողը, զայն գեղեցիկ երիտասարդ մը կը կարծէր: Զի ճանչցողը, չէր կրնար գիտնալ, թէ անիկա աղջիկ մըն է: Այնքան յաջող էր անոր ծպտումը: Ամենն ալ զինուած էին: Իրենց հետ ունէին նաև ուտեստի բաւականաչափ պաշար մը:

Ճամբուն յատակագիծն անոնց ծանօթ էր: Ամենն ալ, ուժով երիտասարդներ, առ ոչինչ կը

գրէին ձիւնն ու բուքը, ցուրտն ու սառնամանիքը, և իրենց յոգնութիւնն ու պատահած բոլոր դժուարութիւնները: Ռուբէն միայն, թէև իր վիրաւոր վիճակէն ապաքինած, բայց նոյն ատեն ուժով քաժուած ըլլալով, առաջին օրերը քիչ մը աւելի պէտք կ'ունենար հանգիստի: Սակայն հետը հետէ ան ալ զօրացաւ: Եփրատի ընկերակցութիւնը ամենամեծ զօրավիգն էր անոր համար: Ամեն անգամ որ Եփրատի ծպիտը կը տեսնէր, միշտ նոր ոյժ ու կորով կը ստանար: Եւ ինքն էր, որ կը սկսէր իր ընկերներուն քաջալերական ներշնչումներ ընել:

Այդ փոքրիկ խմբակը ո՛րքան ոգևոր տրամադրութեամբ լեցուած յառաջ կ'ընթանար: Կը թըւէր թէ անոնք երջանիկ աշխարհ մը կ'երթային: Մեծ էր անոնց զգացած հաճոյքը, քանի որ ինքզինքնին կը գտնէին նուիրական նպատակի մը իրազօրծմանն առաջնորդող ճամբուն մէջ: Գեղեցիկ երազներով ու վառ յոյսերով լեցուած, կը խայտային: Եփրատ հրամանատարն էր այդ փոքրիկ խմբակին: Անոր տուած հրահանգովը կը շարժէր անիկա: Եթէ Ռուբէն կը սիրէր զայն անսահմանօրէն, միւսներն ալ ջերմ ու խորին յարգանք մը կը տածէին անոր նկատմամբ: Անոնք Եփրատն իրենց բոյրը կը համարէին, և զայն կը կոչէին «Բոյր Եփրատ»:

Կովկասի մեծ ճամբուն եղերաց վրայ, անոնք հանդիպեցան Հայ փախստական դադթականներու մեծ կարաւանի մը: Պատերազմի հետեւանքով աւերուած ու դժոխք դարձած իրենց բնավայրերը թողելով, անոնք կ'երթային Կովկաս, ուր կը յուսային ապաստան գտնել: Բայց այդ հէք թշուառ-

ները մեծ մխիթարութիւն մը զգացին, երբ որ չորս երիտասարդներէն դիմաւորուեցան: Լոյս իջաւ անոնց աչքերը: Անոնք այնպէս հաւատացին, թէ երկինք կը զրկէր զանոնք, որպէսզի իրենց թե ու թիկունք ըլլային, ու առաջնորդ հանդիսանային մինչև չուկէտ:

Եփրատ, տակաւին Կովկաս ու ռազմարեւմ չի հասած, և առանց Կարմիր Խաչի նշանակը վրան կրելու, գլխով թեւան քոյր մը եղաւ արդէն խմբին մէջ գտնուող տառապեալ հիւանդներուն ու տկարներուն համար: Ռուբէնի փորձառութիւններն ու խորհուրդները շատ կը նպաստէին անոր յաջող գործունէութեանը: Խմբին մէջ, արդարեւ, Ռուբէն բժիշկ մըն էր, իսկ Եփրատ հիւանդապահուհի մը: Այսպէս երկու խօսեցեալները, ճարտար նախախընամութիւն մը հանդիսացան շատ մը եղկելիներու, որոնք, առանց անոնց, դատապարտուած պիտի ըլլային ճամբան մնալու:

Առանց ունէ վտանգի, խումբը հասաւ Կովկաս: Իսկ չորս երիտասարդները գաղթականներէն բաժնըւելով, ուղղակի ուղևորուեցան Թիֆլիզ: Ու երբ որ անոնք ժամանեցին Կովկասի մայրաքաղաքը, երկու երիտասարդները դիմեցին Հայկական զինուորական մարմնոյն: Զոյգ նշանածներն ալ իջևանեցին պանդոկ մը: Եփրատ, տարիներու ընթացքին իր մատուցած անվարձ ու անձնուէր ուսուցչական ծառայութեան փոխարէն, զիւղացիներէն երբեմն ստացած էր փոքրիկ նուէրներ: Եւ այդ նուէրներէն անիկա գոյացուցած էր շատ համեստուկ գումարիկ մը: Ներկայ պարագային անոր ունեցած այդ փոքրիկ գումարը մեծապէս օգտակար կը հանդիսանար, անոնց ընծայելով անկախ

կեանք մը: Անոնք, պարկեշտ, խոստմնապահ ու նկարագրի տէր խօսեցեալներ, երկու առանձին սենեակներու մէջ բնակեցան:

Յաջորդ օրը, Եփրատ իրեն և Ռուբէնի համար, մէյ մէկ պարզ հագուստ գնեց, ու անոնք գնացին, ներկայացան ուր որ հարկ էր, յայտնենելով իրենց նպատակն ու փափաքը: Անոնց առաջարկը նպաստաւոր ընդունելութիւն գտաւ: Բայց պէտք եղաւ որ երկու շարժի չափ սպասեն: Ռուբէն, հաւաքուող կամաւորական նոր խմբի մը անուանց ցանկին մէջ արձանագրուեցաւ: Եփրատ ալ, այդ ժամանակի ընթացքին, պաշտօնական հիւանդապահութեան քանի մը գործնական զասեր պիտի առնէր:

Ուստի անոնք, գոհ այդ կարգադրութենէն, շանացին օգտուիլ ներկայացած պատեհ առիթէն, և իրենց ունեցած ազատ ժամանակներէն, Հայախարհի դասական գլխաւոր մէկ կեդրոնին մէջ, անոնք կը նմանէին ընդարձակ ծաղկաստանի մը շուրջ դարձող թեւաւորիկներու: Անյադ հետաքրքրութեամբ մը կը դիտէին ամեն ինչ, և կը հիւստային: Ո՛րքան տարբերութիւն Ռուսահայ և ճանկահ կեանքերու մէջ: Անոնք մասնաւորապէս այցելեցին վանքի տաճարը, Շուշանիկի բանտը, ԽՂեվանքը, Հայոց Կոլոսանոցը, մեծ դպրոցները, դրադարանները, ընթերցարանները, խմբագրատուները, ակումբները, և ազգային բոլոր աչքառու հիմնարկութիւնները: Գիշեր մը, քանի մը մը տաւորական նորաստաց բարեկամներու հետ, Հայոց թատրոն գնացին: Կիրակի առտու մը քառաձայն պատարագ լսեցին: Օր մը քաղաքին թանգարանները պտըտեցան: Ուրիշ օր մը տնկաբա-

նական պարտէզը աչքէ անցունցին: Իրիկուն մըն ալ իրենց բարեկամներուն կողմէ թէյի հրաւիրուեցան: Եւ ինչ քաղցր ու գեղեցիկ, և յաւէտ յիշատակելի խօսակցութիւններ կովկասահայ եղբարց ու քոյրերու հետ: Անոնք, արդէն, այնքան կսրճ միջոցի մը մէջ, ինքնաբերաբար, և ամենայն դիւրութեամբ, իրուսահայ սիրելի բարբառին ընտելացած, որոշեցին որ այնուհետեւ միշտ զայն գործածեն, ուր որ ալ ըլլային: Եւ, իբրեւ փորձ այդ բարբառի իւրացման, անոնք մէյ մէկ յօդուած հրատարակեցին կովկասահայ երկու գլխաւոր օրաթերթերուն մէջ, նիւթ ունենալով ազգային ընդհանուր համերաշխութեան գաղափարը:

Ու օր մըն ալ անոնք մեկնեցան Թիֆլիզէն, դէպի գործունէութեան դաշտ: Ո՛րքան ուրախ էին: Անոնց կուրծքերն ուռեցած էին յորդահոս զգացումներու լայնածաւալ հոսանքներէն: Երբ որ մանաւանդ, հասան ռազմաբեմ, անոնց այնպէս թուեցաւ, թէ երկինքի ամպերուն վրայ կը կոխէին: Կը կարծէին, թէ գեղանոյշ երազի մը մէջ կ'ապրէին: Եւ գործի սկսան ամենաբուռն սիրով ու անօրինակ եռանդով: Կը խորհէին, որ եթէ նոյն իսկ այդ՝ ճամբուն մէջ վախճանաբեր վտանգը զիրենք դիմաւորէր, իրենք, իրենց նպատակին արդէն հասած, երջանկացած պիտի ըլլային: Հաւատացած էին, որ այդ սրբազնագոյն ցանքին մէջ իյնալը մշտնջենապէս կանգնիլ կը նշակէր: Մահը՝ կեանք:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԳԵՂԵՅԻԿ ՕՐ

Փրկութեան արեւը ծագած էր Հայ աշխարհի մէկ կեդրոնին մէջ: Դարերէ ի վեր տիրող բռնակալութեան, սեւ մահուան ու աւերի աղջամուղջը փարատուած էր այն տեղ: Առաջին անգամ ըլլալով, Հայաստանի սիրտը կը խայտար այդ օր խնդալից: Վասպուրականը ոտքի կանգնած էր: Վան պարզած էր ազատագրութեան մեծ գրօջը: Հայ խաչը կ'երևար Հայոց ձեռամբ զրաւուած քաղաքին ամրութեանցը վրայ: Աւերակներու մէջէն կեանքը կը սկսէր վերընծիւղիլ, բեղմնաւորիլ: Հին, քաջ Հայկազանց ոգիները կը սաւառնէին ամեն կողմ: Մեծ ազատապաշտն խորիմեան Հայրիկ, իր աշակերտին, Սրուանձտեանցի հետ, գերեզմանէն ելլելով, կուգար պսակելու Հայոց քաջերը, և օրհնելու Հայկական ազատութեան տօնադրօջը: Ապա, զոյգ հայրենասէր մեծ բանաստեղծները, ցնծագին, կ'արփաթեւեն դէպի վարագ, որուն բարձանցը վրայ, քանդակագործ քաջ Նզիշէին նման կը չափեն, կը ձևեն, կը գրեն ու կը լուսադրօշմեն: «Վան-ոյժ»:

Եւ ահա, Հայ կամաւորներու խմբերը, պատերազմավայրէն փութալով, կը հասնին ի վան: Անոնք կ'ընթանային արծուէ դրօշակիր բանակին առջեւ, պատահական դէպքերու ու անակնկալներու դիմագրաւելու, և իրենց եղբայրներու տարած յաղթութեան տեականութեանը ապահովման ղօրավիգ հանդիսանալու նպատակաւ: Գաղաքին զոհները կը բացուին: Ներս կը մտնեն Հայ կամա-

ւորները: Արծրունեաց աշխարհի քաջերը, հայրենեաց սիրոյն համար զոհուելու պատրաստ և արիասիրտ մարտիկները կ'ընդունին զրկաբաց: Պատնէշներուն, խրամներուն, հրկիզուած ու քանդուած բռնակալաբնակ պալատներուն, թշնամւոյն վայրաջրուած թնդանօթներուն, Հայ թաղերու տուններուն վրայ, և ամենուրեք, կը ծածանին ազգային դրօշակները: Այգեստաններու գարնանազարդ ծառերուն վրայ, թռչունները թառած, կ'երգեն: Փողոցներուն մէջ, երաժշտական խմբերը, քայլերգներ կը հնչեցնեն: Ժողովուրդը ամեն դիէզուրս թափուած, խնդագին աղաղակներ կը բարձրացնէ: Կին թէ մարդ, մեծ թէ պզտիկ, ամենն ալ փրկութեան սուրբ գործին մասնակցած, երջանիկ, այդ յաղթական տոնակատարութեան պահուն, անվերջ «կեցցէ»ներ ու հայրենասիրական երգեր ունէին իրենց չրթունքներուն վրայ: Այս ու այն կողմ, ուրկէ կ'անցնէին կամաւորներու խուժերը, կանգնուած էին յաղթական կամարներ: Գետինները վարդեր ու երփներփեան ծաղիկներ փռուած էին: Վասպուրականի երիտասարդներ ու օրիորդներ, կարմիրներ ու ճերմակներ հազած, իրենց օգնութեան եկող արիւնակից հարազատներուն պատիւներ ու մեծարանքներ կ'ընծայէին: Իսկ կամաւորները, իրենց յարգանք նուիրողներուն սոջե կը խոնարհէին, անոնց կ'ողջէին պերճաբան գովքեր, և զանոնք, իբրեւ ճշմարիտ հերոսներ ճանչնալով, կը պանծացնէին, կը փառաւորէին:

Եփրատ և Ռուբէն, հասնող խուժերուն մէջ կը գտնուէին: Անոնք անցած էին մահուան վտանգներով լեցուն փոթորիկներու մէջէն: Բայց, այսօր, ողջ և առողջ, անքոյթ նաւահանգստի մը վրայ

ոտք կը դնէին: Ռուբէն, իր խուժին մէջ, յայտնի դէմք մըն էր: Մղուած կռիւներու միջոցին, անկա աչքառու դերեր կատարած էր: Եւ իբրեւ վարձատրութիւն իր քաջագործութեանց, պատուուած էր Ս. Գէորգեան չքանչանով: Եփրատ ևս իբրեւ առողջապահական կամաւոր զինուոր, անձնուիրօրէն կռուած էր Բախտին ու ցաւին դէմ, որոնք ընկճել կը ջանային իր վիրաւոր եղբայրները: Երկուքն ալ իրենց գործունէութեան ասպարէզէն հեռանալու նպատակ չունէին, մինչև որ պատերազմը հանէր իր վախճանին: Եւ սակայն, երբ խորհեցան, թէ ազատուած վանի մէջ ալ չատ գործ, և գործողներու մեծ կարիք կայ, քայլերնին ուղղեցին գէպի այն կողմը:

Առաջին օրն և եթ, Ռուբէն մտաւ քաղաքը պահպանող խուժերուն մէջ: Ու իր շրջանակին պետ ընրառեցաւ: Իսկ Եփրատ, տեղւոյն վիրաւորներուն և հիւանդներուն սկսաւ ծառայել: Անոնք, իրենց աչալուրջ, եռանդուն և բոլորանուէր գործունէութեամբ, ամենակարճ ժամանակի մը ընթացքին, զիրենք շրջապատողներու սիրելի եղբայրն ու պաշտելի քոյրը դարձան: Քաղաքին Հայկական կառավարութեան շրջանակներու բարձր գնահատումներուն ալ արժանացան անոնք:

Իրերը այս վիճակին մէջ էին, երբ որ գեղեցիկ օր մըն ալ Եփրատ և Ռուբէն որոշեցին ամուսնանալ: Անոնց խղճի զգացումներն այլևս թոյլ տուած էին այդ քայլն առնելու: Իրենց երազներուն կատարեալ իրականացումը դեռ չէին ողջունած թէև, բայց գէթ հասած էին բաղձալի կէտի մը, պարտականարման ճամբուն մէջ: Միևնոյն ժամանակ, յուսալից էին ապագային վրայ: Մնաց որ ա-

մուսնութիւնը երբէք պիտի չի խանգարէր իրենց ազգանուէր գործունէութիւնը։ Սիրոյ հրեշտակին հետ, ծառայութեան ոգին միշտ անոնց մէջն էր, ու պիտի մնար։ Այս ուխտովն էր, որ անոնք մօտեցան Աստուծոյ սուրբ սեղանին, մէկզմէկու կեանքի լծակից ընկերներ դարձնող հանդիսաւոր խոստումն ընելու։

Երբ որ այդ ամենուն սիրելի Հայ զինուորն ու զինուորունին, մտան եկեղեցի պսակուելու, զիրենք զիմաւորող խուռներամ բազմութեան մը հանդիպեցան այն տեղ։ Ներկաները զրեթէ բոլորն ալ, զինուորներն էին ու զօրապետներ։ Զինուոր մը նաեւ զանոնք պսակող քահանան։

Պսակի խորհուրդը լրացաւ։ Ու եկեղեցիին մէջ սկսան ճառերը, շնորհաւորանքներն ու բարեմաղթանքները։ Ամենն ալ եղբայրական սիրոյ, և ոգևոր զգացմանց շեշտերով առ լցուն։ Ռուբէն ու Շփրատ, իրենց կեանքի այդ բազդաւոր վայրկեանին, յիշելով պահ մը այն բոլոր տառապանքներն ու վտանգները, զորս արիարար կրած, անցուցած էին, յուզուեցան։ Անոնք իրարու նայեցան, նշանակալից ափնարկով մը։ Անոնց մեծ սըրտերն ու վին հոգիները, ամպի նման կը զոռային։ Երջանկութեան զգացումը, զանոնք կը զգլխէր։ Այլ անոնք փոխան ցնծութեան արտայայտանքի, լռիկ հառաչեցին, ու արտասուեցին։

Վերջապէս, ընկերներն ու բարեկամներ, ի նշան սիրոյ և յարգանաց, օրուան թագաւորն ու թագունին իրենց ուսերուն վրայ բարձրացուցած, դուրս հանեցին եկեղեցիէն։ Ապա, մեծ թափօր մը կազմեցին, և երգերով ու նուագածութեամբ, զանոնք առաջնորդեցին մինչև անոնց բնակարանը։

Այդ նորապսակ թագաւորն ու թագունին, սակայն, իբրեւ կարգապահ զինուորներ, յաջորդ առաւօտուն իսկ գնացին, և գլուխ կանգնեցան իրենց ստանձնած հանրօգուտ գործին։

Ե Ր Ա Ձ Մ Ը

Երազ մը թուեցաւ Եսթերին, ինչ որ պատահեցաւ իրեն և իր սիրելիներու զխուռն: Անոր ամուսինը, Միսաք, ահագին զոհողութիւններ ըրած էր, զինուորագրութենէ ազատուելու համար: Ու դեռ նոր հանգստացած էին այդ կողմէ: Ատոր չաջորդող կոտորածի վախն ալ հազիւ անցուցած էին: Եւ ահա՛ ուրիշ նոր չարիք մը: Մեծ զըժ-բաղդութիւն մը: Ժանտատեսիլ թուրք պաշտօնեաներ եկան օրին մէկը, ու Եսթերենց բռնադատեցին, որ ունեցած բոլոր ինչքերն ին թողուն, և դուրս ելլեն իրենց տնէն: Անկարող եղան չկատարել արձակուած անօրէն հրամանը: Եթէ տնէն դուրս չելլէին, պիտի սպաննուէին: Եսթեր և Միսաք, երիտասարդ ամուսինները, իրենց զոյգ մը փոքրիկ, հրեշտակի պէս գեղեցիկ զաւակները գլոր-կերնին առած, արտասուալից աչքերով, հեռացան տնէն: Տրուած հրամանն այնպէս էր, որ անոնք քաղաքէն ալ դուրս պիտի ելլէին, ու իրարմէ բաժնուէին: Սակայն, անոնք միայնակ չէին իրենց այդ անօրինակ թշուառութեանը մէջ: Անոնց վիճակակից էին նոյն քաղաքի բոլոր Հայերը:

Այսպէս, այդ քաղաքին անմեղ ու անճար Հայ

բնակիչներն իրենց բոյներէն խլուեցան, զրկուեցան յանկարծօրէն: Ու երբ որ քաղաքին սահմաններէն դուրս ելան, այն տեղ պարզուեցաւ ակնկալուած սրտաճվիկ տեսարանը: Սկսեցին բոլոր աղաժար-դերն իրենց ընտանիքներէն զատել: Այսինքն ա-մուսիններ, զաւակներ ու հայրեր, իրարմէ կը հե-ռացնէին: Այն ատեն, ընդհանուր մեծ ողբ մըն էր, որ բարձրացաւ ամեն կողմէ: Համայնական այդ դառն ու աղետարչ հեծեծանաց ձայներն աշխարհ կը թնգացնէին, որոնց հանդէպ, սակայն, անողորմ ու անողորմ կը մնային բաժանուած հրամայող պաշտօնակալներուն սրտերը: Քիչ մը համարձա-կութիւն ունեցողները, որոնք կը ջանային իրարմէ չի զատուիլ, կը գանակոծուէին: Աւելի ընդդիմա-ցողները, ծանր հարուածներէ վիրաւոր, գետին կ'իյնային: Ուրիշներ ալ կը խողխողուէին: Կը թուէր, թէ վերջին դատաստանի օրն էր, որ վրայ հասած էր: Վերջապէս, բռնական բաժանման գոր-ծողութիւնը լրացաւ: Ու անջատուած սիրելիներու երկու մեծ խմբերը ճամբայ ինկան հետիոտն:

Միայն այդ քաղաքին Հայութիւնը չէր, որ անողորմաբար քշուեցաւ, այլ նաեւ Կիլիկիոյ ու Հայաստանի բնիկ Հայ ժողովուրդը: Ազգին համար ամենամեծ աղէտ մը եղաւ այդ ընդհանուր տեղա-փոխութիւնը: Այս ահաւոր դէպքը տեղի ունեցաւ այն ատեն, երբ որ նոր, համաշխարհային պատե-րազմին հետեանքով, հէք Հայերն անպաշտպան մնացին բոլորովին: Անոնք իրենց ծնած, մեծցած ու դարաւոր յիշատակներով լի նուիրական հայ-րենիքէն ձեռնուռնայն վտարուեցան դուրս, որպէս օտարականներ: Տեղահանուածներու հաւէն կը

չաչէր անդիմադրելի բռնութեան խարաղանք եւ կը հասնէր մահուան սպառնալիքը: Թուրք կառավա-րութիւնը, Հայոց աշխարհն առանց Հայու թողե-լու, և մահմետական անօթի գաղթականներով զայն լեցնելու դժոխային գաղափար մը կ'իրակա-նացնէր: Յզացում Գերման հանճարեղ մտքի: Թուրքին ալ հին երազը՝ Ներկայացած պատեհա-ւիթը հազուադիւտ: Երբ որ Հայաստանի եւ Կիլի-կիոյ քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ Հայ չի մնար, Հայկական ինքնավարութեան խնդիրը կը վերնար:

Իսրայէլացիները, երբ որ Եգիպտոսէն դուրս ելան, թէ և Փարաւոնէն հալածուեցան պահ մը, բայց իրենց աչքին առջև ունէին զրախտանման Աւետեաց երկիրը: Այս նոր Իսրայէլի դժբաղդ զա-ւակները, սակայն, իրենց բնիկ հայրենիքէն ար-տաքսուած, կը քշուէին դէպի անծանօթ ու անըս-տոյզ հանգրուաններ: Արբահամու ժառանգորդներն իբրեւ կարապետ և առաջնորդ ունէին երկնային լուսոյ սիւնը, հովուապետն Մովսէս, և զիրենք ամեն փորձանքէ պահպանող Տապանակ Ուխտին: Հայկազնեան քրիստոնեայ ցեղին սոյն գառնանման հոյերը չըջապատուած էին մարդաձեւ գազաններով: Հրէաները բոլորն ի միասին կ'երթային, և իրենց դառն ու դժուարին պարագաներուն, իրարու ար-ցունք կը սրբէին: Մինչդեռ Հայ ընտանիքներուն անդամները, իրարմէ բաժան բաժան եղած, և ան-կարող մէկգմէկ մխիթարելու, կ'արքայութիւն տա-րուր մէկգմէկ մխիթարելու: Այս բռնահալած և դժոխ-բեր, տարբեր վայրեր: Այս բռնահալած և դժոխ-բեր տարասանմանումը կը զլէր, կը գերազանցէր Բաբելոնի Հրէական, և Շահարապեան օրերու Հայ-կական Կերեվարումներն ալ:

մերկացնելով, աւելցածները գետը թափեցին : Ու հեռացան :

Լաստերուն վրայ գտնուող անդօրները, իրենց կսկիծէն, ինչ ընելնին չէին գիտեր : Աղօթք կ'ըսէին, անէծք կը կարգային, ողբեր ու սոսկումի բացազանչութիւններ կ'արձակէին, գետին վրայ պարզուող տեսարանին հանդէպ : Սաղայէները, տիրական, անոնց ձայները կը մարէին : Այս անգամ ալ, նախորդներուն պէս, խաղեր կատարուեցան լաստերուն վրայ : Եւ Հայուհեաց պատուոյն թշնամիները, դարձեալ զուարճացան, որովհետեւ, իրենց դիտումաւոր շարժումներովը, նոր դիակներ աւելցուցած էին ջրերուն երեսը : Երիտասարդուհիներու վտանգն ու չարչարանքը, մասնաւորապէս, տեւական էր : Անասնաբարոյ վարիչները, անոնց շուրջը կը յածէին շարունակ, գիշեր ու ցորեկ : Անհաւասար ոգորումներ տեղի կ'ունենային : Հայուհիներն իրենց պատիւը, ամեն գնով, պահպանել կը ճգնէին : Քանի, քանի երիտասարդ կիներ ու աղջիկներ, ինքզինքնին ջուրը ձգեցին և կամ բարձրավանդակներէ վար նետեցին : Ու անոնք այդպէս մեռան, և փրկուեցան, Հեռապնդումներէ տանջուող մըն ալ գեղեցիկ Եսթերը :

Անգամ մը, սակայն, Եսթերին ամենէն աւելի շատ հետամտողը, հնար մը գտաւ իր նպատակին հասնելու : Անիկա, Եսթերի գրկին կաթնկեր մանուկը յափշտակեց, ու կարաւանէն քիչ մը հեռացաւ : Եսթեր, իր մանկան առևանգիչին ետեւէն վազեց, ինքնիրմէ ելած : Ու չի նկատեց, որ իր միւս փոքրիկ զաւակն ալ, իրեն կը հետևէր լալով,

կանչուըռտելով : Ոստիկանը սպառնաց Եսթերին, թէ իր յափշտակած երեխային գլուխը պիտի ջախջախէր, եթէ անիկա... : Եսթեր շատ քանքեր թափեց, իր մանուկը ձեռք ձգելու համար : Ձի յաջողեցաւ : Ի վերջոյ, անագորոյն Թուրքը, իրօք, փոքրիկը զարկաւ գետին, և իր մոյկին կրունկովը ջախջախեց անոր գլուխը : Ու դարձաւ միւս երեխային : Մայրը, գէթ այս վերջինն ազատելու համար, յառաջ նետուեցաւ Գրկեց զայն : Արիւնդուշտ դահիճը, սուրը քաշեց, և յայտարարեց Եսթերին, որ յանձնուի իրեն : Ի զուր : Ու միւս փոքրիկն ալ նահատակեցաւ : Այն ատեն Եսթեր կանգնեցաւ, խիզախ շարժումով մը խլեց սուրը մանկասպան հրէշին, և անոր վրայ յարձակեցաւ :

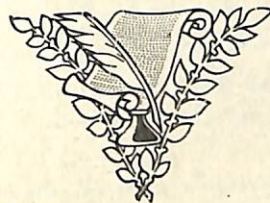
Ոստիկան զինուորը, յանկարծակիի եկաւ : Բայց ինքզինք չի կորսնցուց, հարուածէն խուսափեցաւ անմիջապէս, և սկսաւ վազել ընդ յառաջ : Եսթեր ալ անոր ետեւէն : Հայ կնոջ առջևէն փախչող զինուորականը, սակայն, քիչ յետոյ, որոշ դիտաւորութեամբ մը, իր ուղղութիւնը փոխեց : Ետ դառնալով, կը շրջան մը ըրաւ : Եսթեր անոր մօտեանալու և զայն հարուածելու վրայ էր արդէն : Եւ հիւաղը, գետնէն վերցուց գլուխը ջախջախուած մանկան դիակը, և զայն նետեց ուղղակի Եսթերի երեսին : Եսթեր ինկաւ վար : Անոր ճակատն եկաւ քարի մը, և գէմքն արիւնոտեցաւ : Հէք մայրը սուրը նետեց մէկ կողմ, և իսկոյն իր ձեռք մայրը սուրը նետեց մէկ կողմ, ու ապա մանկան դիակը գրկեց գուրգուրանօք, ու ապա զայն տարաւ շրթունքներուն, կաթոգին սիրով : Մինչ այդ, քանի մը ոստիկան զինուորներ հասած էին : Վրէժխնդրութեամբ բոցավառ ոստիկ, սուրն

առած, ծռեցաւ, որ Հայուհին փողոտէ: Սակայն, իր ընկերները չի թողուցին: Չայն այդպէս շուտ մը սպաննելն անխոհմութիւն համարեցին: Անիկա թող ողջ մնայ, ըսին, որ տանջուելով մեռնի:

Վարաւանը, այսպէս, մէկ և կէս ամիս ճամբորդելէ ետք, կանգ առաւ վերջապէս տեղ մը: Հուսկ կայանը վտարանդիներուն, որոնց հազիւ կէսը մնացած էր: Իշողները քշուողներուն ազդարարեցին, որ եթէ այդ տեղէն փախչելու փորձ մը ընէին, չրջակաները սպասող պահապաններէն պիտի կոտորուէին: Տարագրեալները, անսփոփ սփովանքի հառաչանքներ արձակեցին, տեսնելով որ այլևս զիրենք հալածող չի կար: Բայց, անապատային վայրի մը մէջ ձգած էին զիրենք: Անպատըսպար էին: Տեղւոյն օդը սաստիկ տաք էր, և ապառողջ: Արևին կիզիչ ճառագայթները շեշտակի կ'իջնէին անոնց գագաթներուն վրայ: Բոլորովին տարբեր կլիմայի մը տակ կը գտնուէին: Բնա՛ւ խրժելու ջուր: Միայն ապականեալ քանի մը ճահիճներ կային: Անոնց ջուրէն խմողները կը հիւանդանային: Ուտուելիք յարմար խոտեր ալ գոյութիւն չունէին: Անոնք, երբեմն, իրենց շուրջը կը տեսնէին թուխ ու սևորակ մորթերով վայրենի մարդիկ և կիկիչներ, կողոպտիչներ, դիակապուտներ: Ասոնք ալ նոր սարսափ մը տարալխարհիկներուն:

Եսթեր, բոլոր բանավարներուն պէս հիւժուած, ժաշուած էր: Իր զաւակներու եղբերական վախճանէն յետոյ, խելագարի երևոյթ մըն ալ ունէր անիկա: Չէր խօսեր: Երազկոտ էր: Չէր ալ նայեր շուրջը, ուր կը տիրէր մահ տարածամ: Հիւանդ-

ները, անդարման, կը մեռնէին: Գիշեր մը հոգեվար գետին փռուեցաւ նաև Եսթեր: Բայց, յանկարծ, հրճուալից աղաղակ մը արձակեց: Անիկա ինքզինք գտած էր հայրենիքը, իր տանը մէջ: Առաւօտ է: Միսաքին քովնստած, կը պատմէ, թէ գիշերը արհաւիրալից երազ մը տեսած էր: Դեւեր, զիրենք իրարմէ բաժնած, տանջալից մահուան ժառանգ, և իրենց զաւակները խողխողած էին: Սակայն, երջանիկ է այլևս, քանի որ ատրկա երազ մըն է, և ո՛չ իրականութիւն: Անիկա, իր ամուսինն ու զաւակները կը գրկէ ջղապինդ թափով մը, և կը համբուրէ անվերջ, մինչև իրիկուն: Ու համբոյրներով ալ կը քնանայ, խաղաղ ու անխռով: Անոր այդ հանգիստ նինջը մահն էր: Եւ նախ քան մահը տեսածը, յաւիտենական քաղցր երազ մը:

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԲԱՂՁԱՆՔ

Բղնունեաց գաւառի այն Հայ գիւղը, որ 1914ի Ռուս և Թուրք պատերազմը սկսելէն ետք, ձմրան օր մը, յարձակման ենթարկւեցաւ Թուրքերու ու Քիւրտերու կողմէ, անպաշտպան վիճակ մը ունէր: Տասնեակ մը կորովի հայորդիներ կային միայն այն տեղ, ինքնապաշտպանութեան համար կազմ ու պատրաստ: Եւ անոնք, իրենց առաջնորդ ունենալով Տրդատ Պահլաւունեանը, հսկայահասակ քաջ մը, անհաւասար ու կատաղի կռիւ մղեցին անագին թիւ մը կազմող թշնամիներուն դէմ: Բայց յարձակողները, ի վերջոյ, զանոնք նեղը ձգեցին, հետապնդեցին ու շրջապատեցին դաշտավայրի մը մէջ: Մինչ, նոյն պահուն, արիւնարբուներու ուժերիչ մաս մըն ալ գիւղին մուխը կը մարէր, տուները կ'այրէր, և անոր բնակչութիւնը կը բնաջնջէր:

Առիւծասիրտն Տրդատ, մարտակից իր ընկերները կորսնցնելէ ետք, ինքը միայնակ, քանի մը Թուրք և Քիւրտ գետինը փռեց, նոյն իսկ յաջողեցաւ անվնաս փախչիլ, զգալով որ այլևս անկաշքի էր, և անիմաստ դիմադրելը, կռուիլը, Բայց, ետեւէն հասնող բազմաթիւ գնդակներէն մէկը, զրպաւ անոր: Եւ Տրդատ, որ այդ պահուն ձորի մը

զառիթափին նեղ եզերքէն կը վազէր յառաջ, դան-
դաչեց, ինկաւ, ու գլորուեցաւ վար: Խորուակ ձո-
րին ափանցը վրայ, մեծ քարի մը առջեւ էր, ուր
փռուեցաւ ու մնաց: Թուրքերը, վերէն դիտելով,
որ անիկա չի շարժիր ալիս, մեռած կարծեցին
զայն, ու թողին, հեռացան:

* * *

Մեռած կարծեցին զայն, ու թողին, հեռացան
թշնամիները թէև, սակայն Տրդատ կը չնչէր: Եւ
անիկա, քիչ ետքը, ինքզինք գտնելով, բացաւ իր
աչքերը: Միայն թէ այնքան արիւն կորսնցուցած
ու տկարացած էր, որ դժուարութեամբ կրցաւ շար-
ժիլ առաջին անգամ, ձիւնսպառ գետնին վրայ:
Անոր կողմ ծակուած էր: Բարեբախտաբար, մարմնոյն
մէջը չէր մնացած գնդակը: Վէրքին ցաւն անտա-
նելի էր, խելայեղիչ: Բայց ատկէ աւելի բուռն ու
կսկծալի էր այն մտածումը, թէ իր հայրենի գիւ-
ղը դահիճներուն ոտից կոխան եղած էր: Արդեօք
իր սիրելիներն ինչ եղած էին: Անիկա յստակ կեր-
պով յիշեց, թէ ինչպէս կոռւած միջոցին կը լսէր
մորթոտուող մարդոց, կանանց ու երեխայոց խեղ-
դուկ ճիւղերը:

Ու այն ատեն, վշտագին թափով մը ձեռքը
զարկաւ իր ճակատին, Հառաչեց հոգւոյն խորէն, և
ձորին ջրերը սարսռեցնող զայրագին ազաղակներ
բարձրացուց: Այսպէս, օրն իրիկունը բաւ: Մութը
կոխելուն, նկատեց, թէ վերէն մարդիկ կ'անցնէին,
և ձիւնադուռներ կը գլորուէին դէպի վար: Որո-
շապէս լսեց, թէ այդ անցորդները հայերէն լեզուաւ
կը խօսէին իրարու հետ: Ուստի համարձակութիւն
ստացաւ ձայն տալու անոնց: Եւ անոնք, երբ որ

վարէն հասնող ձայնը լսեցին, առաջին անգամ
վախցան, և շուարման մատնուելով, կանգ առին:
Յետոյ, սակայն, շուտ մը միամտեցան, և պատաս-
խան տուին իրենց ձայնողին, ճանչնալով անոր ով
ըլլալը:

* * *

Անոր ով ըլլալը հասկնալով, մեծ գոհունակու-
թիւն մը զգացին անցորդ Հայերը: Անոնք, բոլորն
ալ, հաճագիւղացի Տրդատ Պահլաւունեանի, երէք
չէին կարծած, թէ անիկա ողջ մնացած է: Մար-
դոցմէ, կիներէ ու երեխաներէ բաղկացած այդ
խումբին մէջ էր նաեւ Տրդատի ծերունի հայրը:
Այդ թշուառները, որ կոտորածի ժամանակ ասդին
անդին պահուեցելով, հրաշիւք իմն ազատուած
էին, հիմա, գիշերուան մութէն օգտուելով, կը
փախչէին: Անոնցմէ երկու հոգի, ճամբէն վար ի-
ջան, և վերաւորին օգնելով, վեր հանեցին զայն:
Երբ որ Տրդատ իմացաւ հօրմէն, թէ իր մայրը,
կիներն ու զաւակներն սպաննուած էին, զգացած
ծայրայեղ կսկիծէն խելագարելու աստիճանին հասաւ:
Ուզեց յառաջ խոյանալ, գտնել եղբունագործները,
ու վրէժ լուծել անոնցմէ: Բայց տեսաւ, թէ վի-
րաւոր ու տկար էր: Ուստի, իր զառնապարհակ
զայրոյթն ու մահացուցիչ վիշտը սանձահարեց, և
սկսաւ քալել:

Վերապրող այդ հէք արարածները, որոնք ա-
հեղ տազնապսներ կրած, սիրելիներ կորսնցուցած և
աղքատացած էին բոլորովին, ա'լ իրենց ետեւ չէին
նայեր: Այլևս անոնց աչքին չի կային իրենց գիւ-
ղըն ու արտերը: Գիտէին, թէ մահը կը թագաւո-
րէր այն տեղ, կը խորհէին թէ Հայաստան երկրին

ամեն կողմն ալ կը տիրէր հուրն ու սուրը: Եւ մտածումը պատած էր զիրենք: Ո՞ր պիտի երթային, որ կեանքերնին փրկէին, ազատ ազդէին: Ուստի, իբրեւ իրենց գլխաւորը, անոնք խորհուրդ հարցունցին Տրդատին այդ մասին: Իսկ Տրդատ, որ արդէն երկիցս այցելած էր Կովկաս, և հիմա ալ կը փափաքէր դարձեալ հոն երթալ, առաջարկեց իր ընկերներուն, որ եթէ կ'ուզէին, իրեն թող հետեւէին: Եւ փախստականները, սիրայօթօր, իրենց քայլերն ուղղեցին դէպի Կովկաս, հետապնդուելով սարսափի ուրուականէն:

Հետապնդուելով սարսափի ուրուականէն միշտ, գիշեր ու ցորեկ յառաջ գնացին անոնք: Քաղցին ձիւներուն մէջէն, դիմադրեցին ցուրտին ու սառեցումը: Մեծերը, յաճախ, աղէխորով հեկեկանքներ կ'արձակէին, ու փոքրիկները, սրտակտուր ձայներով, կը ճչէին անդադար: Անոնց տուրիկներուն աւ ծոցերուն մէջ պահուած հացը հատաւ: Ա՛լ ուտելիք բան մը չունեցան անոնք: Համատարած սառնամանիքներն ալ, ծածկած էին գետնի բոյսերը: Եւ ահա, փոքրիկներէն երկուքը, անսուղութենէ հիւսնդացած, մաղկտացին, աղայուեցան ու շիջեցան: Բայց անոնց սգաւոր ծընողները, չի կրցան իսկոյն բաժնուիլ իրենց սրտահատորներու անչնչացած մարմնիկներէն: Ու զանոնք գրկած տարին հետեւին: Լեռնանցքի մը մէջ, Տրդատի հայրն ալ խոնջասպառ, սովաւանջ ու ցրտահար ինկաւ, մեռաւ:

Փախստականները, այս դժնդակ պայմաննե-

րուն մէջ, իրենց ճամբան կը շարունակէին, երբ որ հանդիպեցան դեռատի Հայուհիի մը: Անոր մաշկերը ցան ու ցիր, հագուստները պատառոտած, և ոտքերը բոպիկ էին: Անիկա խելագարուած էր վիշտէն, ամուսնոյն չարաչար սպաննուիլը տեսնելով: Փախստականք իրենց հետ առին զայն: Հասան գետակի մը առջև, որուն միւս կողմը պիտի անցնէին: Մտան ջուրը, ու անցան, ահագին զոժւարութեամբ: Բայց խելագար երկտաւոր դուհին, գետակին մէջ տեղը հասնելուն, ուրախ ձայնով մը գոչեց, թէ իր ամուսինը ալեաց վրայ կանգնած, զինք կը կանչէ, և ինք կ'երթայ անոր գիրկն իյնալու: Ու անիկա, արդարեւ, ինքզինք ջրերուն յանձնեց, և խնդալով ու երգելով, գնաց միանալու իր սիրելիին...

Գնաց միանալու իր սիրելիին... հէք թշուառ այրին, ու այդպէս անիկա ազատուեցաւ իր սեղանէն: Փախստականները, երբոր տեսան անոր խեղդուած մարմնոյն ջրերէ քշուիլը, նոր վիշտ մըն ալ ունեցան: Հառաչեցին ու արտասուեցին: Ուրիշ ի՞նչ կրնային ընել: Ամեն ոք հագիւ կրնար միայն ինքնիրեն օգնել: Եւ թրջուած, մեռելի նման տեղոյն, ու գողքշտալով, դարձեալ քաղցին: Սակայն, այդ հալածականները, իրենց մէջ ունեցած վերջին ուժերնին ալ տակաւ կորսնցուցին: Ու անոնք սկսան բոլորովին ընկճուիլ իրենց վախէն, վիշտէն, յոգնութենէն, ցուրտէն ու անթութութենէն: Մինչդեռ գիտէին, թէ տակաւին բաւական ճամբայ ունէին քաղիւղ, ապահովութեան սահմաններն հասնելու համար:

Ահա թէ ինչո՞ւ, անոնք, ի վերջոյ, օր մըն ալ, կանգ առին, այլեւս չի կրցան յառաջ երթալ։ Անոնց աչքերը յուսահատութեան սե խաւարը պատած էր։ Անոնք երկինքի ողորմութեան բոլոր դռները իրենց համար գոցուած կը համարէին։ Տրդատ, իր վէրքին ցաւն ու սգատխուր մտածումները մէկ դի դրած, կը ջանար քաջաբերել բոլորն ալ, որ ճիգ ուրեքն, ճամբան չի մնան։ Եւ մինչ, այդ տաքնապալից վիճակին մէջ, անոնք կը գալարուէին, մէկ ալ նկատեցին սարսափահար, որ լեռնադաշտի մը բարձունքէն դէպի վար կ'իջնէին խեղ մը ձիաւոր մարդիկ, արծիւներու պէս թռչելով բացած։

Արծիւներու պէս թռչելուն բացած, լեռնադաշտէն դէպի վար սուրացող հեծեալները, երբ քիչ մը մօտեցան, սկսան հայերէն լեզուաւ երգել ու ձայնել, որ չի վախնալ իրենցմէ։ Ո՛վ հրաշք։ Անոնք հայ կամաւորներ էին, որ պահապան հրեշտակներու պէս արագօրէն կը թռչէին, կուգային, օգնութիւն հասցնելու իրենց թշուառ փախըստական եղբայրներուն ու քոյրերուն։ Այն ատեն տեղի ունեցաւ փառաւոր ու սրտաշարժ տեսարան մը։ Ամեն ցաւ ու հեծութիւն, և տկարութիւն ու յուսահատութիւն փարատեցան այդ միջոցին տառապեալներու մէջէն։ Անոնց շրթունքներէն օրհնութեան խօսքեր թռան, սփոփանաց հառաչանքներ բարձրացան, ու աչքերէն ուրախութեան արցունքներ հոսեցան։

Երկնառաք քաջ Հայ հղբայրները, իրենց բիրիցս թշուառ աղգակիցները ջերմագինս ողջագու-

րելէ ետք, զանոնք լաւ օրերու յոյսերով տողորեցին, սրտապնդեցին, և կեռակրեցին։ Անոնք, կիսամեռ վիճակի մը հասած փոքրիկներն ու մեծ հիւանդներն ալ, իրենց ձիանց վրայ առին, բրդէ հաստ վերարկունքով փաթթեցին։ Ու ճամբային կան, բոլորն ի միասին։ Յարմարագոյն ճամբաներով ու դիւրատար պայմաններով, զաղթականները շուտ մը առաջնորդուեցան կովկաս։ Ու երբ որ անոնք սահմանէն ներս մտան, խոնարհեցան, և ապահով երկրին հողը ջերմեռանդօրէն համրուրեցին, իբրեւ ճշմարիտ սրբութիւն։

Իբրեւ ճշմարիտ սրբութիւն, համրութեցին կովկասի հողը, ազատ հայաշխարհը, որ գրեթէ կ'ընդունէր զրկաբաց, և ապաստան կուտար իրենց։ Այդ փախստական զաղթականները կովկասի մէջ գտան իրենց նման բիւրաւորներ, ուր հասած էին սարսափներով ու աղէտներով լեցուն Հայաստան երկրին այլ և այլ կողմերէն։ Անոնք, Տրդատի տուկ ապաստանարանի մը մէջ, Բայց, Տրդատի համար մասնաւորապէս, որ իր հսկայ մարմնոյն համար մասնաւորապէս, որ իր հսկայ զգացումներ, կատարեալ մէջ կը կրէր նաեւ հսկայ զգացումներ, կեանքը, ողբերգութիւն մը եղաւ ապաստանարանի կեանքը, որուն ենթարկւած էր ակամայ։ Անիկա ապաստանարանին մէջ մնալով հանդերձ, օր ընդ մէջ ալ նարանին մէջ մնալով հանդերձ, օր ընդ մէջ ալ կ'երթար հիւանդանոց, վէրքին դարման ընդունելու համար։

Կը տառապէր Տրդատ, նախ անոր համար, որ հասարակաց օգնութեամբ կ'ապրէր։ Այդ տխուր

ցընէին բոլորն իրարու, զարմանքով: Անոնք Տըր-
դատին ալ կ'ուզէին հարցումներ, ու պատասխան
մը չէին ստանար: Անոր շրթները կ'երեւային թէ և,
բայց ձայնը չէր լսուեր: Աչքերը գոց էին: Եւ ահա
սպիտակափառ մօրուքով Արքեպիսկոպոս մը, ծը-
ռելով, իր ձեռքն հայրաբար դրաւ անոր ճակտին:
Կարեկցօրէն զուլսը ցնցեց: Եւ բարի Արհին հրա-
ման ըրաւ, որ հիւանդն անմիջապէս տանին դար-
մանելու: Պատգարակով մը զայն փոխադրեցին
հիւանդանոց: Լաւ ուշադրութիւն զարձուցին անոր
վրայ: Բայց բժշկական միջոցներն օգուտ մը չըն-
ծայեցին:

* *

Բժշկական միջոցներն օգուտ մը չընծայեցին,
որովհետեւ Հայ Տիտանին առողջութիւնը լրջօրէն
խանգարուած էր: Ունեցած վէրքը, և կրած բուռն
տաքնապներն ու մաշանքները զայն չատ տկարա-
ցուցած էին: Ապա թէ ոչ ի՞նչպէս, մեծ փոթորիկ-
ներու կուրծք տուող հաստաբուն կազնին, անձրեւէ
մը պիտի ազդուէր: Անոր ջերմութեան աստիճանը,
չափազանց բարձրացաւ: Եւ անիկա, ուշքը վրան,
թէ զառանցանքներու մէջ, միշտ իր կորսնցուցած
սիրելիները կ'ոգեկոչէր, և անօրէններուն դէմ եր-
թալու, կռուելու խօսքեր կ'ընէր: Անոր վրձակն
անյոյս էր: Բժիշկները, ձեռնթափ, ետ քաշուած
էին: Ակներեւ էր, թէ ծովէն ազատուողը, առուա-
կին մէջ պիտի խեղդուէր:

Սակայն, այդպէս չեղաւ: Նախախնամութեան
ձեռքը հպեցաւ անոր: Ու անիկա, ի դարմանս ա-
մենուն, դարձաւ դէպի կեանք: Տակաւ առողջու-
թիւնը վերագտաւ: Օր մըն ալ, ոտքի ելլելով,

սկսաւ փոքրիկ պտոյտներ ընել: Երբ որ դուրս ելաւ
հիւանդանոցէն, ուղղակի գնաց մայր տաճար, ու
գոհութեան աղօթք մը մատոյց: Լաւ մը կազդու-
ուած էր արդէն, որ ատեն պատերազմի դաշտը
գնացող Հայ կամաւորներու նոր խումբ մը այցե-
լեց էջմիածին: Ա'լ վստահ էր Տրդատ, թէ այս
անգամ անվրէպ պիտի յաջողէր ի կատար ածել իր
քաղցր ու սրբազան ուխտը: Յուսախաբ չեղաւ:
Ու երկնային մխիթարութեան ճառագայթներով
ողողուեցաւ իր սիրտը, երբ որ անիկա, կամաւոր-
ներուն հետ ճամբայ իյնալով, դիմեց դէպի նպատակ:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

Արսէն Տէրեան, Հայաստանի կարեոր մէկ քաղաքին մէջ հաստատուած հարուստ վաճառական մըն էր։ Անիկա շատ սիրուած ու յարգուած էր տեղւոյն Հայ ժողովուրդէն, համեստ, բարեսիրտ ու աստուածավախ մարդ մը ըլլալուն համար։ Թէեւ ծեր, բայց աշխոյժ ու եռանդոտ էր։ Իր հարստութիւնը ժողովրդած էր հօրմէն։ Ու ազան չըլլալով, երբեք ջանացած չէր ունեցածն աւելի բազմապատկել։ Պարկեշտ ու պատուաւոր առևտրական մըն էր։ Շահածին մէկ մասը կը յատկացնէր իր չափաւոր ծախսերու հոգացմանը, և մնացածը կ'ընծայէր բարի գործերու։ Ամեն կարգի կարօտելոց կը հասնէր։

Բողոքականներէն նուազ երախտապարտ չէին տեղւոյն Լուսաւորչականները։ Արսէն Տէրեանին։ Եկեղեցասէր և լայնախոհ Աւետարանական ազգա-յին մը ըլլալով, առանց յարանուանական խտրի, իր եկեղեցիէն զատ կ'օգնէր նաև Առաքելականին։ Նոյն եկեղեցեաց դպրոցներուն ալ, տարեկան կարեւոր նպաստ մը կը նուիրէր հաւասարապէս։ Շընորհիւ այդ պատուական անձին, տեղւոյն ազգա-

յին ու հասարակական գործերն յաջող ու նախան-
ձեւի ընթացք մը ունէին: Անիկա Հայ հաստուած-
ներուն միջև գոյութիւն ունեցող միութեան մեծ
զօրավիգն էր: Փոխադարձ սիրոյ և համերաշխ
գործունէութեան օղակն ու ոգին

Մեծ, ճիւղաւորուած ընտանիքի մը պեան էր
ծերունին Տէրեան: Երեք աղջիկ ունէր ամուսնա-
ցած: Թոռներու տէր պապիկ մը: Անոր մեծ տղան
սպաննուած էր 1896ի կոտորածին: Իսկ փոքր որ-
դին, կրտսերը, ամուսնութեան տարիքի մը հասած
էր արդէն: Եւ անիկա պիտի ամուսնանար, հօրը
հաւանութեամբ, Լուսաւորչական աղջկան մը հետ,
զոր կը սիրէր: Սակայն, նշանտուքէն քիչ ժամա-
նակ առաջ, ծագած էր Թուրք և Ռուս նոր պատե-
րազմը: Տէրեան իր զաւկին խորհուրդ տուած էր,
որ քիչ մը համբերէ, մինչև որ անցնին գէշ օրերը
և իրենք հանգիստ սիրտ ունենան, և լաւ տրա-
մաղրութիւն:

Զաւկին ամուսնութիւնը, գէթ քիչ մը ժամա-
նակ յետաձգելու ժամին Տէրեանի ունեցած պատ-
ճառները զօրաւոր էին: Անիկա կը փափաքէր, որ
իւր տղան ամեն կերպ երջանիկ ըլլար: Մինչդեռ
իւր վիճակը, ապահով ու հաստատուն հանգամանք
մը կրելէն այլևս բաւական հեռու էր, և հետզհե-
տէ, աւելի ևս կը հեռանար, քանի պատերազմը
կար և կը շարունակուէր: Ո՛չ միայն շո՛րջ գըւ-
նուող կարօտութիւնները ծովացած էին, այլ նաև
կառավարական հարկերը ծանրացած ու բազմա-
պատկուած: Մինչ դեռ ո՛չ առևտուր կար, և ո՛չ

ալ վաստակ: Անոր հարստութեան հիմն սկսած էր
խախտիլ:

Պատերազմին հետեանքով անգործ մնացածնե-
րու, և զինուորագրուողներու աննեցուկ ընտա-
նիքներու ի նպաստ, շարունակ դրամ կուտար:
Եւ կուտար, կրցածին չափ, առատօրէն: Այլապէս
անոր խիղճը հանգիստ չէր կրնար ըլլալ: Իր որ-
դւոյն զինուորագրութեան փոխարժէքը ո՛չ թէ մէկ,
այլ տասն անգամ վճարած էր: Ու վերջն ալ, տը-
ղան բռնած, տարած էին զինուոր: Նոյնն ըրած
էին նաև անոր փեսաներուն: Եւ անոնց ընտա-
նիքներն ալ խեղճացած էին: Այնպէս որ այլ ևս
հիմա կը շուարէր զգայնասիրտն Տէրեան, թէ իր
սեփական միջոցներու նուազմամբը, ո՞ր մէկ
պարտականութեանը պիտի հասնէր:

Բռնագրաւումները, սակայն, զորս կը կատա-
րէր կառավարութիւնը, ամեն տեսակ կեղեքումէ
աւելի կործանարար ու անհամդուրժելի էին: Բա-
ցարձակ կողոպտում մը: Քանի քանի անգամ, Տէր-
եանի վաճառատունը մտնելով, կառքերով ապրանք
առած, տարած էին: Բանակին պէտքերուն համար
է, կ'ըսէին, և կը կրէին: Տէրեան ուզած էր վա-
ճառատունը գոց պահել այլևս, բայց բռնադատած
էին զայն, որ բանայ: Եւ անիկա չարին հակառակ
անվախճան ու անօրէն պահանջները կը կատարէր:
Արդէն, հակառակողները, ապրանքներուն հետ,
իրենց հոգին ալ կը կորսնցնէին:

Օր մըն ալ, վերջապէս, կառավարութեան

մարդիկն եկան, և ինչ որ գտան անոր վաճառատան մէջ, հաւաքեցին, գրաւեցին: Այն ատեն, Տէրեան, գոցեց ամբողջովին դատարկուած իր մեծ վաճառատունը: Բայց վաճառատունէն ետք, անոր բնակարանէն ալ ներս մտան յեւրոզականները: Տան պաշարեղէնները, և թանկագին, ու առհասարակ աչքի իյնող առարկաները փոխադրեցին կառավարութեան ապարանքը: Այդ բոլոր գոյքերը, որոնց մէջ կային նոյն իսկ կանացի զգեստներ, արդուշորքեր, խել մը կարասիներ, և զինուորնեւրուն բոլորովին անյարմար իրեր, բանակին համար էին....

Քիչ մը պատրաստ դրամ ունէր Տէրեան: Բայց ան ալ շուտով հատաւ: Անոր առնելիքներն ևս ոչնչացան: Ու այսպէս, անիկա, կատարելապէս կործանեցաւ: Քաղաքին ամբողջ Հայութեան պէս, ան ալ կարօտութեան մէջ ինկաւ: Սկսաւ, շատ դժուարաւ, խեղճ ապրուստ մը ճարել: Սակայն, փիլիսոփայօրէն խորհելով, ինքզինք չի տանջեց: Քրիստոնէաբար համբերեց: Իր կիներն ալ համոզեց, որ համբերութեամբ տանի հասնող այդ ծանր դժբախտութիւնը: Անիկա, միեւնոյն ժամանակ, չէր դադրեր փառք տալէ Աստուծոյ: Եւ կ'աղօթէր շարունակ, իր ազգին փրկութեանը և անդորրութեանը համար:

Դիւսաւոր մտատանջութիւն մը եթէ ունէր, այն ալ իր զաւկէն ու փեսաներէն բնաւ լուր չտոնելն էր: Չէր գիտեր, որ անոնք ո՞ղջ էին, թէ մեռած: Այդ մասին քանիցս դիմեց կառավարութեան: Շատ աղաչեց ու պաղատեցաւ կառավար-

րիչին, որ իր զաւկին ու փեսաներուն վրայ տեղեկութիւն մը ուղէր հրամանատարէն այն զօրաբաժնին, որուն մէջ կը գտնուէին անոնք: Ի դուրս իր գրած բոլոր նամակներն ալ, մնացին անպատասխան: Բայց, օր մը, յանկարծ, անակնկալ կերպով, նամակ մը ստացաւ իր մէկ փեսայէն: Բօթաբեր գիր: Հէք ծերունիի որդին ու մէկ փեսան սպաննուած էին:

Անիծեալ պատերազմին պատճառաւ իր տունը կործանելը իրեն մեծ ցաւ մը ըրած չէր բնաւ, որովհետեւ լոկ նիւթական վըաս մըն էր առիկա: Անձի կորուստ չի կար: Բայց, երբ որ իր երկու սիրելեաց պատերազմադաշտին վրայ իյնալու գոյժն ստացաւ, զգացած բուռն վշտի ծանրութեան ներստացաւ, զգացած բուռն վշտի մնաց, որ տկաքեւ, պահ մը տատանեցաւ: Քիչ մնաց, որ տկաքանար, ընկճուէր: Անոր թախիծն աւելի սաստկացնող պարագան այն էր, որ զաւակն ու փեսան կացնող պարագան այն էր, որ զաւակն ու փեսան, որքիչ հաղարաւոր Հայ կտրիճներու պէս ինկած, ունեւած էին անարգար և ազգակործան փաստի մը համար: Պիտի մխթարուէր, եթէ անոնց դուռն ունելով օգուտ մը յառաջ գար:

Այնու ամենայնիւ, իր հոգւոյն դառն կակիծը տարաւ արիաքար: Խորհեցաւ, թէ իր ցեղն ամբողջ տարաւ արիաքար: Խորհեցաւ, թէ իր ցեղն ամբողջ նոյն կարգի ցաւերով կը տուայտէր: Ընդհանուր փորձութեանց ժամանակներ էին: Հարկ էր տուալ դատէր Յոթի վիճակին, ու ինքզինք անկէ աւելի բախտաւոր կը գտնէր: Դեռ, Աստուած, երկնային բախտաւոր կը գտնէր: Դեռ, Աստուած, երկնային ողորմութեան ամեն դուռ փակած չէր իրեն համար: Կը հաւատար, թէ անօրէնները վերջապէս պիտի

պատժուէին, և աշխարհի վրայ, վաղ կամ անա-
գան, պիտի թաղաւորէին իրաւունքը, ճշմարտու-
թիւնն ու խաղաղութիւնը: Այդ յոյսով տոգոր-
ուած, անկա կը հաձերէր:

Սուրբ Գիրքը ձեռքէն վար չէր ձգեր բնաւ:
Իր տառապանքները յեղձող ներշնչումներ կը ըս-
տանար անկէ: Նորանոր բարոյական, անգին գո-
հարներ կը գտնէր միշտ այդ երկնային անսպառ
գանձարանին մէջ: Ու անոնցմով միայն ինքզինք
մխիթարելը բաւական չէր համարել: Կ'երթար, կը
մտնէր Լուսաւորչական թէ Բողոքական թշուառ
Հայ ընտանիքներու մէջ, և ամենուրեք սփոփանքի
ճառագայթ մը կը թողուր: Աստուածային բանիւ,
վշտահարներն ու անյոյս սրտերը կը քաջալերէր:
Նոյն ատեն, բերնին պատառ հացն ալ կուտար
աւելի անօթիին, և չունեցած տեղէն, ճար մը ը-
նելով, մերկը կը հագուեցնէր:

Առաւօտ մը, իր հետ քիչ մը կաթ և հաց ա-
ռաւ, ու ըստ սովորականին, տարաւ թշուառ ըն-
տանիքի մը երեխային, որ հիւանդացած էր սննդ-
դազրկութենէ: Հիւանդին երիտասարդ մայրը,
վախճանած քահանայի մը աղջիկը, որուն ամուսինը
զինուոր տարած էին, գուցէ յուսահատութենէն
կորնչէր իր զաւկին հետ, եթէ Տէրեան օգնութեան
չի հասնէր: Հէք կինը, այդ գորովագութ հօր մը
զգացումներով զիրենք պահպանող բարի ծերունիին
հանդէպ իր տածած խորին երախտագիտութիւնն
ու սրտագին սէրը չէր գիտեր թէ ինչպէս յայտ-
նէր: Այդ առտուն, մինչ Տէրեան դեռ հիւանդին
քով կը գտնուէր, տան դուռը բաղխեցին:

Դուռը բանալով, տխուր անակնկալի մը հան-
դիպեցան: Այցելուները, բռնագրաւիչ քանի մը
ոստիկան զինուորներ էին: Անոնք զիջանած էին,
այդ աղքատիկ տնակն ալ մտնելու, և ձեռքերն
անցածը գրաւելու, բանակին կարիքներուն յատ-
կացուելու համար: Քանի մը վայրկեանի մէջ, տը-
նակին ամեն անկիւնը գտնուող խեղճ ու կրակ և
անարժէք առարկաները հաւաքեցին: Ուրիշ բան
չի մնաց, եթէ ոչ միայն անկողին մը, որուն մէջ
պառկած էր հիւանդ փոքրիկը: Ոստիկան զինուոր-
ներն անոր մօտեցան: Տէրեան շատ աղաչեց, որ
գէթ հիւանդին անկողինը թողուն: Անգութներն
անողոք մնացին:

Ոստիկան զինուորներու զխաւորը, տասնապետ
մը, կողոպուտներն իր ստորագրածներուն տա-
լով, ճամբու դրաւ զանոնք: Յետոյ դարձաւ տան
տիրուհիին, և անամօթ առաջարկ մը ըրաւ անոր:
Կինը, շիկնած և զայրացած, առանց ունէ պատաս-
խան տալու, ջղապինդ թափով մը սեղմեց հիւանդ
խան տալու, ջղապինդ թափով մը սեղմեց հիւանդ
տղեկն իր կուրծքին վրայ: Թուրքը յառաջացաւ,
տղեկն իր կուրծքին արգելք եղող երեխան անդին
և ուզեց որ իր գործին արգելք եղող երեխան անդին
և ուզեց որ իր գործին արգելք եղող երեխան անդին
նետէ: Մայրն ընդդիմացաւ: Տէրեան մտաւ ոստի-
կան զինուորին և Հայուհիին մէջտեղը, ու ջանաց
կան զինուորին և Հայուհիին մէջտեղը, ու ջանաց
չարիքին առջևն առնել: Բռնաւորը բարկացաւ, և
Տէրեանը հրեց, ձգեց գետին: Ապա խոյացաւ հէք
անպաշտպան կնոջ վրայ:

Հայուհին, զաւակը մէկ կողմ դրաւ, և սկսաւ
թշնամուրն դէմ մարտնչիլ, պաշտպանելով ինք-
զինը: Տէրեան, ինկած տեղէն ելլելով, օգնութեան
հասաւ անոր: Տասնապետ ոստիկան զինուորը սու-

անմիջապէս գրկեց երեխան, և անոր մայրն ալ առնելով, տարաւ իր տունը:

Վերջին պատերազմը պայթելէն ետք, Թուրքերն իրենց հայալիքն ծրագրի գործադրմանը համար շատ կերպերու դիմեցին: Ատոնցմէ մէկն ալ, զէնք փնտռելու համար, կասկածելի նկատուած Հայերու տներէն ներս մտնելը, և անոնց մէջ խուզարկութիւն կատարելն էր: Բայց ատիկա լոկ պատրուակ մըն էր յաճախ, վասնզի անոնք, տանը մէջ զէնք գտնէին թէ ոչ, անոր տէրը կը ձերբակալէին, իբրեւ կառավարութեան կողմէ յանցաւոր ճանչցուած անձ մը: Այսպէս, օր մըն ալ եկան, մտան Տէրեանի տունը: Խուզարկուներու առաջ նորդներէն մէկն ալ ծանօթ տասնապետ ոստիկան զինուորը: Սոսկալի Ժպիտը, նորէն, դէմքին վրայ

— Բարի լոյս, քաջ ծերունի, գոչեց անիկա հեգնած իծաղ: Այս ո՞րքան շատ աղուոր կնիկներ կան հոս:

— Արդեօք ի՞նչ ծառայութիւն կրնամ մատուցանել ձեզ, հարցուց Տէրեան լրջօրէն:

— Օ՛, օ՛, զիս սպաննել ուզող շուտիկ հերոսունին ալ հոս է եղեր: Աղուո՞ր կնիկ, դուն իմ ատրճանակս բանի մը Ժամ քովդ պահեցիր, հա՞:

— Ի՞նչ կ'ուզէք, կրկնեց Տէրեան:

— Շատ բաներ: Զորօրինակ, սա սիրուն քածերը: Բայց, նախ պահած զէնքերդ բեր:

Տէրեան յայտնեց, թէ ինքը զէնք չունէր բռնաւ: Բայց անոնք տունը խուզարկեցին:

Ունայն պրպտում ի հարկէ: Անոնք, նոյն ա-

տեն հետամուտ էին գիտնալու, թէ արդեօք ի՞նչ թանկագին իրեղէններ կային գաղտնի պահուած: Սակայն և այնպէս, տասնապետը, սրահ մտնելուն, Տէրեանի առջև կանգնեցաւ, և հրամանեց անոր.

— Այլեւս երեւա՛ն հանէ զէնքերդ:

— Ճշմարիտ, որ ուէ զէնք պահած չեմ:

— Սուտ կը խօսիս, թշուառակա՛ն:

Եւ չար բռնաւորը մասնաւոր ատելութեան թափով մը, ապտակեց զայն: Յետոյ, զգետնեց, ու սկսաւ ոտքերովը հարուածել ճշմարտախօս, արզար ծերունին: Տիկին Տէրեան, անոր աղջիկները, և հիւանդ երեխային մայրը, իրար անցան:

Կառավարութեան բարձրաստիճան պաշտօնեան, այդ միջոցին առաջ անցաւ, և ըսաւ.

— Ա՛լ Ժամանակն է, որ մեկնինք, որ տանինք բանտ: Ագամ հայրը ձերբակալեցէք, որ տանինք բանտ: Անիկա մեր բարեխնամ կառավարութեան դէմ դաւաճանած է: Անոր գործած դաւերուն փաստաւածանած է: Անոր գողմէն, մեր վսեմապատիւ թղթերը, որ դէզեր կը կազմեն, մեր վսեմապատիւ կառավարչին քով կը գտնուին:

— Իրա՞ւ, բացառանչեց տասնապետը գլուխը շարժելով: Այս նենգաւորէն ամեն բան կը սպասուի:

— Անիկա միշտ կը քարոզէ եղեր բոլոր Հայերուն, որ ապստամբին Օսմանեան բազմախտ կառավարութեան դէմ:

Մինչ կը խօսէր կառավարութեան պաշտօնեան, սրահին պատէն կախուած պատկեր մը նշմարեց: Մօտեցաւ անոր: Եւ սկսաւ դիտել զայն, երկարօրէն, հետաքննական նայուածքով մը, ու պիտեւորուն ծայրերը կրծոտելով: Վերջապէս, նշանակա-

Ծերունի կինը, գրեթէ խելայեղ, մեծ ճիգ մը գործեց, գէթ հիւանդ երեխան պահպանելու։ Սակայն տասնապետը, որ այդ փոքրիկին դէմ առանձին առելու թիւն մը կը տածէր, ուղեց որ զայն խլէ, և անկէ վրէժ լուծէ։ Տղեկը, տկար ձայնով մը կը մաղկտար, անդոր ձեռքերով զինք պաշտպանողը կը բռնէր, և փոսն ինկած աչքերով զարհուրագին կը դիտէր իր յափշտակիչը։ Թուրքը, մէկ ոտքը դրաւ ծեր կնոջ գրկին, ու երեխան բաշեց, առաւ։ Ապա անոր ոտիկներէն բռնած, զայն օդին մէջ դարձուց անգամ մը, և անոր գլուխը զարկաւ գետնին։ Սեւաբախտ հիւանդիկը, անմիջապէս մեռաւ։

Սաղայեղական անգլթութեան այս տեսարանին հանդէպ, Տիկին Տէրեան ընդվզեցաւ։ Բոլորովին Անիկա, մանկասկանին առջև կանգնեցաւ, և եղբրական ձայնով մը գոչեց.

— Դիտցիր, անաստուած Տաճիկ, որ քու գործած ճիւղային ոճրիդ պատիժը պիտի գտնես։

Տասնապետն ու միւս բոլոր թուրքերը խնդացին բարձրահագագ, և վերի յարկէն իջան վար։ Ծերունի Հայունին, անոնց ետեւէն զնաց։ Անիկա զայրագին բողոքներ կը բառնար, և անէծքներ կը կարդար անոնց ետեւէն։ Ու, կը յարէր.

— Ո՞ր կ'երթար այդպէս, սրտահատորներս խլած։ Բոլորն ալ տուէ՛ք, վերադարձուցէ՛ք ինծի։

Դրան առջև կը գտնուէր Տէրեան, զինքը տանող զինուորներէն շրջապատուած։ Անիկա, սաստիկ խոշտանգուած, չէր կրնար քալել։ Բայց զինուորները կը ծեծէին զայն որ քալէ, և իրենց նե-

ղութիւն չի պատճառէ։ Երբ որ Տիկին Տէրեան իր ամուսինը նկատեց այն տեղ, վաղեց անոր քովը։ Անոր գլուխը հանգչեցուց իր կրծքին վրայ։ Ծոյեց անոր ճակատը, և գուրգուրոտ խօսքեր ըրաւ։ Երկուքն ալ լռիկ արտասուեցին, ու երկինք նայեցան։ Պաշտօնեան հրամայեց զինուորներուն, որ կալանաւորը հասցնեն կառավարչատուն։ Տասնապետն ու մնացեալք, ճամբու գրին պաշտօնեան, և իրենք վերստին մտան Տէրեանի տունը։

Զինուորները հրմշտկեցին, ոտնահարեցին զարհեալ, ու հայհոյանքներով յառաջ քշեցին Տէրեանը։ Սակայն, Տիկին Տէրեան չի թողուց, որ տանին զայն։ Հէք կնոջ այնպէս կուգար, թէ իր ամուսինը կ'առաջնորդէին զէպի կորուստ, զէպի մահ։ Սրաւորներուն վրայ բարկութիւն եկաւ։ Անոնք սպառնացին այդ կնոջը, թէ զինքը կը փոշոնք սպառնացին այդ կնոջը, թէ զինքը կը փոշոնք, եթէ դեռ արգելք ըլլար իրենց գործին։ Կալանաւորն ևս իր ամուսնոյն խորհուրդ տուաւ, որ զգոյշ ըլլար այդ չար մարդկանց բարկութեանէն, և տուն վերադառնալով, աղօթէր բոլոր հալածեալ Հայերուն ու իրենց սիրելիներուն համար։ Ծեր կինը, ոչինչ կրցաւ լսել։

Վրայ հասաւ տասնապետը, թեկն տակ ծրար մը բռնած։ Հասկցաւ եղելութիւնը։ Ծրարը դրաւ մէկ դի, և սուրը քաշեց, որ հարուածէ ծեր կինը։ Մէկ դի, և սուրը քաշեց, որ հարուածէ ծեր կինը։ Տէրեան, ունեցած ամբողջ ուժովը, ոտուով մը Տէրեան, և բռնեց անոր թևը։ Զինուորները Տէրեալը և բռնեց անոր թևը։ Զինուորները Տէրեանի ձեռքերը ճմլելով, ետ քաշեցին, և ազատ թողին սուրը բարձրացնողը։ Մարդը փաթթուեցաւ զին սուրը բարձրացնողը։ Մարդը փաթթուեցաւ

աղաւնիի միամտութեան հետ ունենալու է նաև
օձի խորագիտութիւն: Անիկա զգուշութեան, արթ-
նութեան խրատներ ալ կուտար: Բովանդակ Սուրբ
Գրոց նուիրական էջերուն մէջ, սեպհական անձի
և ընկերոջ պաշտպանութեան դեռ ուրիշ շատ հրա-
հանգներ կային: Յիսուս Տէրը, ինքը, համբերու-
թեան և ներողամտութեան Աստուածը, անիրաւո-
րէն իրեն ապաւանդին դէմ կանգնած էր: Հեզ,
բարի ու մարդասէր Փրկիչը, հարկ եղած ժամանակ,
խարաղան ալ առած էր ձեռքը: Իսկ Աստուածա-
շունչի մէջ ո՛րքան բազմաթիւ, դասական օրինակ-
ներ արձանագրուած էին:

Եօթն զլիսեան հրէշներ ելած էին մէջտեղ, որք
ամենուրեք մարդ արարածներու վրայ յարձակելով,
կը փարատէին ու կը լափէին զանոնք: Ո՞ր մարդ-
կային սիրաբ Կրնար այդ քստմնեցողի տեսարա-
նին հանդէպ ըլլալ անտարբեր, խնայող, ներող,
Միթէ ամեն մէկ անձ պարտական չէ՞ր հրէշներուն
գլուխները ջախջախելու, և ինքզինք ու անմեղ
տկարները պաշտպանելու: Գաղանը, երբ և իցէ,
Կրնա՞յ մարդկային զգացումներ կրել, որ անո՛ր
վստահութիւն ընծայուի: Ու թուրքը, բիւրիցս ա-
ւելի գազան մըն է, երբ որ անիկա, մանաւանդ
իրեն զիմացրող մը, կամ զինքը սանձահարող մը
ու պատժող մը չունի:

Հապա ինչո՞ւ Հայերը աստուածավախ, բարի
քրիստոնեաներ մնալով հանդերձ, իրենց մարդկա-
յին բն ան և օրինական աւանդներուն տէր չէին
կանգնած ազգովին: Ինչո՞ւ ինքնապաշտպանութեան
մասին Սուրբ Գրոց տուած պատգամներուն չէին

հետեւած, երբ աշխարհի վրայ իրաւունքը զօրաւո-
րին ձեռքը կը մնայ տակաւին: Թուրք մը կ'ելլէ
քու պատիւդ, կեանքդ ու ինչքդ բռնախլելու, և
կամ նոյնը կ'ընէ ազգակցիդ: Պէ՞տք է որ զլուխ
ծռես ու կորնչիս, և կամ թոյլ տաս որ ազգակիցդ
զոհ երթայ: Միթէ ատիկա աստուածատուր իրա-
ւանցդ ոտնակոխուած, պարտադանցութիւն, և չա-
րիքն ու ոճրագործը քաջալերել չի՞ նշանակիր:

Կռուիլը, պատերազմիլը արդար և նուիրական
է հետեւաբար անոնց համար, որոնք կ'անիրաւուն,
յարձակման կ'ենթարկուին: Եթէ վարդանանց մար-
տը չըլլար, Հայերը, իբրեւ քրիստոնեայ ազգ, կոր-
սուած էին: Ղեռնդէն ետք Աշտարակեցիին Ներսէս,
մէկ ձեռքը խաչ, միւսը սուր մը, պայքարեցաւ
Հայերը, հաւատոյ յաղթութեան նշանին հետ, զո-
յութեան պահպանումն ապահովող զէնքն ալ ձեռ-
քէ ձգելու չէին երբեք: Ինքնապաշտպանութեան
քէ ձգելու չէին երբեք: Ինքնապաշտպանութեան
համար ոյժ ունենալու, և հարուածելու էին վատ
թշնամին: Եթէ ազգն ամբողջ այս կերպ վարուէր
Դարերէ ի վեր, անցեալ ու ներկայ դառնաղէտ,
սև օրերը չէր տեսներ:

Այս խորհրդածութիւնն ընելէ ետք, Տէրեան,
արդէն դադրած լալէ, մեծ յանցագործի մը հման,
խղճահարական ծանր տազնապէ մը բռնուեցաւ:
Ջղջման բուռն զգացում մը, անոր ամբողջ էու-
թիւնը պստեց: Ելաւ, քսուելով գնաց պատին
ընդ: Հրավառ ճակատն առաւ ձեռացը մէջ, և
ցաւազին շեշտով մը մրմիջեց.

— Ի՞նչ օգուտ, ալ ի՞նչ օգուտ: Ինձի պէս
հազարաւոր Հայեր, այս պահուս ինքզինքնին կը

դառապարտին: Բայց այլևս ո՛ւշ է: Ապարդին ստըջանք: Այո՛, ազգովին գործած մեր ծանր յանցանքին պատիժն է, զոր կը կրենք ամենքս ալ: Մենք արժանի՛ ենք այդ արդար պատիժին:

Իբրև մարդ, սակայն, մխիթարութեան կարօտն չաւ: Փախսքեցաւ իր վիշտերուն սահման մը գծել, և անձնատուր չըլլալ յուսահատութեան: Հարկ՝ զգաց ու պարտք համարեցաւ մանաւանդ, որ անձին տէր կանգնի, դիմանայ, չի տկարանայ: Ու այդ վիճակին մէջ դիմեց օգնութեանը Աւետուծոյ, Ծուռկի վրայ եկաւ, ձեռքերը տարածեց, և ի խորոց սրտէ աղօթեց իրեն ու իր ազգին համար:

— Ներէ՛, Տէր, ըսաւ ան, որ մենք անհեռատես ու յիմար կուսանց նման անպատրաստ զտնըւեցանք, որ լուսոյ որդիներ չեղանք, և խաւալ մտքով ապրեցանք: Գթա՛, և տուր ոյժ ու պատեհութիւն, որ այսուհետեւ մենք զմեզ սրբազրենք:

Աղօթքը հազիւ լրացած էր, երբ որ խցիկին դուռը բացուեցաւ: Ներս մտան կառավարիչը և ուրիշ քանի մը մարդիկ: Եկողներուն մէջ էին ծանօթ կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնեան և տասնապետ ոստիկան զինուորը: Ձեռքը քարիւղէ լամպար բռնող մարդը, յառաջացաւ: ձէրեան, անմիջապէս ոտքի ելլելով, քաղաքավարօրէն գլուխը խոնարհեցուց: Կառավարիչը մօտեցաւ Տէրեանին, և խիստ ձայնով մը գոչեց.

— Կեղծաւոր ձեւերդ թո՛ղ, և ըսէ ամեն ինչ:

— Ի՛նչ գիտեմ, որ ի՛նչ յայտնեմ:

— Եթէ բու և գործակիցներուդ ըրածները չի խոստովանիս, քեզ պիտի տանջեմ:

Նշան մը ըրաւ կառավարիչը հետեորդի մը, որ յառաջանալով, ձեռքը բռնած ամանին մէջէն, ունելիով, հաւկիթ մը հանեց: Կառավարիչը, ունելիովը առաւ հաւկիթը, և Տէրեանին աւելի մօտենալով ըսաւ.

— Եթէ դեռ յաժառիս լեզուիդ կապերը քակելու, այս խաշուած տաք հաւկիթը անութիդ տակ պիտի դնեմ: Իմացա՛ր: Օն ուրեմն, շուտ խօսէ:

— Իմ գիտցածս միայն այս է, որ տղաս ու փեսաս Օսմանեան երկրին պահպանումին համար զոհուեցան, կրնս այս տասնապետին ձեռամբ ըսպանուեցաւ աչքիս առջև, և ազջիկներս ու թոռներս կորստեան մատնուեցան:

— Մերկացուցէ՛ք սա թժը, պոռագ կառավարիչը:

Մերկացման հրամանը կատարուեցաւ իսկոյն: Տէրեանը թողուցին անդրավարտիքով մը միայն, և անոր երկու անութներուն ներքև, մէյ մէկ խաշուած տաք հաւկիթները դրաւ կառավարիչին իր ձեռքով: Իսկ հետեորդները, Տէրեանի թեւերը առաւ սեղմեցին իր մարմնոյն վրայ: Հէք ձերունին, մուր սեղմեցին իր մարմնոյն վրայ: Չէք ձերունին, ունեցած այրուցքի կսկիծէն, ջղալին բուռն ցնցում: Բայց մը կրեց: Դէմքին մկանունքները կծկեցան: Բայց անիկա ճիկ մը իսկ չի հանեց բերնէն դուրս: Շըրթուքները խածաւ, և աչքերը գոցեց: Կառավարիչը, միեւնոյն ժամանակ, ձեռքին մէջ բռնած ուրիշը, միեւնոյն ժամանակ, ձեռքին մէջ բռնած ունելիովը սկսաւ ծեծել Տէրեանը, ամենակոտորի թափով մը:

— Դեռ լո՛ւռ պիտի մնաս, կը հարցնէր անիկա Տէրեանին: Տակաւին պիտի չի պատմե՞ս, դաւաճան Հայ, թէ ի՛նչ պէս կ'ուզէիր ապստամբական շարժում մը յառաջ բերել այս քաղաքին մէջ, քու ընկեր-

անշուշտ, իրեն պէս «դաւաճան»ներ էին :

Երեկոյեան կողմ, լապտերակրի մը հետ, Թուրք կրօնաւոր մը մտաւ խցիկէն ներս : Տէրեան պատկած տեղն անշարժ մնաց : Կրօնաւորը, ձեռքին համրիչը բաշելով, ըսաւ .

— Անշուշտ գիտես, թէ մեր վսեմափայլ կառավարիչը, երէկ իրիկուն, հոս, գետին իյնալով վիրաւորուեց, և կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնեան ալ, իր մէկ աչքը կորսնցուցեր է : Այս դժբաղդութեանց պատճառը դուն ես : Բայց մեր տէրը ուզեց, որ չնորհ մը ընէ քեզ : Դուն ամեն պատժէ, բանտէ ու մահէ ազատ պիտի ըլլաս, եթէ մեր ճշմարիտ կրօնքն ընդունիս : Երբ որ թրքանաս, մեզի օգտակար կ'ըլլաս, իբրեւ կալեւոր առձ մը :

Անակնկալ էին Տէրեանի համար, արուած հաճելի լուրերը կառավարչի և պաշտօնեայի մասին : Լռիկ, խորհրդածեց : Կրօնաւորը զարմացաւ, որ իր խօսքերը մնացին անպատասխան : Կը կարծէր, թէ դէմինը, անմիջապէս, հաճութիւն պիտի յայտնէր : Ուստի դարձեալ խօսեցաւ անիկա .

— Կ'երեւայ թէ ըսածս աղէկ չի հասկցար : Դուն պիտի փրկուիս ամեն չարիքէ ու երջանիկ պիտի ապրիս այսուհետեւ, եթէ քու սուտ հաւատքդ փոխես : Քեզի, լաւ պաշտօնի մը հետ, յարմար կնիկ մըն ալ պիտի տանք : Ու երբ որ օր մըն ալ, խաղաղութեամբ մեռնիս, արքայութիւն պիտի ելթաս : Ալ ի՞նչ գլխուդ բաժ կ'ուզես : Հը՞ :

Տգէտ Թուրք կրօնաւորը բանտային խոր լուսթեմէն, շուրջը տիրող կիսաստուեր մթութենէն, և

Տէրեանի անշարժ կեցուածքէն ազդուելով, տարտամ երկիւղ մը զգաց իր մէջ : Եւ ուզեց քաշել, դուրս ելլել այդ շարաշուք, տխուր վայրէն : Բայց իր կատարած առաքելութենէն որոշ լուր մը պիտի չի տանէր : Այդ գաղափարը, զսոյն կասեցուց : Ու երբոր անգամն ըլլալով, անիկա բացաւ բերանը, և հարցուց Տէրեանին շեշտով մը, որ իր ներքին այլայլումն ու խռովքը կր մասնէր .

— Դուն մարդ ես, թէ ուրուական եթէ մարդ ես, խօսէ՛ : Ալ բա՛ւ է, որքան լուռ կեցար : Ըրած առաջարկիս համաձայն ես :

Խօսեցաւ Տէրեան, ու ըսաւ .

— Ես մարդ մըն եմ, բայց թշուառ, վիրաւոր ու սգաւոր մարդ մը :

— Շատ աղէկ : Բայց գիտցիր, թէ այդ բոլորը պիտի անցնին, եթէ ուզես :

— Ես կորսնցուցած սիրելիքս կ'ուզեմ միայն :

— Նոր կեանք, և նոր սիրելիներ պիտի ունենաս : Խելքդ գլուխդ ժողովէ :

— Կը խնդրեմ, մի՛ ընէք այդ տեսակ խօսքեր :

— Ուրեմն մահմետական պիտի չըլլաս :

— Ինձ, երբե՛ք :

— Եթէ այդպէս է, վա՛յ քեզ, ով խաւարի որդի :

Դուն զատապարտուած ես մահու և դժոխսի :

Երկար, սև վերարկուն քղանքներն ամփոփեց կրօնաւորը, և անմիջապէս մեկնեցաւ, լապտերակրին ընկերակցութեամբ : Տէրեան մթութեան մէջ մնաց դարձեալ : Բայց անոր առջև բոլորովին լուսաւորուեցաւ վտանգներով լի այն ճամբան, ուրկէ կը քաշէր : Համոզուեցաւ կատարեալ .

քանի ականատես եղաւ սպաննուած ուրիշ թուրքերու դիակներուն, Նոյն իսկ այնքան սրտապնդեցաւ, որ անիկա, գաղտնի, ճիգ մը գործեց իր կապանքներէն ազատուելու: Բայց ի զուր:

Համբերեց: Ծար չունէր: Երիտասարդ Հայունի մը դիակին քովէն անցաւ: Հերոսական ոգորումէ մը ետք նահատակուած ըլլալու երեոյթ մը ունէր անիկա: Մագերը ցան ու ցիր, թեկերը տարածուն, հազուստը պատռուած: Պարանոցին և իրանին վրայ հարուածներ ստացած էր: Այդ Հայունին, հեռուէն, առաջին անգամ, իր մեծ աղջիկը կարծած էր Տէրեան: Բայց, անոր մօտէն անցած ժամանակ նկատած էր, թէ ան չէր: Ի՞նչ եղած էին իր աղջիկներն ու պաշտպանեալուհին: Ո՞ղջ էին, թէ սպաննուած: Ու անիկա սրտազին կերպով տենչաց տեսնել անոնց դիակները, քան թէ գիտնալ, թէ անոնք կը գտնուէին թուրքերու քով:

Քաղաքին սահմաններէն դուրս ելան վեց կալանաւորները: Անոնց քովէն կը քալէին տասը ոստիկան զինուորներ, որոնց մէջ էր նաև գլխան տասնապետը: Հայերը չէին կրնար իրարու հետ խօսիլ: Անոնք, հարկադրուած, երբեմն փոխադարձ նայուածքով մը միայն կը շատանային: Ի՞նչ նայուածք, սակայն: Աշխարհի ամենապերճախօս լեզուն և կենդանի բարբառը կը ներկայացնէր այդ ակնարկը: Անոնք գիտէին, թէ իրենք քաղաքին Հայութեան ազդեցիկ և աչքառու անդամոց կարգին պատկանելու անմեղ յանցանքն ունէին, և որուն համար, տարապարտուց, կը պատժուէին: Անչափ չարչարուելէ ետք, ահաւոր ճամբէ մը կը քալէին:

Ամայի տեղ մը հասան, վերջապէս Հոն կանգ առին ոստիկան զինուորները: Հետեւեալ, կալանաւորներն ալ կեցան: Այդ վայրին շուրջը, դաշտեր, բլուրներ և լեռան մը բարձունքները կային: Տասնապետը, հետը ոստիկան զինուոր մը առնելով գնաց, և քիչ մը անդին գտնուող նոր փորուած հողերու քանի մը կոյտերու քովէն երեք բահ ու երեք բրիչ բերել տուաւ: Հայերը, անուծելի առեղծուածի մը առջև էին: Բահերն ու բրիչները, ի՞նչպէս հոն կը գտնուէին և ի՞նչու բերուեցան: Այդ գործիքներուն վրայ, արեան նշաններ ալ կային: Գերեալներն աւելի շուարեցան, երբ որ զիրենք ազատ ըրին իրենց կապանքներէն:

Շղթաները մէկ կողմ դրուելէ ետք, տասնապետը, սուտն ի սուտը և տիրակաճօրէն հաղաց, ու իր մէջքին սուրի պատեանին ծայրովը, գետնին վրայ երկու գծեր խազեց: Այդ գծերը մարդահասակի չափ երկայնք, ու մարմնի մը լայնքն ունէին: Ծիշտ գերեզմանի յատակագծեր: Անոնք իրարմէ մի քանի քայլ հեռաւորութիւն ունէին: Հայերը, ապահար ու սոսկահար կանգնած, այդ նշանները կը դիտէին անքթիթ աչքերով: Եւ ահա, տասնապետը հրաման ըրաւ անոնց, որ բրիչներն ու բահերը առնեն ձեռքերին: Հրամանը կատարուեցաւ: Տասնապետը յարեց.

— Հիմա, այս նշան եղած տեղերը փորեցէք:

Գերեզման պիտի փորէին: Որո՞ւ համար: Ո՞ւր էին մեռեալները: Բրչաւորներն ու բահաւորները կ'ուզէին հարցում մը ուղղել այդ մասին ոստիկան զինուորներուն: Բայց կրնայի՞ն համաժարձակիլ:

Միևնոյն ժամանակ, սակայն, առանց հսրցում մը իսկ ուղղելու ակամայ, տակաւ կուգային այն մըտքին, թէ այդ բացուելիք փոսերը իրենց համար միայն կրնային ըլլալ: Այսինքն իրենք իրենց ձեռքով պիտի փորէին գերեզմաններն: Այս մտածումը զանոնք զարհուրեցուց ու սարսեցուց: Անոնց մարմինները պաղ բրտինք մը պատեց, թէև վերէն միջօրէական արևուն կիզիչ ճառագայթները կ'իջնէին վար, շեշտակի: Սկսեցին պեղումը:

Իրիչները կը բարձրանային, կ'իջնէին: Բահերը կը շարժուէին, փորուած հողը մէկ կողմ նետելով: Զիրենք բոլորովին անօրինակ մահուան մը սոսկումով լեցնող այդ պեղումը կատարողները, բռնի ջանք մը ի գործ կը դնէին իրենք իրենց վրայ: Անոնք թոյլ ու տկար էին: Ասկէ զատ, բոլորն ալ դժուարաւ կրնային բռնել բահը կամ բրիչը: Ոմանց ձեռքերը վիրաւորուած, այլոց մարմիններուն ունէ կողմը ճմուռած կամ վնասուած էին: Արդիւնք աւանդ կրած գանակոծութեանց: Իսկ ոստիկանները՝ քիչ մը անդին, վայրի ծառի մը շուքին տակ նըստած, իրենց գերիները կը դիտէին: Ու առջևնին մէյ մէկ շիշ օղի դրած, կը խմէին, կը հրճուէին:

Օղին, տակաւ, անոնց գլուխները բռնելով, լեզունուն կապերը քանդած էր: Ինչ խժոժութիւններ որ տեղի ունեցած էին բաղաժին մէջ, կենդանի գոյներով կը նկարագրէին իրարու: Մասնաւոր հաճոյքով մը կը յիշատակէր իւրաքանչիւրը իր կատարած սանձարձակ ոճրագործութիւնները: Անոնց ըրած պատմութիւնը, իր ընդհանուր գծերուն մէջ, այս էր: Թուրքերը, Հայ երիտասարդներն ու

մարդիկը կոտորած էին: Անոնք, միևնոյն ժամանակ, հարստացած էին, տիրանալով Հայոց բոլոր ինչքերուն: Գեղեցիկ կիները, աղջիկներն ու առողջ երեխաներն ալ բաժնած էին մէջերէն: Իսկ մնացած «անպէտ»ները, քչած էին գէպի հեռու վայրեր:

Ուրախ և զուարթ էին խմողները, զինովցած օղիէն, և իրենց արիւննուշտ արարքներու վերյուշումներէն: Կառավարութեան և իրենց ներքին զդացումներուն գոհունակութիւն պատճառած լուալու հրճուանքովը կը փայլատակէին: Ա'լ երջալիկ պիտի ապրէին այսուհետեւ, քանի որ Հայերը չի կային, և անոնց բոլոր լաւ բաները իրենց սեպչի կային, և անոնց բոլոր լաւ բաները իրենց սեպչի կային, և անոնց բոլոր լաւ բաները իրենց սեպչի կային: Միայն, անախորժու հականութիւն դարձած էին: Թէ ջարդի ատեն բաւաթեամբ մը յիշատակեցին, թէ ջարդի ատեն բաւաթեամբ մը յիշատակեցին, թէ ջարդի ատեն բաւաթեամբ մը յիշատակեցին: Թուրքեր սպաննուած կամ վիրաւորուած էին: Բացի այդ, իրենց դիմադրողներէն բաւական թուով Հայ երիտասարդներ փխած էին: Ու իրենք կորուսեցուցած էին անոնց հետքը:

Անձնական անհաճոյ պարագայ մը ի վեր հանեց, մասնաւորապէս, տասնապետը: Անիկա յայտնեց, որ թէև գեղեցիկ կին մը ու աղջիկ մը ձեռք ձգած էր, բայց իր ուզած ուրիշ մէկ Հայ ձեռք ձգած էր, բայց իր ուզած տիրանալ: Եւ անի-երիտասարդուհիին չէր կրցած տիրանալ: Եւ անիկա, ակառանքը կրճտեցուց, գլուխն սպանալիօք շարժեց, ու Տէրեանը մատնանչելով, հրհոաց բարկաձայն.

— Ու այդ սիրուն որսը կորսնցնելուս պատճառը սա թունաւոր օձն է: Բայց դուք հիմա ձեր աչքովը պիտի տեսնէք, թէ ինչպէս վրէժս պիտի առնեմ այդ անիծեալէն:

Եւ օղիին գաւաթը տարաւ չրթներուն :

Նոր կոնծումները, սակայն, անոնց անախորժ տպաւորութիւնները փարատեցին : Ու անոնք վերսկսան իրենց գիւլային պատմութիւնները, վայրենի քրքիջներն ու լպիրշ ծաղրն ու ծանակը : Մէջ ընդ մէջ, անոնք չէին մոռնար նաեւ փոսափորներուն խիստ հրամաններ տալը, որ շուտ աշխատին : Իսկ ասդին, ամեն մէկ բառ ու բրիչ բարձրանալուն, կարծէք պեղիչներուն արիւնը կը նուազէր, կը ըսպառէր այլեւ : Անոնք, ինքնին, մահուան կը մերձեցային արդէն : Կը թուէր, թէ անոնք, սպանդանոցի մը մէջ ինկած, և աչքերնին բաց, սպանդագործներու դանակներուն առջեւ կը տարուէին, բռնաբարչօրէն :

Մարդկային այդ սպանդանոցին մէջ բաշկուտւողներէն մէկը, սակայն, ուզեց իրենց վիճակն որոշող յանդուգն հարցում մը, վերջապէս, ուղղել սպանդագործներուն : Անիկա, անոնց ուրախ տրամադրութենէն օգտուել ճգնեցաւ : Խորհած էր, թէ փորուող փոսերը, անշուշտ, իրենց համար էին : Բայց գուցէ, թերեւ, կրնար ըլլալ, տրամաբանեց, որ իրենց համար չէին անոնք : Ո՞վ գիտէ : Ուստի իր մահադրոշմ դէմքին վրայ բռնի, և ընդհուպ մարող ժպիտ մը դրաւ, ու տասնապետին հարցուց .

— Ո՞վ մեր տէրը, շնորհ ըրէ յայտնելու մեզ, թէ ո՞ր մեռելներուն համար են այս գերեզմանները, զորս կը բանանք մենք :

Ոտքի կանգնեցաւ տասնապետը, զայրացած այս անսպասելի հարցումէն : Ո՞վ էր այդ Հայը, որ

կը համարձակէր այդպիսի խօսքեր ընել, զիրենք անհանգստացնել : Եւ մէջքին սուրը բաշած, յառաջ ըսելի սկսաւ, մոնչելով .

— Ձեռք գիտեր որ ձեզի համար են այդ գերեզմանները, անհաւատ չուն : Դուն մեր զուարճութիւնը կը խանգարես, հա՞ : Շատ աղէկ : Սպասէ՛ ուրեմն, որ գամ և ամենուդ ալ աչքերը փորեմ սուրովս, նախ քան ձեզ սատկեցնելու փոսերուն մէջ ձգելու : Ապստամբ իժեր, դաւաճան խոզեր :

Անիկա, թէ և կը ջանար, իսկոյն Հայերուն քով հասնիլ, բայց չէր կրնար : Դուռը կը դառնար .

Տէրեանի մէջ փոթորիկ մը բարձրացած էր արդէն : Անոր կուրծքն ուռեցած էր իր ընկերներու և իր գոյութեան պահպանման արդար ու քաջակորով զգացմամբ : Այդ գերեզմաններն իրենց համար էին : Ազատում չունէին այլևս : Մարդասպաններն իրենց նոր եղեռնագործութեանը ձեռնարկելէ առաջ, ուրախութիւն ու խնձրք կը կատարէին : Այդ անօրէնները, անմեղ զոհերը խոշտանգաման ընելու համար, գայլին ու գառուկին առակը չեշտող յիշատակութիւններ ընելով, հուր ու շահ չ'արձակէին իրենց լեզուաւ : Երբեմն ալ անոնք, Հայերը ոչխարամիտ, վախկոտ յորջորջելով, կը ծաղրէին :

Մեռնելու էին տանջուելով, անարգուելով ու ծաղրուելով : Եւ իրենց այդ սոսկալի վախճանին մէջ նպատակ մըն ալ չի կար : Ուրիշներ պիտի չի փրկուէին իրենց յաւիտեան կորստեամբը : Ընդհանրապէս, արիւնկան ջանք մը ընելով, յոյս մը պիտի կարենային ունենալ : Ամեն պարագայի մէջ,

կը արամախոհէր Տէրեան, մարդկային ողջս միտ զգացումներէ վեր էր անտաբբեր մնալն այլեւս այդ տեսակ խեղճ ու կրակ, անմիտ, ու մինչեւ անգամ ստորնացուցիչ մահուան մը հանդէպ: Եթէ իրենք չազատուէին, ու ուէ արդիւնք ձեռք չի բերէին իսկ, գէթ անաստուած թշնամիներուն դաս մը տուած պիտի ըլլային:

Ինքնապաշտպանութեան ամենանուիրական պարտականութիւնն էր պիտի կատարէին այլեւս: Ու ատով պիտի քաւէին մեղք մը, որ վազուց իրենց վրայ կը ծանրանար: Իսկ Աստուած, յայտնապէս, իրենց հետ էր: Զեռքերնին ու ոտքերնին ազատ կրնային շարժել: Արգելք մը չունէին: Եթէ դեռ թերանային, դանդաղէին, տկարանային, վա՛յ իրենց դիտուն ու յիշատակին: Տէրեան, իր այս մտքերը կամաց ձայնով, ու հակիրճօրէն հասկնուց ընկերներուն: Մինչ արիւնկզակ տասնապիսը մըս յ կը հասնէր արդէն: Միւս զինուորներն ալ, կատղած, ու սուրերնին մերկացուցած, բայց գլտոր մտոր, իրենց զխաւորին կը հետեւէին: Ահե՛ղ բոպէ:

Կեանքին մէջ մըջիւն մը իսկ չի սպաննող Տէրեանը, այն ատեն, էութեամբը համբունեռուն ու կայծկտուն, արիական շեշտով մը, ահագնա-ձայն հրահանգ մը տուաւ իր ընկերներուն.

— Բաներնիդ ու բրիչնիդ բարձրացուցած, յառա՛ջ քալեցէք անվախ, ու զարկէ՛ք:

Եւ ինքը, իբրեւ շարժման ղեկավար, առաջ անցաւ: Ու երկու ձեռքերով բռնած բրիչը դարձուց օդին մէջ, և ուժգին թափով մը, իջեցուց արդէն իրենց մօտեցող տասնապիտի ճակտին, ուր խոռոչ

մը բացուեցաւ: Հարուածեալը, արիւնաշներկ դէմքով, ինկաւ վար, մորթուող գոմէշի նման ձայն ո՛ր արձակելով: Խաւար աչքերով, սկսաւ գալարուիլ:

— Յառա՛ջ, բարեկամներս, վերս գոչեց Տէրեան, և իր խմբով վազեց դէպի ոստիկան գիւնուրները:

Թուրքերը, տեսնելով իրենց տասնապիսին վիճակը, և Հայերուն աներկիւղ խոյանքը, յանկարծակիի եկան: Սարսափով պաշարուած, իրենց գինովութենէն կէս մը սթափեցան: Ու ո՛չ միայն չի կրցան դէպի Հայերը քալել, այլ նաեւ, ետե դարձան, և դիւահար վաղքով մը, սկսան փախչիլ: Դէպի քաղաք: Հայերն անոնց ետեւն ինկան, քիչ մը տեղ: Ու երբ որ նկատեցին, թէ թշնամիներն անհետացան, ա՛լ չի հալածեցին զանոնք: Իրենց վերադարձին տեսան, թէ տասնապիտը ճողած էր:

Երիտասարդացած էր Տէրեան բոլորովին: Ընկերներն ալ մեծ կրող մը ստացած էին այլեւս: Անոնց ոգևորութիւնը սահման չունէր: Խմբի պետին, Տէրեանի առաջարկութեամբ, ծունկի եկան բոլորն ալ, կիսափոր փոսերուն քով, որոնք իրենց գերեզմանները պիտի ըլլային: Եւ աղօթեցին: Տէրեան շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ, որ իրենց մտքի աչքերը բացած էր, որով իրենք, ինքնապաշտպանութեան դիմելով, փրկուած էին: Անիկա աղաչեց Տէրովը, որ բոլոր Հայերն օժտէ ինքնապաշտպանութեան զօրաւոր գաղափարով, որպէսզի անոնք ալ ազատուէին: Ապա, հետաքրքրութեամբ, քիչ անդին շփուած հողերուն քով գնացին: Ու ի՞նչ տեսնե՛ն:

աճող Հայերը, ի զուր իրենց անցեալ դառնութիւնները մոռցած, սրտագին եռանդով Սահմանադրութեան վրայ գուրգուրացած էին: Այդ Սահմանադրութիւնը, հրէշարար ի գլուխ բերած էր նաև Կիլիկիոյ Հայոց կոտորածը:

Ուրիշ մեծ յուսախաբուծիւն մըն ալ պատճառած էր Ներսիսեան պետութեանց ստիպմամբ Ռ. Դրան կողմէ ընդունուած Հայկական Բարենորոգմանց ծրագիրը: Վերջապէս, սմեն պարագայի մէջ, տեէ կերպով, անկարելի եղած էր երկիրը մշակող չէնցնող ու յառաջ տանող Հայ հասարակութեան կեանքը պահպանել: Մինչ դեռ, Հայուն պահպանմամբ, պիտի ապահովուէր նաև Օսմանեան պետութեան գոյութիւնն իսկ:

Բնաւ նկատի առնուած չէին Միհրդատի մատուցած կառավարական ազնիւ ծառայութիւնները: Ու գոհնիկ ապերախութեամբ մը, եղեսունգործ մահապարտի մը պէս բռնած, քշած էին մայրաքաղաքէն գաւառներու խորը: Իր կնոջմէն, զաւակներէն ու բարեկամներէն հեռանալէ ետք, մինչև անգամ անոնց հետ թշուառացեալ միտքութեանէն, և առհասարակ արտաքին ամեն հաղորդակցութենէ զրկուած էր:

Զինքը տանջող ուրիշ զօրաւոր պարագայ մըն ալ, անստուգութեան սարսափը: Չէր գիտեր, թէ աքորուելէ ու Պատերազմական Ատեանէն անցնելէ ետք, իրեն ինչ վախճան վերապահուած էր: Իր հոգեկան այս անըմբերելի մորմոքներուն վրայ, տակաւ, աւելցած էին նաև տկարացած մարմնոյն տառապանքները: Սուր ոսկրացաւ մը, մասնաւորապէս, սկսած էր զինքը չարչարել անողորձարար:

Գ.

Փափկօրէն մեծցած, և ճոխ կենցաղ մը ունեցած էր Միհրդատ: Անիկա բարձր ուսման ու ապագիտութեան հետեւելէ ետք, ընկերական վայելուչ շէրք մըն ալ ապահոված էր իրեն համար: Հեռաւոր ու մօտակայ անհամար բարեկամներու սիրովը չըջապատուելէ զատ, ազգին միահամուռ յարգանքին ալ ժանացած էր: Իր ազգային ու պետական կրկին պաշտօններուն բերմամբ, վերջին ժամանակներ, ազգօգուտ ու երկրաչէն քանի մը մասնաւոր առաքելութիւններ ևս կատարած էր յաջողապէս:

Ներշնիկ էր անիկա, օրովհետեւ այլևս չէր հալածուեր, և մահկանացուի մը ցանկալի շատ մը առաւելութիւնները կը վայելէր: Այսինքն, բանի մը պակասութիւն չունէր, հանգիստ էր, իր պարտականութիւնները կը կատարէր ազատօրէն, ու նաև կը գնահատուէր: Դիւրին էր մակարերելը, ուրեմն, թէ այդպիսի փայլուն կեանքէ մը յեղափոխութիւն իյնալը, և տարապարտուց այդ բռնական, արգելափակ, լքուած ու անողորմ կացութեան ենթարկուիլը ո՞րքան աւելի ծանր կրնար ճնշել տնոր վրայ:

Ու վերջապէս օր մըն ալ, աւելի մրկայող հոգեկան տաքնալի մը մատնուեցաւ Միհրդատ: Բանտապահէն լսեց, թէ քսորուած Հայերէն չափաւոր մահու վճիռ տրուած է Պատերազմական Ատեանին կողմէ: Ապագայ ակնկալութիւններով իրեն հետ բարեկամացած բանտապահին քիչ մը աւելի հարցումներ ուղղելով, իմացաւ անկէ նոյն իսկ, թէ արդէն իր ընկերներէն մէկ քանին, վեր-

Ղին գիշերը, կախաղանուած էին:

Գնաց բանտապահը անոր քովէն, Եւ անկա-
կայծակնահարի ցնցում մը ունեցաւ: Բնաւորու-
թեամբ վերին աստիճանի զգայնոտ և փոթորկոտ,
բուռն յուզումով ու սոսկումով սկսաւ տանջուիլ
Չղաճգօրէն գալարուիլ: Անիկա ողբերկոյն իր սիրե-
լիները: Հառաչեց ի խորոց: Դառնապէս արտաս-
ուեց: Բարձրաձայն հեծեծանքներ արձակեց: Բայց
ուղիւսօրէն թափուած արցունքներն ալ չի կրցան
անոր սիրտը գէթ քիչ մը խաղաղեցնել ու սփոփել:

Այլևս չէր կրնար յոյս տածել, թէ իր անմե-
ղութիւնը զինք պիտի փրկէր: Չէ՞ որ իր աքսորա-
կից ու բանտակից արդար Հայերն ալ անիրաւ
գատաւորներու ու անօրէն դատաւտաններու զո-
հերն եղած էին, ինքը կրնա՞ր բացառութիւն
կազմել: Այս յուսահատ, սեւ մտածումներով առ-
ւցուն, անիկա օրն անօթի անցուց: Մերժեց ուտել
իրեն մատուցուած կտոր մը սեւ հացը: Գիշերն ալ
անոր աչքերուն կոպերը, փայտ կտրած, անշու-
ռ բաց մնացին:

Անտեղիտալի նախազգացում մը, շարունակ,
իր մէջ կը գոռար զարհուրաստած ձայնով, թէ քիչ
ժամանակէն պիտի գան, զինքն ալ տանելու գէպի
կախաղան: Ու այդ նախազգացումը, տակաւ կա-
տարեալ, հաստատուն համոզման մը վերածուեցաւ
անոր մէջ: Նոյն իսկ անոր բորբոքած երեւակայու-
թեանը առջեւ ցցուեցաւ մահուան գործիքին չա-
րաչուք պատկերը:

Դ.

Կախաղան պիտի տանէին զինքը, բայց ի՞նչ
պիտի ըլլար վիճակը իր կնոջ ու զաւակներուն:

Անոնք միայնակ, անապահով ու անօգնական մնա-
լով, ի՞նչպէս պիտի ապրէին: Իսկ ինքը, դիւրաւ
պիտի կրնա՞ր բաժնուիլ անոնց սէրէն: Գոնէ, վերջին
անգամ, անոնց պաշտելի դէմքերը — տեսէր, զա-
նոնք համբուրէր, ու այնպէս յանձնուէր իր բռնա-
կան վախճանին: Ի՞նչ մեծ բախտաւորութիւն մը
պիտի ըլլար ատիկա իրեն համար:

Իր ընտանիքի աննախանձիլի դրութեանը հետ
աչքի առջեւ ունէր նաեւ ազգին դժբախտ կացու-
թիւնը: Արդեօք պիտի արժանանա՞ր հանդիսատես
ըլլալու անոր հալածանացը վերջ տուող փրկարար
օրուան արշալոյսին: Պիտի կրնա՞ր այդարութեան
յաղթանակը ողջունել, իր աչքերն ընդմիշտ փա-
կելէ առաջ: Այդ պարագային, կ'ըսէր անիկա ի-
րովի, երկնային մխիթարութեամբ մը լեցուած ու
երջանկացած պիտի մեկնէր այս աշխարհէն: Հնա՞ր
էր այդ:

Մերթ լքուած ու ընկճուած, և մերթ յու-
զումներու ու գրգռումներու լեռնակուտակ ալիք-
ներէն տատանուտ, տուայտեցաւ Միհրդատ այս-
պէս, երկարօրէն: Պահ մը, անիկա, մտաւոր զօրեղ
թռիչքով մը, դուրս սլացաւ բանտէն: Հայաստան
աշխարհին մէջէն անցաւ: Ամենուրեք ողբ ու կոծ
լսեց, և աւեր ու քնաջնջում տեսաւ: Հասաւ Պո-
լիս, և կանդ առաւ իրենց տան դրանը առջեւ:
Ձանգակը հնչեցուց սրտատրոփ եկան բացին դուռը:
Ու անիկա ինքզինք գտաւ իր տանը մէջ:

Բայց իր տանը մէջ ինչ տեսաւ: Իր սրտահա-
տորները գիտէին, թէ անիկա եկած է վերջին հը-
րաժեշտը տալու իրենց: Ամուսինը, յուսահատ
դէմքով, թեւերը կը գալարէ: Յետոյ, անիկա, իրեն
կը փաթթուի, ու հեկեկալով կ'ըսէ, թէ ինքը չի

կրնար ապրիլ այլևս, քանի որ իր սիրելին դատապարտուած է տանջանաց և մահու: Իսկ զաւակները, աղիողորմ ճիւղեր կ'արձակեն, ու չեն թողուր զինքը, որ իրենց քովէն հեռանայ:

Հոգեխոռով այդ տեսարանները դիտելէ ետք, անիկա ինքնիրմէ ելաւ բոլորովին: Իր համբերութիւնը կորսնցուց: Սիրտը դանկտուողի մը նման, աղաղակ մը հանելո կոկորդէն դուրս: Արագ շարժումով մը կայնեցաւ իր փռուած տեղէն: Մութ բանտախցիկին մէջ խօյական շրջան մը ըրաւ: Ապա, իր գլուխը տարաւ, պատին զարկաւ ուժգին թափով մը: Ու ինկաւ գետին:

Այն առնէ, անիկա յիշեց Անտրէ Շէնիէն, իրեն պէս անմեղ զոհ մը, որ երբ կախաղան կ'առաջնորդուէր, իր ճակատը զարկած էր մահահոտ սայլակին, գոչելով. «Այնուամենայնիւ բան մը ունէի հոն» ինքն ալ ազնիւ ու բարի գաղափարներ ունեցած էր: Զանազան էր, միշտ խաղաղօրէն, որ անգութ թշնամին ուղղուի: Ի գուր: Ու հիմա կը զղջար, այդ անուղղայ թշնամիին տապալմանը գործին դրականօրէն նպաստող զօրաւոր յեղափոխական մը, իրական ապստամբ մը չէր եղած:

Ե.

Ո՛րքան ժամանակ անցած էր այդպէս, չէր գիտեր, երբ որ յանկարծ, իր խցիկին դուռը բացուեցաւ: Մինչդատի կուրծքը, պայթելու աստիճան սաստկօրէն, բարախեց: Իր դէմը գտաւ երեք անծանօթներ: Անոնցմէ մէկը, լապտեր մը ունէր ձեռքը: Մինչ, այդ չարատեսիլ մարդիկը կը յառաջանային, անիկա զնաց իր պարթե հասակը կոթն-

ցուց պատին: Եւ թւերը կրծքին վրայ դրած, պաշտպանողական դիրք մը ստացաւ:

Ներս մտնողները, սակայն, քիչ մը նեղացած եղանակով ըսին Մինչդատին, թէ անիկա իրենցմէ կասկածելու ու քաջուելու պատճառ մը չունէր: Իրենք, անոր գէշութիւն մը ընելու համար եկած չէին: Պաշտօն մը պիտի կատարէին: Ու անոնք, յէին: Պաշտօն մը պիտի կատարէին, թէ պէտք է որ անիկա յայտարարեցին սառնօրէն, թէ պէտք է որ անիկա պատրաստուի, անմիջապէս կախաղան երթալու: Այդ էր Պատերազմական Ատեաճի անոր մասին արձակած վճիռը:

Տխուր լուրը, անակնկալ մը չըլլալով հանդերձ, ծանր ազդեցութիւն մը գործեց Մինչդատի վրայ: Անոր մարդկային սիրտը տկարացաւ: Անիկա, այնպէս կարծեց թէ բանտի չէնքին առաստաղը իր գլխուն վրայ կը փլչի, և ինք փլակոյտնեղը ներքե կը թաղուի: Բայց վայրկեան մը միայն ու ներքե կը թաղուի: Բայց վայրկեան մը միայն: Այտեհեց անոր այդ տագնապը: Սիրտը զօրացաւ: Այգեքուն լոյսը պայծառացաւ: Անիկա ինքզինքը ամփոփեց, իր բնականոն վիճակը վերստացաւ:

Պարզ էր, թէ ունէ միջոց ու հնար չի կար այդ սե ճակատագրէն խուսափելու: Ու բոլորովին համակերպեցաւ, հաշտուեցաւ վճռուած վախճանին: Պատէն ասդին եկաւ: Մօտեցաւ իր մահը ազդարարողներուն: Եւ առնական խոռոխ ձեռով մը ու կորովի շեշտով մը յայտնեց անոնց, թէ վճիռը զոր տուած էին իրեն համար, անարդար էր թէ և, ինքը անմեղ է, բայց պատրաստ էր իրենց հետեւելու, երթալ մեռնելու:

Թանձր մթութիւն մը կը տիրէր ամենուրեք, երբ որ Մինչդատ դուրս ելաւ բանտէն: Անոր ձեռքերն ու ոտքերը ազատ էին: Սակայն անիկա չըր-

Արմիկենց վիճակը: Եղեկ, առևտրական օտար ընկերութեան մը գործակատարն էր: Արդիւնաւոր պաշտօն մը, զոր քանի մը տարիէ ի վեր կը վարէր անիկա: Այդ գործը հօրն էր: Եւ ինք, այլեւս հանգիստ ընող իր հօր տեղը բռնած էր:

Սպառնալից, մթագին ամպեր կուտակուեցան քաղաքին Հայ կեանքի հորիզոնին վրայ, Ռուս-թրքական նոր մեծ պատերազմը հրատալ տկուելէն ետք: Ահադդու շուկաներ շրջեցան հետզհետէ: Անուղղակի կերպով լուրեր կը հասնէին, թէ ուրիշ տեղեր Հայոց մասնական ու ընդհանրական կոտորածներ կ'ըլլային:

Կարգն իրենց քաղաքին պիտի գար, կը խորհէին, այլոց նման, Արմիկ և Եղեկ: Եւ սակայն, անոնք կը դիտէին, թէ ժողովուրդն ինքնապաշտ պանութեան գաղափարին համամիտ չէր: Տեղւոյն հայերը կ'ըսէին, թէ բան մը չըլլար: Միւս կողմէ արդէն սկսուած էին մասնաւոր կողոպտումները, առևանգումներն ու սպաննութիւնները:

Մինչդեռ, շրջակայ Հայ գիւղերուն մէջ արիւս-սիրտ ժողովուրդ մը կ'ապրէր: Այդ գիւղացիք, իրենց նպաստաւոր դիրքեր ալ ունէին: Անառիկ լեռնանման բարձունքներ, եւ չինականները, նրկատելով վերահաս վտանգը, լուր տուին քաղաքի Հայոց, որ հարկը գոյանալուն իրենց միանան, ու ոտքի տակ չերթան:

Հեռատես և կանոնաւոր ծրագիր մըն էր ներկայացուածը: Ծովեզերեայ այդ քաղաքին կառավարութիւնը, զինուորական կարևոր ոյժ մը չու-

նէր: Յոյները թուրքերու կողմը պիտի չի բռնէին: Դարնանաւերջն էր: Օղբ նպաստաւոր: Պաշար ալ կար: Ամեն պարագայի մէջ, կարելի էր յաջողութիւն մը ձեռք բերել:

Երբ որ յոյսերնին բոլորովին կտրեցին Արմիկ ու Եղեկ, ընդհանուր փրկութեան ջանք մը կատարուելու մասին, շատ տխրեցան: Իրենց հետ իսլային միայն քանի մը երիտասարդներ, որոնք համակիր էին ինքնապաշտպանութեան մտքին: Բայց բոլոր մը երիտասարդներով ի՞նչ կաբելի էր ընել մերձեցող մեծ չարիքին դէմ:

Այդ երիտասարդները, անկախ վիճակ ունենալով, ի վերջոյ գնացին, միացան գիւղի քաջերուն, որոշ նպատակաւ մը: Եւ գիւղէն լուր զրկեցին քաղաքի Հայոց, թէ գործը լաւ կազմակերպուած է: Սակայն, դարձեալ լսող չեղաւ: Արմիկ ու Եղեկ մնացին քաղաքին մէջ, վասնզի շատ շատեր կը կարօտէին անոնց ներկայութեանը:

Ազատ մնալու համար զինուորագրութեան անխուսափելի կապանքէն, Եղեկ, սովորականէն շատ մեծ գուժար մը վճարած էր: Գանի մը ընկերներու ալ օգնած էր դրամապէս, որպէսզի անոնք ալ զերծ մնային զինուորութենէ: Եղեկենց վրայ ծանրացած էին նաև խեղճ ու անմխիթար վիճակի մասնաւոր կարգ մը ազգականներ:

Իրերն այս դրութեան մէջ էին երբ օր մը Եկան, ձերբակալեցին Եղեկը: Այդ դժբաղդութիւնը անակնկալ մը չէր Եղեկի և Արմիկի համար: Անոնք նկատեցին զայն իրրեւ սկիզբն երկանց մը: Սա-

կայն, չէզոք պետութեան մը հպատակ էր Եզեկի գործատէրը: Այս պարագան օգտակար հանդիսացաւ ձերբակալեալին:

Թէև, իր գործատիրոջ երաշխաւորութեամբ, բանտէն ազատ արձակուեցաւ Եզեկ, բայց չի կրցցաւ գործի երթալ: Վայրենիօրէն ծեծած էին զինքը բանտին մէջ: Անիկա, իր մարմնոյն այլ և այլ կողմերը, սուր ցաւեր կը զգար: Արմիկ, կանոնաւոր դարմանումով, քանի մը օրուան մէջ, զայն առողջացուց կատարելապէս:

Առաջին օրը, սակայն, երբ որ Եզեկ գուրս ելաւ տնէն, գրասենեակ երթալու, սարսափելի փորձանքի մը պատահեցաւ: Առեւտրի, գործի վայրերուն մէջ, անխնայ կոտորած մը սկսած էր զօրքերուն, ոստիկանաց ու խուժանին ձեռամբ: Տեղական իշխանութիւնը, Հայ կեանքերու խոշոր հունձք մը կը քաղէր այդ օրը...

Կերպով մը ինքզինք իր գործատեղին ձգելով, ազատեցաւ Եզեկ: Անոր հետ ուրիշ քանի մը Հայերու կեանքեր ալ փրկուեցան, ապաստանուած տան վրայ ծածանող օտար դրօշակին շնորհիւ: Եզեկ, թէև արտաքուստ խաղաղ, ներքուստ անհանգիստ էր: Չէր գիտեր, թէ տեսցի՞ք ինչ վիճակի մէջ կը գտնուին:

Լուր մը շրկելու և տեղեկութիւն մը ստանալու մասին միջոց մը խորհած էր, և պիտի գործադրէր զայն, երբ տեսաւ յանկարծ, որ Արմիկ գրասենեակ եկաւ: Ներկաները բոլորն ալ դարմացան, դիտելով այդ Հայուհիին համարձակութիւնը: Ու

ամենը միաբերան բացագանչեցին, թէ ո՞րքան քաջ և անվախ էր ան:

Կոտորածի հոսանքը դադրելուն, Արմիկ, Եզեկի հետ, վերադարձաւ տուն: Անոնք նոյն երեկոյն իսկ իմացան, թէ բանտին մէջ գտնուող Հայերը նահատակուած էին: Երկուքին ալ հոգիները փրթորկած ու կարեւելի խոցուած էին: Անոնք կը մտնէին, առանց կարենալ դարման մը տանելու հասած չարիքին:

Սարսափները, սակայն, մէկզմէկու ետեւէ, արագարագ, սկսան վրայ հասնիլ: Սպանուածներուն վրայ ողբալու ժամանակ չի մնաց: Յաջորդ առտուն իսկ, առհասարակ աչքի իյնող այն բոլոր Հայերը, որոնք կոտորածէն ազատուած էին, սկզբան փնտուռիլ ամենուրեք, փութոյ պնդութեամբ:

Չինուորներէ ու ոստիկաններէ բաղկացած խմբեր, ինկան տնէ տուն: Ամեն ծակ ու ծուկ խուզարկեցին: Երբեմն, գաղտնի թաքստոցներու մէջ ալ մտնել յաջողեցան: Գտածնին բռնեցին, տարին: Մնացողներն ալ յոյս չունէին վերադառնալու: Կոտորածէն ետք, այսպէս, շատ տներ կործանեցան:

Եկան, մօտն Եզեկենց տունն ալ: Արմիկ, ամեն կերպով աշխատեցաւ, Եզեկն ազատելու վրտանգէն: Չյաջողեցաւ: Խուզարկիչները, վերջապէս գտան զայն: Բայց տեսան, թէ մինչև որ կիներ չի սանձահարէին ամուսինը պիտի չի կրնային դիւ-

բութեամբ տանիլ: Արմիկ, իսկ որ վախնալով ետ
քաշուելու բնոյթ չունէր: Ուստի կապեցին զայն:

Մովեզրեայ մեծ տուն մը տարուեցաւ Եզեկ,
ձեռքերը չլթայուած: Եւ զայն դրին սենեակի մը
մէջ, ուր կային ուրիշ վեց Հայեր: Ամենն ալ, իրենց
անաւոր նախազգացումէն ու յուսահատութենէն
խուրուրած, դալկացած, չքացած: Մահ կար:
Բայց, ի՞նչ տեսակ մահ: Կտտանքներով հոգե-
աւանդո՞ւմ, թունաւորո՞ւմ, թէ կախաղան:

Մահասարսուռ խոկումներով հիւժուող իր ըն-
կերներուն մէջ քիչ մը կորով դնել ջանաց Եզեկ,
որ հետզհետէ աւելի զօրացած էր, աչքին առջև
ունենալով Արմիկի քաջարի ոգին: Անիկա իր վի-
ճակակիցներուն հասկցուց, թէ ընկճուելէն օգուտ
չի կայ: Պատրաստուած չէին աղէտին դէմ դը-
նելու, գէթ տղամարդու պէս մեռնելու էին:

Երեկոյեան կողմ, հինգ ոստիկաններ եկան
արգելափակել Հայերուն քով: Դաժան այցելու-
ներուն լեզուները սրուած էին թունաւոր խայ-
թոցներով: Անոնց աչքերուն մէջ մահացու առե-
լութեան հուրը կը բորբոքէր: Անոնք կը նմանէին
կատաղի ճիւղահներու, ճանկերնին երկարած, պատ-
րաստ իրենց գերիները փարատելու:

Լորձունք ու փրփուր կը ժայթքէր դուրս ա-
նոնց բերաններէն: Նախատանաց ու լուտանքնե-
րու բուռն հեղեղով մը Հայերը ողողելէ ետք, ոս-
տիկաններն անոնց գլխուն սկսան կարդալ վայրե-
նական ճառ մը: Բոլոր հայերը, դաւաճանօրէն, Ռու-

սին դաշնակից, ինքնօրէն ու ինքնիշխան Հայաստան
մը ստեղծելու համար, թուրքիոյ դէմ ելած են:

Եւ ապստամբութեան պարագլուխներէն էին
այդ տան մէջ բանտարկուած հարիւրաւոր Հայերը:
Ասոնք, Վան քաղաքի խաղձարարներուն հետ յա-
րաբերութեան մէջ են եղեր, և այլն: Եզեկ մտա-
ծեց, որ երանի թէ իրօք ապստամբած, ու արդիւ-
նաւէտ շարժում մը յառաջ բերած ըլլային, Վաս-
պուրականցոց պէս:

Ճառին վերջաբանը խիստ սրտառուչ էր: Բա-
րեխնամ ու բարեգութ թուրք կռոււթիւնը,
այնուամենայնիւ, դարձեալ անսահման սէր ու կա-
րեկցութիւն կը տածէ չար ու վատոգի Հայ ազգին
հանդէպ: Եւ այդ եօթը հետերն ալ, փոխանակ
պատժելու, ուրիշ շատերուն նման, ալ քաղաք
մը կը զրկէ նաւակով:

Նաւակով ալ քաղաք մը զրկուելու յայտա-
բարարութիւնը, գէթ Եզեկի համար, հասկնալի ե-
ղաւ: Անիկա գիտէր արդէն, որ այլևս պրծում
չունէին: Ու, ինքնամփոփ, խորհեցաւ իր ընտա-
նիքի դրութեանը վրայ: Սակայն միամտեցաւ:
Արմիկի տոկուն և ջանադիր բնաւորութեանը վը-
րայ բացարձակ հաւատք ունէր:

Ոստիկաններէն մէկը, ատրճանակը ձեռքը, կանգ-
նեցաւ դրան մէջտեղը: Միւս չորսն ալ, եօթը Հայե-
րը, մէջքերէն, իրարու կապեցին չուանով մը:
Մէկ ծայրը, Եզեկը: Սրաւորները, այն առնել, ա-
նուշ խօսքերով, ըսին Հայերուն, թէ գ/րեհ կա-

պելնին պարզ ձեակերպութիւն մըն էր: Պէտք չէր որ վախնային:

Կալանաւորներն առաջնորդուեցան փոքրիկ նաւակ մը: Եղեկ, սակայն, հանգիստ չունչ մը քաշեց, նկատելով թէ նաւակը վարող թուրքը, իրեն լաւ բարեկամ մըն էր: Տեսակ մը յոյս ու վըստանութիւն ներշնչեց իրեն այդ բարեղէպ պարագան: Քաջալերեցաւ: Թերեւս, ըսաւ իւրովի, իրեն հետ իր ընկերներն ալ փրկուէին:

Բարեկամ եղած էր այդ թուրքը Եղեկին, վասնզի անկէ լաւութիւն տեսած էր: Ամեն անգամ որ շոգենաւ ապրանք փոխադրէր Եղեկ, այդ թուրքը կը կանչէր գործի, անոր խնդրանաց համաձայն: Եղեկի շնորհիւ, այդ խեղճ մարդը տունի, տեղի տէր եղած էր: Եւ իր երախտապարտ ըլլալը, շատ հեղ յեղեղած էր Եղեկին:

Առիթը ներկայացած էր վերջապէս, որ այդ թուրքը, բազմիցս արտայայտած իր երախտագիտական զգացումները, գործնականապէս, ապացուցանէր: Ատոր կը սպասէր, և պէտք ունէր Եղեկի նաւակը, ջրերուն վրայէն կը սահէր արագօրէն, այս ու այն կողմ տատանելով: Եւ Եղեկ, նաւակավարին քովը կը գտնուէր:

Մտերմօրէն, հարցական նայուածք մը ուղղեց Եղեկ իր թուրք բարեկամին, իրեն յառին անոր ունեցած տրամադրութիւնը հասկնալու մտքով: Նաւակ վարողը, սակայն, պատասխան չի տուաւ: Եւ թշնամալից արտայայտանքով մը, դէպի իր ե-

րախտաւորը հակեցաւ: Յիշոցներ ուղղեց անոր: Ապա ձեռքի թին թողելով, ապտակեց զայն:

Ծանր, բոլորովին անսպասելի էր տրուած հարուածը: Խիստ դառն էր ապերախտութեան պտուղը զոր ճաշակեց Եղեկ: Իր սխալը հասկցաւ անիկա: Այն ատեն, ինքզինք կշտամբեց, որ պահ մը, իբրեւ մարդ, արդար ու արժանավայել ակնկալուութիւն մը ունեցած էր: Ու խորհրդածեց: Թուրքը ի՞նչ մը: Ի՞ժէն բարի վաճար:

Յանգած իր այս եզրակացութեան մէջ, աւելի հաստատուեցաւ Եղեկ, երբ որ թուրքը, զինքը ապտակելէ ետք, թիովն ալ հարուած մը իջեցուց իրեն: Ասկէ զատ, նաւակատէրը ոստիկաններէն ինք խնդրեց, որ այդ անհաւատ Հայուն գործը ինք տեսնէր...: Շատ կը փափաքէր: Ի՞նչ հոգ, թէ անիկա իր բարերարն է: Վարձք էր:

Արտասանուած այդ խօսքերը Եղեկի սիրտը պրկեցին ու ջղերը ցնցեցին: Ապիդատութեան պատիժը տարապայմանօրէն չափազանց էր: Տանիւն անկարելի: Անոր զգացումներն ընդվզեցան: Արիւնը գլուխը ցատքեց, Աչքերը զարձան, Ուղեց աննը գլուխը ցատքեց, և վատագգի հակառակորդը միջապէս ոստնուլ, և վատագգի հակառակորդը խեղդել, կաշկանդուած էր:

Բաւական յառաջացան նաւահանգիստէն: Քաջաւառն այլեւս հեռապատկերի մը երեւոյթն ստացաւ: Ոստիկանք, իրարու նայելով, գլուխնին խորհրդաւոր կերպով օրօրեցին, և շարաչօք նշան մը ըրին: Իւրաքանչիւրը, բառով մը հասկցուց, թէ որոշուած գործին ձեռնարկելու ժամանակը հասած էր: Եւ նաւակը կեցաւ:

Սկսեցին գործի: Ոստիկանաց ամեն մէկը պաշտօն մը ունէր: Այսպէս, անոնցմէ էն տարեցը, մէկ ծայրի Հայուն մէջքի չուանը քակեց: Երկրորդը, այդ Հայուն ձեռքերը ետին տարաւ ու կապեց իրարու: Երրորդն իր սուրով հարուած մը իջեցուց անոր գլխուն: Եւ Երկուքն ալ, վիրաւորը բռնելով, նետեցին ծովը:

Հէք Հայերը, այսպէս, մէկիկ, մէկիկ, զարհուրելի գործողութենէ մը անցնելով, խեղդամահ կ'ըլլային: Բայց անոնց մահացումը կը սկսէր արդէն ճիշտ այն վայրկեանէն, երբ որ սպաննիչներու ձեռքերը կը մօտենային առաջին անգամ, մէջքերուն կապը բանդելու: Անմեղ, տկար, լուռ զոհեր:

Ծաղրանքներ ալ կ'ընէին դահիճները: Անոնք կը խնդային, եպերելի քրքանքներ կը բարձրացընէին: Հրհռալով կը սրբանէին, թէ ձուկերուն տօնական օր մըն էր: Չուկերը, այդ օր, բազմաթիւ Հայերու միսերն ուտելով, պիտի սնանէին: Իսկ իրենք, թուրքերն ալ, յաջորդ օրը, այդ ձուկերը ճաշակելով, պիտի պարարտանային:

Վերջապէս կարգն եկաւ Եզեկին: Ոստիկանները, նաւակին մէկ կողմը քաշուեցան: Եւ ոտքի կանգնած, դիտեցին նաւակին վարիչը, որուն թողած էին մարդախողխողման ասպարէզը, ըստ իր խնդրանքին: Հայէն երախտաւորեալ թուրքը, հրճուանքով, սոթեց թեւերը: Իր ձեռքով պիտի ոչնչացնէր իրեն հաց տուողը:

Գիտակցութեանը տէրն էր Եզեկ, կատարելա-

պէս: Իր միւս սեբախտ ազգակիցներուն պէս զըլուելը կորսնցուցած, չքացած չէր: Տեսաւ թէ կապանքէ ազատ էր, կրնար շարժիլ: Բայց ծովը նետուելն ու լողալով խոյս տալը գործնական չի համարեցաւ: Իսկ եղած տեղը մնալով ինչ պիտի ըմարեցաւ: Միայնակ էր վեցի դէմ: Ու անոնք զինուած:

Ուղեղէն յախուռն գաղափար մը անցաւ, այն ատեն: Բնական զէնք մը գտաւ Դժուար միջոց մը ազատման: Ծիգ մը պիտի գործէր: Ապաւէնը իր ջղերուն ուժէ: Վստահ չէր թէ պիտի յաջողէր: Բայց ամեն պարագայի մէջ, պիտի փորձէր մտադրածը: Բաղդին: Մահէն անդին բան մը կա՞ր թեւեւ հասնէր նպատակին:

Սուր մը առնելու համար, երախտուրաց թուրքը մօտեցած էր ոստիկաններուն: Նաւակը, այդ պահուն, բոլորովին ծռուած էր մէկ կողմի վրայ: Եզեկ ցատկեց նաւակի ծռուած դին, անոր միւս կողմէն բռնելով, դէպ իրեն քաշեց ամբողջ ու կողերէն բռնելով, դէպ իրեն քաշեց թուրքերն իրարու ժովը: Ի քթթել ական, վեց թուրքերն իրարու վրայ դարձան, ծովը թափուեցան:

Թիերն իսկոյն առաւ իր ձեռքը, Եզեկ, ու սկսաւ վերուղղուած նաւակը վարել: Եւ ահա՛, նաւակին տէր թուրքը, ծովի մարդ, ճարպիկ լուզորդ, մօտեցաւ: Սակայն Եզեկ, թիովը զարկաւ անոր, և յաջողեցաւ յառաջանալ: Մինչ ոստիկանք, քիչ անդին, քսնիցս անհետանալէ և վերերեւելէ ետք, խեղդուեցան:

Հինգ արիւնդուշտները սատակեցան այսպէս: Բայց միւսը կը մարտնչէր տակաւին: Անիկա, թիի

նոր հարուածներէ զերծ լլլալու համար, պայքարի տարբեր միջոցի մը դիմեց: Նաւակի տակի կողմէն սկսաւ կռիւ: Եւ, միշտ յառաջացող նաւակը, իրօք, մէկ կողին վրայ այնքան ծռեցաւ, որ քիչ մնաց դառնար:

Տագնապալից կացութիւն: Եզեկ, թիերը ներս առած, նետուեցաւ իր շարժուն ապաստանարանին վեր բարձրացած կողմը, հաւասարակշռութիւն պահելու համար: Թուրքը, տեսնելով թէ չի յաջողիր յաղթանակելու, դարձեալ երեւան ելաւ: Ու այս անգամ, անիկա, անվախօրէն, ձեռքերն երկնցնելով, բռնեց Եզեկի վերարկուն ծայրը:

Թոյլ ու սխալ ընթացք մը եթէ ունենար Եզեկ, ջուրը պիտի երթար: Այնքան ուժգին թափով մը կը քաշէին զինքը գուրս, իր զգեստին կպած ձեռքերը: Այն ատեն, Եզեկ, երեսքիվար երկնցաւ նաւակին մէջ: Յետոյ, տակաւ, իր գլուխը բարձրացնելով, ակռաները ձօտեցուց թշնամիի ձեռքերուն: Ու ամուր մը խածաւ զանոնք:

Պռռչիւնով մը, վերարկուն ձայրը թողուց թուրքը, և անյայտացաւ: Եզեկ, արագաբար թիերը տեղերն անցուց, և յառաջ վարեց նաւակը: Սակայն, ընդդիմադիրը վերստին հասաւ, և թիերէն մէկը բռնեց: Եւ մինչ թշնամին, նաւակին վրայ կը յարձակէր, Եզեկ, միւս թին խլելով, ուժգնօրէն իջեցուց անոր լերկ գանկին:

Տրուած ծանր հարուածը, վերջնականը եղաւ: Գլուխը ճեղքուած թուրքը, չրին մէջ, մէկ երկու անգոր շարժումներ ըրաւ, ու խեղդուեցաւ: Բա-

րերարեալը, որ իր բարերարը պիտի սպաննէր, մահացաւ անոր ձեռքովը: Եզեկ, հիմա ազատ էր: Թիավարելով, ծովուն աւելի բացերը գնաց: Եւ հոն, դադար առնելով, սկսաւ խորհիլ, թէ ինչ պիտի ընէր:

Մուլթը վրայ հասնելուն, Եզեկ նաւակն ուղղեց դէպի քաղաք: Կը թուէր, թէ այն տեղ բռնակշռութիւն չի կար այլևս: Տիրող խոր մթութեան մէջ, հաղիւ երբեմն կը նշմարուէր դողդոջուն լոյս մը: Գերեզմանի պէս լուռ վայր մը: Եզեկ, եզերքին ձօտեցնալով, դուրս ելաւ նաւակէն, Եւ, կողմնակի ճամբաներէ, քալեց դէպի տուն:

Տան մէջ, տրտմութիւնը կը թափաւորէր: Եզեկի ծնողքը կը հառաչէին, կուլային շարունակ: Կը համարէին թէ իրենց զաւակը կորսուած, մեռած է: Մըմիկ, իր բուռն վիշտը զսպելով կը մըխիթարէր կեսուն ու կեսրայրը: Անոնք, պատուհաններու փեղկերը գոցած, նստած էին, երբ որ դրան բաղխման ձայն մը առին:

Թերեւս բարեկամ մը, նեղութիւն ունեցող զրացի մըն է եկողը, խորհեցան: Ուրիշ ենթադրութիւն մը չէին կրնար ընել: Եւ Արմիկ գնաց, զրան ետեէն հարցուց, թէ ո՞վ էր իրենց այցելուն: Երբ որ Եզեկի ձայնն առաւ Արմիկ, ուրախութեամբ նէն վեր թռաւ, ու բացաւ դուռը: Երիտասարդ ամուսինը, յուզումով իրարու փարեցան:

Լոյս իջաւ ամենուն վրայ, Եզեկի երեւմամբ: Անոր բարի ծնողքը, իրենց անսահման հրճուանքէն, անզուսպ ոգեւորութեամբ մը լեցուած, յառաջ նետուեցան: Անոնք, իրենց զաւակը քանիցս, արտաս-

ուագին, ողջագուրելէ ետք, ծուռնկի եկան, և փառք տուին Աստուծոյ: Եզեկ պատմեց իր Ոգիսականը՝ Ապա մտահոգիչ հարց մը դրաւ մէջտեղի:

Գաղաքին մէջ չէր կրնար մնալ Եզեկ: Այդ էր խնդիրը: Վտանգաւոր էր: Եթէ ուէ կերպով մը ձեռք իյնար անիկա, երեւան պիտի ելլէր ոստիկաններն ու նաւակավարը անոր կողմէ կորստեան մատնուելու պարագան: Հետեւանք բնականաբար, սարսափելի էր ո՛չ միայն իրեն ու իր ընտանիքին, այլ նաև քաղաքի բոլոր Հայոց համար:

Ո՞ր պիտի երթար ուրեմն իր հետքն անյայտ ընելու համար: Արմիկ, տառաջարկեց Եզեկին, որ երթայ, միանայ չրջակայ քաջ Հայ գիւղացիներուն: Այդպէս անոր կեանքն աւելի ապահով և արդիւնաւոր պիտի ըլլար: Լաւագոյն և միակ միջոցն էր այդ: Ու ամենուն հաւանութեամբ, որոշում տրուեցաւ, որ Եզեկ մեկնի անմիջապէս:

Գիւղին շիտակ ճամբան աներկիւղ ու վստահելի չէր, սակայն: Աւելի վտանգաւոր քաղաքին փողոցները: Կերպով մը տուն եկած էր Եզեկ. հիմա ինչպէս պիտի երթար: Հապա, եթէ ելլէր, փորձանքի մը հանդիպէր: Արմիկ նկատի ունենալով այս պարագան, խորհուրդ տուաւ Եզեկին, որ ծպտի, ծերունիի մը կերպարանք ստանայ:

Ծպտեցաւ Եզեկ: Արմիկ, ապահով ըլլալու համար, զայն պիտի առաջնորդէր մինչև քաղաքին ծայրը, իր գիտցած յարմար մէկ ճամբէն: Այնպէս կը հաւատար, որ եթէ ինք, իր ամուսնոյն հետ

ըլլար, վտանգի մը պարագային անոր ազատմանը պիտի կարենար օգնել: Արմիկ համոզեց բոլորը այդ մասին և ինք ալ ծպտեցաւ:

Հրաժեշտի տխուր տեսարան մը տեղի ունեցաւ: Եւ ապա, Եզեկ ու Արմիկ, ծերունի մարդ մը ու կին մը դարձած, դուրս ելան տնէն: Եզեկ իր պահած մէկ տարճանակը վրան առած էր: Անոնք, կիսամութ փողոցներէն սկսան քալել, մեծ զգուշութեամբ Մարդ չի կար մէջտեղը: Յաճախ, դիտակներ կը նշմարուէին գետինները:

Գիւղէ ետք, փողոցի մը միւս ծայրը, երեացիներ կու մարդիկ: Ոստիկանի կը նմանէին: Արմիկ ու Եզեկ, որոշած էին, որ եթէ ոստիկանի հանդիպին, պիտի ըսէին թէ, իրենց տղան կը փնտռեն ինչ կած դիակներուն մէջ: Բայց Արմիկ, աւելի լաւ համարեցաւ հարցաքննութեան տեղի չի տալը: Ու հնար մը փնտռեց:

Գտաւ այդ հնարը սրամիտն Արմիկ: Յայտնեց Եզեկին, թէ պէտք է, որ խօսոյն պառկին գետին Եզեկին, թէ պէտք է, որ խօսոյն պառկին գետին վրայ, և քիչ մը տեղ, դէպի ետ քսուելէ ետք, հոն մնան անշարժ, մեռեալ ձևանալով: Այդպէս ալ ըրին, Մարդիկը կը մօտենային տակաւ: Իրօք ոստիկաններ էին: Անոնք, շուրջերէն նայելով, կը քալէին: Բարձրաձայն կը խօսակցէին:

Խօսակցութիւններն ալ, հեռուէն իրենց նշմարած երկու մարդոց շուրջ կը դառնար: Ոստիկանները հասան Արմիկի ու Եզեկի քով: Այն տեսն, անոնցմէ մէկը կանգնեցաւ, ու ըսաւ իր

ընկերոջ, թէ ճիշդ այդ տեղն էր, որ երկու մարդիկն երևցած ու յանկարծ, զարմանալի կերպով անյայտացած էին:

Ուրուականներ կրնային ըլլալ անոնք, կարծիք յայտնեց միւսը: Ընկերը քիչ մը խորհեցաւ իր լսածին վրայ, ու զայն աշխատանքական չի գտաւ: Ի վերջոյ, երկուքն ալ, այն վճռական համոզման յանգեցան, թէ իրենք այնքան Հայեր սպաննած էին, որ իրենց աչքին այլևս անոնց ուրուականները կ'երևային:

Վախի զգացումով մը պաշարուած էին անոնք: Այնուամենայնիւ, չուզեցին անցնիլ անջան: Ու որոշեցին, որ իրարու մօտ ինկած երկու ձերուհիներու զիակաները չի կողոպտած չի հեռանան անկէ: Իրենց գիշերայածութեան նպատակն այդ էր: Բայց անոնք չէին կրցած շատ բան ձեռք բերել, զիականերն արդէն կողոպտուած ըլլալով:

Մէկը ծունկ չոքեցաւ Արմիկի առջև: Միւսն ալ եզեկի քով: Դիակապուտները կը դողային: Սարսափազդու նախազգացումէ մը բռնուողներու խօսքեր կ'ընէին երբեմն իրարու: Ու կաւելցնէին, թէ ա'լ հերիք է, որքան գործ որ տեսան այդ իրիկուն: Բացառիկ աւար մըն էր ըրածնին: Լաւ է որ գոհանան եղածովը, և երթան տուն:

Ձեռքերնին երկնցուցին անոնք դէպի գրպանները գետնատարածներուն, իրարու հետ այս խօսքերը փոխանակելով հանդերձ: Արմիկ ու եզեկ, չունչներնին քռնած, մեծ անձկութեան մէջ էին:

Անոնք կասկած ունէին, թէ իրենց ընդհանուր երևոյթն ու մարմնի ջերմութիւնը զիրենք պիտի մատնեն:

Հանճարեղ միջոցի մը դիմեց այն ժամանակ Արմիկ, վստահ թէ պիտի յաջողէր: Անիկա նկատի ունենալով զիրենք կողոպտողներու վախկոտ ու նախապաշարեալ տրամադրութիւնը, յանկած բացաւ իր գոց աչքերը: Ապա, խարհրդաւոր ձևով մը թևերը տարածեց ընդ առաջ, և գլուխը վերցուց գետնէն ծանրօրէն:

Կողոպտիչը, ելեքտրական զսպանակէ մը մղուածի պէս, իր ձեռքերը ետ քաշեց: Նոյն ատեն, ահաւի ձայն մը հանեց կոկորդէն: Եւ դարձաւ մէջքին վրայ, ինկաւ վար ու մեռաւ րոպէապէս: Միւսը, իր ընկերոջ պատահած փորձանքը տեսնելով, թողուց գործը և ցցուեցաւ վեր, սոսկահար: Անոր ականակապիճները դուրս ինկած էին:

Փախչիլ փորձեց, ողջ մնացող ոստիկանը: Բայց անոր սրունքները կ'թոտեցան: Անիկա ոյժ չունեցաւ յառաջ երթալու: Արմիկ ու եզեկ, արդէն ցաւ յառաջ ելած էին: Մարդը նկատեց անոնց իր վրայ ոտքի ելած էին: Մարդը նկատեց անոնց իր վրայ քալելը: Չարհուրանքէն շանթահար, ծպտուն մը իսկ չի կրցաւ հանել անիկա: Եւ, ընկերոջը պէս լեղապատառ, հոգին փչելով կործեցաւ գետին:

Փորձը յաղթական հանդիսացած էր: Յախուռն, վտանգաւոր ջանքը արդիւնաւորած: Նեղիչները կորնչած էին յաւիտեան: Աստուծոյ արդարութիւնն էր, որ հարուածեց այդ չարագործները, խորհեցան

ազատեալները: Չէ՞ որ այդ Թուրքերը այնքան
Հայերու արիւն մտած էին, ինչպէս իրենք կ'ը-
սէին:

Եզեկ և Արմիկ պատահած բարեբախտ դիպ-
ուածէն ուրախացած, հասան քաղաքին ծայրը:
Ու որոշեցին, թէ ո՛ր կողմէն պիտի երթար Եզեկ,
նպատակակէտ հասնելու համար: Անոնք, իրենց
կատարած ամառնային գիւղազնացոյթ իւրենց
շնորհիւ սորված էին խել մը անուղղակի ճամբա-
ներ, որոնք կարճ և ապահով էին:

Համբուրուեցան, երկարօրէն համբուրուեցան
անոնք: Բուռն սիրով բարախող երկու սրտերը,
բռնադատուած, կը բաժնուէին իրարմէ: Եզեկ
հարց տուաւ Արմիկին, թէ մէյ մըն ալ ե՛րբ գի-
րար պիտի գտնէին, և ո՛ւր: Ու տկարացաւ վայր-
կեան մը: Բայց Արմիկ, սրտապնդեց ու յուսադ-
րեց իր ամուսինը:

Կեանքը պիտի փոխուէր, իրերն այսպէս պիտի
չի մնային, և իրենք, թերեւ շատ շուտով, գիրար
պիտի վերագտնէին: Ահա՛ այն քաջալերական խօս-
քերը, զորս ըսաւ Արմիկ Եզեկին: Անիկա յարեց
նաև, թէ ո՛ւր էր որ գիւղի քաջորդիներուն ոյժը
ներէր, գային քաղաք, և մնացած Հայերը փրկէին:
Վերջին համարոյով մը, զատուեցան իրարմէ:

Սրտովը հանգիստ էր Արմիկ: Եզեկ ազատուած
էր այլևս: Հոգին իր սիրելի Եզեկին հետ էր: Այ-
քերուն առջև ունէր անոր պաշտելի պատկերը: Ու
միևնոյն ժամանակ, իր քայլերը, բնազդօրէն, դէպ

յառաջ կը շարժէին արագաբար: Փողոցները մարդ-
մարդասան չի կար: Քիչ ետքը տուն հասաւ
անիկա:

Գեղեցիկ երազ մը տեսաւ Արմիկ այդ գիշերո:
Իր տածած յոյսերն իրականացած էին: Եզեկ և
ինքը խաւարտչին, և վտանգներով լեցուն խոր
անդունդներէ անցած, ու լուսաշող, ազատ եր-
կնքին տակ զիրար վերագտած էին: Փրկուած էր
նաև Հայ ազգը: Ու շուրջներին կը տիրէր խաղաղ
կեանք ու կենդանութիւն:

Ձարթնումը, սակայն, շատ տխուր եղաւ:
Արմիկ, մտածմանց մէջ սուղեցաւ: Ոչ Եզեկ կար,
ո՛չ ընդհանուր ապահովութիւն: Լարուած ական-
ներով չըջապատուած էին: Կ'երևար թէ աննախըն-
թաց, մեծ փորձանք մը պիտի գար իրենց վիճուն:
Ձերձուձ չի կար: Ի՞նչ պիտի պատահէր: Ահա այդ
չէր գիտեր որոշ:

Իյս տրտմաթախիծ մտածումներու ազդեցու-
թեան տակ տուայտող սրտին մըմուռը, անիկա
ջանաց, ըստ սովորականին, սքօղել իր մէջ: Ու
տնէն դուրս ելաւ իրեն սպասող անմխիթարներուն
սփոփանք ու ժպիտ տանելու: Միայն թէ այդ ա-
ռաւօտ, անիկա չի կրցաւ ամբողջացնել իր այցե-
լութիւնները: Փութաց տուն:

Տեղահանութեան, բռնադատութի փոթորիկը
պայթած էր քաղաքին մէջ: Վերապրող Հայերը ի-
րենց տնէն, տեղէն դուրս հանելու և հայրենա-
զուրկ ընելու հրամանը կը գործադրուէր: Ո՛չ մէկ

գիջում: Բնա՛ւ բացառութիւն: Հայ մը պիտի չի մնար: Բոլորը պիտի զրկուէին ուրիշ տեղ: Ու ա՜նոնց երթալիք այդ տեղը չատ հեռու չէր:

Անունն ալ տուին նոյնիսկ այդ քաղաքի Հայոց տարագրութիւն տեղին: Բայց Հայերը բնաւ վստահութիւն չունէին թուրքերուն վրայ: Մահաւանդ վերջին քանի մը օրերու փորձառութիւնը, զիրենք սոսկալի կասկածներու կ'առաջնորդէր: Ձե՞ որ ասիէ առաջ, իրենց տներէն դուրս ելլողներն ու տարուածները բնաջինջ եղան:

Կորստեան կարգն իրենցն էր, ուրեմն, կըսէին անոնք: Զիրենք իրենց տներէն դուրս կ'որոսային, գիւային նպատակով: Բնակարանն ինքն թողելով, իրենց ստացուածքէն, ապաւնէին ու ապրուստի բոլոր միջոցներէն պիտի զրկուէին ընդմիջաւ: Ա՛լ մնան բարեաւ հայրենական տուն, ամեն միթաւրանք, և անդորր կեանք:

Հայրենական տունն երբէք երեցած չէր այնքան քաղցր, փարելի, պաշտելի: Անոր երդիքը, պահապան հրեշտակ մը, բոլոր անկիւնները աօրինք՝ նոյ յիշատակներով իւր: Ամեն մէկ սրուն ու սիւնակը ոյժ մը, զօրութիւն մը: Եւ Հայերը, չէին կրնար բաժնուիլ այդ անբոյժ ապաստանարանէն: Ո՞վ իր գոյութենէն կը հրաժարի դիւրաւ:

Բռնակալութեան երկաթեայ թաթը իջած էր, սակայն: Աղաչանք, պաղատանք անօգուտ էին: Երբեմն, ոգի ի բռին թափուած ջանքերն ալ անգոր: Բաշում հալածեալներ, քիչ թէ չատ ձեռքեր:

նին ու ոտքերնին բռնող մարդիկ, խորհեցան, թէ ախառեւութիւն էին այդ օրւան չի հասնելու: Բայց ալ ուշ էր: Մետասաներորդ ժամը հնչած:

Վանիչները Արմիկենց տան մէջ ալ զժուարու-թեան հստիկեցան: Արմիկ գիտէր, թէ անիմաստ ու ապարդիւն էր ընդդիմանալը այդ պարսպային: Անոր կեսուրն ալ, հալածիչներէն սարսափած, համակերպեցաւ: Արտաքսութի գաղափարին չի հաշտուողը Եզեկի հայրն էր միայն, ընտանիքին ալեղարդ պետը:

Ծերունին ինք կառուցած էր իր տունը: Մեծ ու գեղեցիկ բնակարան մը, Ի՞նչպէս ձեռքէ հանէր զայն: Անիկա փարեցաւ պատուհաններու փեղկերուն, սենեակներու դռներուն, դրանդիներուն, շեմերուն, և սանդուղներու ճաղերուն ու աստիճաններուն: Մէկ խօսքով, քայլ առ քայլ, իր երկ-բեակը կը պաշտպանէր: Ձեռք չէր քաշեր անկէ:

Անհաւասար կռիւ: Հակառակորդները, զայն իրենց ոտքերովը կը հարուածէին, կը հրէին և գետիններուն վրայ կը քաշկռտէին: Ծերունին քանի կը մօտեցար տան դռի դրան, կարծէք թէ իր հոգին ալ կը նուաղէր հետզհետէ: Արմիկ յառաջ նետուեցաւ, պահելու իր պարոն տատը: Անոր ուղղուած հարուածներուն դէմ կեցաւ:

Անյաջող եղան սակայն Արմիկի բոլոր ջանահընարութիւնները: Հէք ձերունին չարչարողները ետ չի կեցան իրենց ընթացքէն: Եւ որպէսզի իրենց գործին արգելք եղող մը չունենային, եր-

կու հոգու հետ առաջ անցուցին Արմիկն ու անոր կեսուրը: Անկէ ետք, ծերունին աւելի դժբաւ հասցուցին մինչև տան դրսի գուռը:

Դրան սեմը, ամբողթեան ամենայնտին ծայրասանմանն էր: Եւ իր տունէն քշուող անպարտ տէրը, որ ոգորման ընթացքին չէր նկատած կնոջն ու հարսին հեռացուիլը, ինքն իրմէ ելած, սկսաւ բռնունցքովը հարուածել ու ցաւցնել բռնաւորնեւորուն սրունքները: Կատղեցան թուրքերը, և ուզեցին պատժել զայն:

Պիտի պատժէին այդ ծերունի Հայը մէկէ աւելի պատճառներով: Անոնք, յանձին անոր գտած էին ո՛չ միայն յամառ ապստամբ մը, այլ նաև իրենց վնաս հասցնող թշնամի մը: Ուստի, թուրքերը, մէկզմէկու միտք հասկցող ակնարկ մը փոխանակեցին իրենք իրենց մէջ: Եւ ապա, անոնք ծոեցան դէպի Հայը:

Միայն երկու հոգի էին անոնք: Բայց թիկնեղ հսկաներ: Անոնց համար շատ դժուար չեղաւ ծերունիին վիզը ուժեղ թափով մը սեղմելը: Խեղդեցին զայն: Ու յաղթական, փառաւոր գործ մը տեսնողներու պէս, անոնք յառաջ քալեցին: Եղերաբախտ տանուտէրը, վերջին շունչն արձակեց իր տանը դրան մէջ: Գոհ եղաւ:

Հարս ու կեսուր, քալած տեղերնին, ետև դառնալով, նշմարեցին խեղճ նահատակին մարմինն, որ տան դրան ներսի կողմը փռուած էր անշարժ: Լսեցին նաև իրենց մօտեցող մարդասպաններուն պարծանքները, թէ ինչպէս խեղդած էին

ծերունին: Արմիկի կեսուրը ի տես և ի լուր իր ամուսնոյն սոսկալի վախճանին, նուաղեցաւ:

Դետին չինկաւ սակայն նուաղեալը: Հարսը ամուր մը բռնեց զայն: Եւ դեռ իր կեսուրը ուշքի բերելու զբաղմանը մէջն էր անիկա, երբ տեսաւ, որ իրենց մօտ հասած էին քշուող զրացիներ: Կենալ անկարելի էր: Սպառնական ձայներուն հետ խարաղաններն ու սուսերները կը բարձրանային: Արմիկ, կեսուրը բռնած, քալեց:

Հալածեալներու խումբը, փողոցներու մէջ քանի յառաջ գնաց, այնքան աւելի ստուարացաւ: Բռնութեան տարաբախտ զոհերը, ընդհանրապէս, իրենց անէն, մեռելատիպ գոյն մը ստացած էին: Կառափետղ տարուող դատապարտեալներու երևոյթըն ունէին անոնք: Եթէ անշարժ կանգնէին, դիտակներու կը նմանէին:

Տարագրութեան ճամբան բռնողներուն թոյլ տրուած չէր հետերնին ունէ բան առնել: Ասկէ զատ հրամայուած էր անոնց, որ իրենց տան դուռները բաց թողուն: Աւարառութիւններն արդէն սկսած էին: Թուրքերը Հայերու աչքերուն առջև իսկ, անոնց տուներուն ու տեղերուն ալ տէր կը դառնային:

Իր ծնողաց, կեսրոջը, և այլոց հետ խօսակցելով կը քալէր Արմիկ: Անիկա խիստ հանդարտ, պաղարիւն ու անխռով երևոյթ մը ունէր: Բոլոր իր շուրջը գտնուողներուն մէջ բացառութիւն կը կազմէր ան: Իր Գողգոթան կ'ելլէր անայլայլ: Աչքն

ալ բոլորտիքը շարունակ: Պատրաստ հասնելու տկարին:

Քալած միջոցին, կնոջ մը կողմէ արձակուած, արտակարգ սուր ճիչեր լսեց: Ձայնը ետեւի դիւն էր: Դարձաւ ետ: Ճեղքեց բազմութիւնը: Գտաւ ճչող կինը: Յղի մը, երկունքի ցաւերէ բռնուած: Անոր ամուսինը նոր սպաննուած էր: Անիկա, ոտքի վրայ մնալու իսկ անկարող էր: Բայց, բռնի կը ըլնէր, կ'երթար:

Առանց կարեւորութիւն տալու ուտիկաններու բռնադատումին ու սպառնալիքին, Արմիկ բազմութեան մէջէն մէկ կողմ տարաւ ցաւ քաշող կինը: Ու հոն, անմիջապէս տեղի ունեցաւ ծննդաբերութիւնը: Արմիկ, հանելով իր վտաւակը, փաթթեց նորածին մանկիկը, որ կը մղկտար անշաղար, առանց բանալ կարենալու իր աչուկները:

Տղաբերքի ցնցումներէն բոլորովին տկարացած կինը, փողոցին եզերքը, խնամուելու վրայ էր Արմիկէն, եւ ահա, բռնաւորները, իրենց սուրբը քաշելով, հարկադրեցին զայն, որ քալէ դարձեալ: Արմիկ, ինչ որ ըրաւ, չի կրցաւ կակղեցնել սիրտը անգութներուն, և քիչ մը հանգիստ առնել տալ թշուառին:

Ստիպուած, անիկա վերցուց գետնէն ծննդաբերը, մանկիկը մէկուէն յանձնելով: Արմիկ, մարդ մըն ալ կանչեց իրեն օգնութեան: Եւ երկուքը, իրենց թեւերուն վրայ կրթնցնելով հէք կիւնը, զգուշութեամբ, սկսան յառաջ տանիլ զայն: Սա-

կայն, հիւանդը, յոյժ սրընթաց արիւնահոսութենէ մը բռնուած, միշտ կը քամուէր:

Քամուեցաւ, քամուեցաւ, այնքան քամուեցաւ զժբախտ արարածը, որ բոլորովին անարիւն մնալով սկսաւ մարմրիլ: Տակաւ անոր շնչառութիւնը դժուարացաւ: Աչքերը կիսախուփ մնացին: Դէմքը կապուտցաւ: Իր այդ հոգեվարք վիճակին մէջ, սակայն, աչքերը բացաւ յանկարծ, և որոշ նայուածքով, բան մը փնտռեց:

Նորածին մանկիկը կը փնտռէր, մտածեց Արմիկ: Եւ փոքրիկը անոր քով բերել տուաւ: Արդարեւ, անբախտ մայրը, մեծ ցաւի ճամբուն մէջ իր ծնած զաւակը կ'ուզէր: Ու անիկա, երբ որ իր սրտահատորիկը տեսաւ կրծքին վրայ, հառաչեց: Ժպտեցաւ: Արտասուեց: Երկինք նայեցաւ: Եւ երախտագէտ ակնարկը Արմիկի վրայ, սեռաւ:

Ամեն կողմէ բռնավարուող Հայերը, քաղաքին մէկ ծայրէն դուրս հանուեցան, հաւաքաբար: Այն տեղ, զինուորական փող մը հնչեց: Ու նշան տըրուեցաւ Հայերուն, որ այլեւ չի քալեն: Ընդարձակ, հարթայտակ վայր մըն էր, ուր կանգ առին անոնք: Եւ ըստ եղած հրամանին, ահագին բազմութիւնը ամփոփուեցաւ, խտացաւ, սեղմուեցաւ:

Օրն երեկոյ եղած էր արդէն: Արեւը, մարը մտնելու վրայ: Հորիզոնը ջինջ էր: Փոքրիկ երեխաները յոգնած, անօթի, ծարաւ կը մաղկտային, կը ճըճըճըւային: Մեծերէ շատեր կսկծալից, սարսափահար, կը հառաչէին: Ոմանք, կուլային լոթի:

Այլք, անկարող իրենք զիրենք զսպելու, կը հեկեկային սաստկաթափ, բարձրաձայն :

Փող մը ետ հնչեց : Ու այս անգամ հրամայուեցաւ, որ բազմութիւնը իր խտացած տեղէն ցրուուի, ցանցառնայ և տարածուի գծուած սահմանին մէջ : Այդ սահմանը կը շրջանակէին զօրքեր, ոստիկաններ և ոստիկան զինուորներ : Իսկ ասոնց բոլոր տիքն ալ խռնուած էին բազմութիւ թուրքեր, քաղաքացի և գիւղացի :

Հրացաններու ու սուրերու ձեռք առնուիլը, զինուորներու և ոստիկաններու կողմէ, ընդհանուր ահաբեկեալ վիճակը ծանրացուց կատարելապէս : Մթնոլորտը արիւն կը հոտէր : Շրջապատողները հրէշային կերպարանքներ ունէին : Խեղճ Հայերը չէին կրնար շնչել : Կը թուէր, թէ հեղձամահ պիտի ըլլային, եւ կ'ուզէին ըլլալ :

Անկարելի էր սակայն այդ : Անոնք չէին կարող քաղցր մահուան գիրկն իյնալ, յանկարծ : Եւ յետոյ ո՛չ կրնային գետնին ներքեւ անցնիլ, և ո՛չ ալ օդին մէջ բարձրանալ, հեռանալ այդ մահաբոյր վայրէջք : Այդ միջոցին տիրեց անբնական ու անօրինակ լուսթիւն մը Հայոց մէջ : Անօթի փոքրիկներն իսկ ձայներն ին կտրեցին :

Վայրկեանէ վայրկեան, կը սպասէին անհղ փոթորիկի մը պայթումին, կամ կործանարար երկրաշարժի մը ցնցումներուն : Ուր էր թէ իրօք, բնութենէն դար այդ օրհնեալ, փրկագոյն չարիքը : Գէթ դահիճներն ալ իրենց հետ կը կորնչէին իս-

պառսպուռ : Բայց, բնութիւնը բարի կը գտնուէր : Մարդն էր գազանը :

Իրենց կրած բռնոն տագնապին չի դիմացողներ եղան, սակայն : Քանի մը կիներ ու մարդիկ, որոնք հետերնին մահադեղ առած էին, իրենց յուսահատութեան վերջին վայրկեանին գործածելու համար, խորհեցան, թէ ատենն էր նպատակնուն հասնելու : Եւ խմեցին աղուն, ազատարար մահը գտնելու դառն փափաքով մը :

Թունաւորեալները, մերձիմահ, կը գալարուէին գետնին վրայ : Թուրքերը, ի տես անոնց, կը ծիծաղէին կոկորդալիբ : Կը զուարճանային : Եւ ահաւասիկ Հայ մը, այդ միջոցին, խելագարեցաւ իր սարսափէն : Անիկա, արձակ համարձակ, մէջտեղ նետուեցաւ, և թուրքերէն լեզուաւ, թուրքերուն վախճանը մօտ է, երգելով, սկսաւ պարել, ծափել :

Խելագարուած Հայը, անմիջապէս, սրահար եղաւ զինուորականէ մը : Եւ անիկա, ինկաւ վար, մինչև իր յետին շունչը երգելով, թէ թուրքերուն վախճանը մօտ է : Այնուհետեւ, թուրք ամբօխնեւուն ազգանշան մը տրուեցաւ : Եւ ահա անոնց գլխաւորները, զօրաց ու ոստիկանաց պետերուն հետ միացան, շարժեցան զէպ յառաջ :

Թուրքերը, սակայն, երբ որ խուժեցին Հայերու շրջանակէն ներս, յայտարարեցին, թէ իրենք մարդասիրական գործ մը պիտի կատարեն : Եւ սկսան այդ գործին : Գեղեցիկ կիներն ու աղջիկները, և առողջ երեխաները կը գատէին : Ոմանք

մէկէ աւելի ընտրութիւն կ'ընէին: Ինչպէս ուզէին: Ազատ էին:

Կը ճշէին, իրենց ծնողներուն գրկէն խլուող երեխաները: Անոնք, փոքրիկ թաթիկներնին, պաշտապին, կ'երկարէին դէպի իրենց պաշտպանները, որ զիրեն չի թողուն տանելու: Բռնուած կիներն ու աղջիկներն ալ կուլային, ձերբազատուիլ կ'աշխատէին: Իսկ ընտրուողներու ետին մընացողները ողբ ու կոծ կ'ընէին:

Լացն ու կոծը նշանակութիւն չունէին բնաւ: Յափշտակումի, բռնի գրաւումի գործողութիւնը, արագաբար յառաջ կ'երթար: Սաստիկ դիմադրողները կը սպաննուէին: Ու թուրքերը, միշտ բարձրաձայն կը յայտարարէին, թէ իրենք մեծ բարիք մը կը գործեն, իրենց ընտրութիւններով: Զի, կը յարէին, հանուողը կը փրկուի:

Յայտարարուած բարիքը, մահէն ո՞րքան աւելի մեծ չարիք էր, և փրկութիւնը ի՞նչ անդառնալի կորուստ, զոհերը չափաւ գիտէին: Եւ անոնք, իրենց հոգին չի սեցուցած, սիրտն անաղարտ պահած, և ազգն ու կրօնքը չանարգած, նահատակուիլ կը ցանկանային էութեամբ համբուռ: Ընդունայն ցանկութիւն:

Շէրիֆ, քաղաքացի թուրք մը, մօտեցած էր Արմիկին: Անիկա, կառավարական պաշտօնեայ մըն էր, հանրածանօթ իր սրիկայ բարքով: Մասնաւոր հակում մը ունէր, չարունակ, Հայուհիները հետապնդելու: Անիկա, օր մը սպաննած էր նաև

Հայ մը, որ իր դէմ ելած էր, Հայուհիի մը վըտանգուած պատիւն ազատելու:

Կատարած մարդասպանութեանը, և բազում սրիկայութիւններուն համար, երբէք պատժուած չէր սակայն, Շէրիֆ: Հետեւաբար, անիկա երեսառած, քաջալերուած էր: Իսկ այս անգամ, դիւրին և մեծ առիթ մը ներկայացած էր անոր առջև: Ալ կը կենա՞ր: Ու ասպարէզ նետուած էր, անյագ կլափը բացած:

Կանխապէս, մտադրած էր, քանի մը գեղեցկուհիներու աէր դառնալ: Ի՞նչ հոգը, թէ յետոյ անոնց բոլորը պիտի չի կրնար պահել, քանի որ արդէն երկու կին ունէր: Սակայն, երբ որ առաջին պատեհութեամբ, Արմիկը տեսաւ, մոռցաւ իր այդ ծրագիրը: Արմիկ, միայն Արմիկ, հազար գեղեցիկ արժեք անոր աչքին:

Անգիւտ գանձ մը գտնելէն ուրախ, և հաճոյքի զգացումէն զգլխած, իբր իր սեպհականութիւնը, Արմիկին վրայ նետուեցաւ: Ուզեց իր կրից գոհացում տալ առաջին առթիւ իսկ, այլոց աչքին հանդէպ: Արմիկ խուսափեցաւ: Անդին քաջուեցաւ: Բայց, Շէրիֆ, անոր հետեւեցաւ: Եւ մոլեգին թափով, վհակապէս յարձակում մը գործեց:

Ուժգնօրէն անդին հրեց Արմիկ, անասնացած թո՛ւրքը, և ծնողացն ու կեսորդը մօտեցաւ, զանոնք հանգստացնելու համար: Շէրիֆ, մազ մնաց, գետին պիտի իյնար: Բայց ինքզինք բռնեց: Այն ատեն, անիկա, որոշեց, կիրքը յետոյ յագեցնել, և նախ Արմիկը ձեռք ձգել: Եւ որովհետեւ մինակ

էր, ոստիկան մը կանչեց իր քով:

Քաջ Հայունին ընկրկիլ չի կարենալուն համար, սրիկայ թուրքը, այսպէս, ոստիկանի մը օգնութեանը դիմեց: Իսկ ոստիկանը, պատրաստ իր ժողովուրդին ծառայելու, և արդէն բարեկամ մը Շէրիֆին, փութաց այս վերջնոյն քով: Հիմա երկու մարդ կար կնոջ մը դէմ: Շէրիֆ ձեռքն ունէր տարծանակ մը, իսկ ընկերը իր սուրը:

Շանթարձակ խօսքերով, ու անազդու ձեւերով, բռնաւորները մերձեցան Արմիկին: Շէրիֆ Արմիկի թեւ ձեռք ձգեց, քաշեց: Ոստիկանն ալ, իր սուրը աջ և անեակ շարժելով, Հայունին սիրելիները հեռացուց անկէ: Շէրիֆ ու ոստիկանը, այս կերպով, յաջողեցան բռնել Արմիկը: Եւ, քաշկոտելով, սկիւն տանիլ զայն:

Հուրին ու սուրին, և չարագործներուն մէջ մնացող Արմիկին, կը մնալ երկու ելք: Կամ հետեիլ զինք գերեզմարողներուն, և կամ, յսխուռն, զանոնք կատղեցնող միջոցի մը դիմել, ու սպաննուիլ: Բռնօրէն, ընդաւրչ, յառաջ երթալով հանդերձ, մտաճեց անիկա, թէ ատոնցմէ ո՞ր մէկն ընտրէ արդեօք:

Նախ, իբրեւ պատուապաշտ կին, լաւագոյն համարեցաւ, հակառակ ընթացքով մը, անմիջապէս ոչնչանալ: Բայց, ապա, խորհեցաւ, թէ գուցէ անպատման հնար մը գտնէր, անընդդիմօրէն հետեւելով թուրքին: Իսկ եթէ յաջող առիթ մը չի գտնէր, վերջին բոյեին կը հակամարտէր. և կը մեռնէր, իր անարատ պատուով:

Անիկա, այսպէս, յուսաց, որ թերեւ թախտը բաղձալի անակնկալ մը կը պատճառէր իրեն: Ուստի, առաջարկեց իր թեւերը բանողներուն, որ զինք թողուն հանգիստ քալելու, չի քաշկոտեն: Աւելցուց, թէ ինք պիտի երթայ իրենց հետ: Ուր որ կ'ուզեն, թող տանին: Ու եթէ չեղում մը ունենայ, առանց այլևայլի, զինքը թող մահացնեն:

Ընտրութիւնները, որ Հայոց մէջ կը կատարուէին սրաւոր ու ոչ-սրաւոր թուրքերու կողմէ, լրացան: Պրպտուած բազմութեան մէջ, չի մնացին աչքի իյնող կիներ, աղջիկներ ու երեխաներ: Մարդազայլերու կողմէ ճանկուած որսերը, հետզհետէ, տարուեցան անդին, հեռացուեցան: Եւ սկսաւ ջարդը, ասդին մնացող հայոց:

Սպասուած միւս անեղ աղէտն էր ատիկա, որ պայթեցաւ: Անգէն, անտէր, բիւրիցա թշուառ Հայերը, մեծ ու պզտիկ, սկսան անխնայօրէն հնձուիլ, անագորոյն մահու մանգաղէն: Այդ նոր վայոց Ձորին մէջ, չէն բաղաճի մը վերապրող ամբողջ Հայութիւնն էր որ կը կոտորուէր, բնաջինջ կըլլար:

Շրջապատող զինուորական չղթան բոլորովին սեղմուած էր, որպէսզի փախոււններ տեղի չունենան: Զինուորները, ջարդատեղւոյն բոլորտիբը կանգնած, և հրացաննին երկնցուցած, կազմ ու պատրաստ, կը սպասէին, փախչողները գնդակահարելու: Զարդի ծրագիրը, ի կատար կ'ածուէր, այսպէս կանոնաւորութեամբ:

Արիւնը, անարդ բռնութեան անմեղ զոհերուն

սուրբ արիւնը, կը վազէր ուղիօքէն ամեն դիւ
Արեւները կայաններէն կը խողխողուէին: Գազա-
նացած զօրաւորները, որոնք հէք անպաշտպան տը-
կարներուն վրայ ի գործ կը դնէին այս անանուն
եղեռնը, Աստուծոյ ցասուածքն զերծ էին: Անոնք
անպատուհաս կը մնային:

Երկինք ու երկիր կը թնդային, եղբարբախտ
Հայերու հանած ընդհանուր զարհուրահար աղա-
ղակներէն: Քարերը կուլային: Մօտակայ վայրերու
թռչունները, հեծեծանքներ արձակելով, կը ճախ-
րէին գէպի հեռուները: Բնութիւնն ամբողջ կը սա-
սանէր, ի գութ կը շարժէր, բայց անկարող էր օ-
ճան մը ընծայելու իր անտէր զաւկացի:

Մայրեր, իրենց թողուած մանկանց կոտորու-
մը չի տեսնելու համար, զանոնք գրկերէն անտա-
նայնաբար, կը խափանուէին գետին, վզերէն եր-
կարելով մահացու գործիքներուն առջև: Բայց, դա-
հիճները, առաջ մանուկները խլելով, կը զլխա-
տէին: Եւ ապա, սարսափէն ու վշտէն կիսամեռ
ինկած անոնց մայրերը կը փողոտէին:

Ձարդարար սրաւորները, որոնց կ'ընկերանա-
յին նաեւ շատ մը քաղաքացի ու գիւղացի թուր-
քեր, դաշոյններով ու կացիններով, որոշ սկզբուն-
քով մը շարժէին: Նախ նորածիններն ու պզտիկ-
ները կը սպաննէին: Յետոյ, կարգաւ, նուազ տա-
րեցներէն կը հասնէին ծերերուն: Հաշիւ և հաճոյք՝
կհա արիւնահեղաց իրագործածը:

Սակայն, մերթ, զարմանալի երևոյթ մը ի
յայտ կուգար այդ բռնուկ, արիւնազանգ համայնա-

պատկերին վրայ: Քաջասիրտ խոյանքներ կ'ըլլային,
մորթոտուելու դատակնիքը կրողներէն: Իրենց սե-
վախճանին առջև գտնուողներէն ոմանք կ'ընդվը-
զէին: Կատարուող հրէշային սպանդագործութեան
դէմ կը ծառանային անոնք:

Դէպի կեանք ոստում մը ընելու հակամէտնե-
րը, բոցավառ աչքեր ունէին: Կ'երևար, թէ գէթ
հեռաւոր յոյսը մեռած չէր անոնց մէջ: Սուրբերէ,
դանակներէ, կացիններէ ու հրազեններէ չըջապատ-
ուած էին: Թռչունն իսկ, դժուարաւ կրնար զեր-
ծանիլ անոնց մէջէն: Բայց անոնք, այնուամենայ-
նիւ, կը խիզախէին:

Գերմարդկային էր անոնց ըրած ճիգը: Ձախո-
ղանքի անաւոր ուրուականները, սպառնազին շար-
ժումներով, անոնց վրայ գրոհ կուտային: Ստոյգ
մահը, անոնց կը քսուէր: Անոնք, արդարեւ, իրենց
փաթթուած բազմազխեան օձին օղակներուն մէ-
ջէն էր որ կ'աշխատէին, ոգի ի բոլին, դուրս սպըր-
դելով, ճողոտլիլ:

Գիշախանձ անգղներու վոհմակներուն մէջէն
արփաթեւող այս հոյլ մը աղաւնեկաց յանդգնալից
փորձը, հրաշահանգոյն գիւցազներգութիւն մըն էր:
Կնոնց ինքնապաշտպանման քայլն առնել տուողը,
ներքին զօրեղ դրդումով, կամքի ոյժը: Անոնք դը-
ժոխքի գեհնէն դուրս կը ցատքէին: Բայց իրենց
առջև ունէին նաեւ մազէ կամուրջ մը:

Աղէտէն վերապրելու ձգտողները, կը նկատէին
այդ ակներեւ արհաւիրքն այ: Մահացանցէն դուրս,
մարդորսներու կուռ շղթան կար: Սակայն, անկէջ

անդին ալ, կը փռուէին ազատ հորիզոնները: Եւ
անոնք, կայծակի արագութեամբ, կը նետուէին
դէպ յառաջ, ամեն ինչ յանձն առած: Կրակ կտրած
էին: Յատքատող մճիւրներ:

Անակնկալ այս անվկանդ արտախուժումներուն
առջևէն, ո՛վ բախտ, երբեմն ջարդարարները, ապ-
շահար, յետս կ'ընկրկէին: Շատեր, ուժգնօրէն
հրուելով, երեսի, կամ մէջքի վրայ, կ'իյնային գե-
տին: Ու մինչև որ անոնք կը կանգնէին, իրենց
ոյժը կը վերստանային, զիրենք զգեստնող Հայերը
չէին գտներ: Ալ ո՞րչափ կը կատղէին անոնք:

Կատաղած վագրերու նման, այդ Թուրքերը,
այս անգամ, աւելի վայրագ թափով մը կը կոտո-
րէին անճար զոհերը: Իսկ սուրէն, կացինէն ու
դաշոյնէն պրծող Հայերը, անդին, հրացաններու
կրակներուն կը մատնուէին: Ուստի կ'իյնային զըն-
դակահար, վիրաւոր կամ սպաննուած: Ուրիշներ
ալ, սակայն, ողջ առողջ, կը փախչէին հեռու:

Յառաջ երթալով հանդերձ, Արմիկ, միշտ դէպ
ետեւը կը դառնար: Չէր կրնար առանց ետին նայե-
լու քայել: Սիրելիներու և հայրենակիցներու հա-
մայնական խողխողմանց տեսարաններն անոր ա-
ղիքները կը գալարէին: Կ'ուզէր չանթ մը ըլլալ
և արագ հարուածով մը, մէկ անգամէն, ոչնչացը-
նել բոլոր արիւնկղակ բորենիները:

Կսկիծին համազօր էր, սակայն, անոր զգացած
հոգեկան բերկրանքը, ի տես այն Հայրենակիցնե-
րուն, որոնք զահիճներու ցանցագծերէն դուրս կը
սուրային, անակնունելի թռիչքով մը: Երանի թէ,

մտածեց անիկա, հառաչելով, նոյն երկնային զօ-
րութեան օրբազան հուրով բորբոքէին, արիանա-
յին տկարներն ալ, և փորձէին զերծանիլ:

Արցունք չէր հաներ աչքերէն: Արտաքին պա-
ղարիւն երևոյթը կը պահէր, Արմիկ: Բայց, անոր
ներքնաշխարհը, հետզհետէ աւելի կը խճողուէր
բազմապիսի բուռն յուզումներով ու հնչունե-
րով: Ինչե՞ր տեղի ունեցան: Ի՞նչ կը տեսնէ: Ո՛ւր
կ'երթայ: Ո՞րքան հեռու էր Եզեկ: Ու կը պատահէր,
որ մերթ, անոր ուղեղը կը մառախլէր, կը մթագնէր:

Այնուամենայնիւ, Արմիկ, գիտէր ինքզինք միշտ
դեկավարել: Ջայն պահող, չարժող ներքին հրա-
շալի ոյժը, ամեն պարագայի տակ, իսպառ տեղի
չէր տար: Այդ աղջիկը, յուսահատ տկարութեան
մը չէր մատնուեր երբէք: Փոթորկայոյզ ծովու մը
մէջ ինկած էր թէև, և երբեմն հսկայ ալեաց տակ
կ'երթար, բայց նորէն երևան կ'ելլէր:

Նկատողութիւններ ըրին անոր, քովէն քա-
լողները, կեղծ սրտացաւութեամբ մը: Ըսին Արմի-
կին, թէ ինչո՞ւ անիկա յաճախակի ետեւ կը դառ-
նար, անդին կատարուածները կը դիտէր: Մեղքը
չէ՞ր, ինչո՞ւ սիրտը մաշեցնէր, հոգին հատցնէր: Ո՛չ,
այլևս պէտք չէր, որ անիկա զբաղէր այս ու այն
տեղ անցնող, զարձող դէպքերով:

Շողով խօսքերով, նոյն իսկ անոնք գովեցին
Արմիկը, որ համաձայնած էր, վերջապէս, ինքնա-
հասօրէն, իրենց հետեւելու, յարեցին, թէ ո՞րքան
անմիտ պիտի ըլլար անիկա, եթէ առաջին անգամ
իր ցոյց տուած հակառակութիւնը շարունակէր յա-

մառօրէն: Եւ եզրակացուցին, թէ անկարելի էր, որ այդպէս գեղեցիկ մը իմաստուն չըլլար:

Ասեանգիշները շողոքորթութիւններէն ետք, բարոյական պարտականութեան ճանաչման դասեր ալ տուին առեանգեալին: Անոնք յայտնեցին, թէ անիկա ո՛չ միայն շնորհակալ, այլ նաեւ յաւիտեանս երախտագէտ ըլլալու էր իրենց, որ զինքն սզատած էին բռնամահէ: Եւ աւելցուցին, թէ արժէքը գիտնալու էր իր վիճակին:

Քաղցր, քաղցր խօսքեր ուղղելով Արմիկին, յափշտակչները, այսպէս, անոր հետ բաւական հեռացան եղբրավայրէն: Ա՛լ չերեաց զժոխային տեսարանը: Մարդախոշոյններու հայհուհներուն, ու մարտիրոսացողներու վայնասուներու արձագանգներն ալ բոլորովին նուաղեցան, մարեցան, տակաւ առ տակաւ:

Մտան քաղաք: Ուտիկանը հրաժեշտ առաւ, բացատրելով, թէ շատ գործ ունէր: Անիկա ուղղուեցաւ դէպի ջարդատեղին: Շէրիֆ և Արմիկ, սկսան յառաջանալ, քաղաքին փողոցներուն մէջէն: Արմիկ իր շուրջը տիրող անշարժութենէն ու լռութենէն խորապէս ազդուած, կարծեց, թէ մահաստանի մը շրջանը կ'ընէր:

Արդէն մութը վրայ առած էր: Փողոցներուն մէջ գտնուող լապտերները վառող չէր եղած: Այնուամենայնիւ, մարդ զմարդ, և գետիները պառկած զիականք, կրնար նշմարել: Շէրիֆ, ուղղակի կերպով հասկցուց Արմիկին, որ խոստումին հաւատարիմ մնայ, որպէսզի ինք չի ստիպուի զէնքի դիմելու:

Պանդոկի մը առջեւն էր, ուր կանգ առին անոնք, հուսկ ապա: Շէրիֆ Արմիկին յայտնեց, թէ կը ցանկար, որ այդ գիշեր, պանդոկին մէջ, երկուքը միասին, ուրախ ժամանակ անցընէին. Եւ խսկոյն շարայարեց, թէ երբ որ առտու ըլլար, իրենց սիրոյ երախայրիքը վայլած, պիտի երթային տուն:

Հայու մը կը պատկանէր այդ պանդոկը, չէնքով ու պարունակութեամբ: Թուրք մը, նոյն օրը, գրաւած էր զայն, ամենայն դիւրութեամբ: Ա՛լ անոր տէրն էր: Ուստի, ուզածին պէս, կը կարանոր տէրն էր: Դեռ անոր համար, պանդոկին մէջ: Իսկ Շէրիֆ անոր առաջին յաճախորդն էր, որ ներս կը մտնէր. Հայ կնոջ մը հետ:

Հարկ եղած յանձնարարութիւնները ըրաւ Շէրիֆ, իրենց ուտելիք ու խմելիք հայթայթելու և լաւ սենեակ մը տրամադրելու մասին: Ծառան, իր տիրոջ պէս աղտոտ Թուրք մը, յաճախորդներուն առջեւ անցաւ, և զանոնք տարաւ վերի յարկը: Շէրիֆ չէր ուզած պանդոկի ճաշարանին մէջ ընթել:

Շէնքը բաղկացած էր երկու յարկերէ: Եւ սենեակը, ուր առաջնորդուեցան Շէրիֆ և Արմիկ, ընդարձակ էր, լաւ կահաւորուած, և օդաւէտ: Սենեակին մեծ լամբարը վառելէն ետք, ծառան խեղկատակ ձեւեր մը ըրաւ, յաճախորդները խնդացնելու, ու անոնցմէ նուէր ստանալու համար: Ապա գնաց դուրս, իր գործին:

Առանձին մնացին Շէրիֆ և Արմիկ: Առաջինը՝

մտերիմ խօսքերով ու ձևերով, մօտեցաւ վերջինին, որ կեցած էր անկիւն մը, ճակատը ձեռքերուն մէջ առած: Թուրքը Հայուէիին ձեռքերը բռնեց, ու զանոնք վար առնել ուզեց: Կը ցանկար, որ անոր չքնաղ դէմքը գիտէր: Նպատակն էր, ապա, զայն գզուել, համբուրել:

Ձի յաջողեցաւ, սակայն, Թուրքը, ինչ որ ալ ըրաւ: Ու անիկա, Արմիկին հարցուց, թէ ի՞նչ էր իր միտքը: Ինչո՞ւ այդպէս կ'ընէր անիկա: Եւ Արմիկ անոր պատասխանեց, թէ իր գլուխն այնքան սաստիկ կը ջալէր, որ չէր կրնար զայն բարձր բռնել, առանց նեցուկի: Անիկա, խնդրեց նոյն ատեն իր թշնամիէն, որ հանգիստ ձգէ զինքը:

Եղած խնդիրքին կարեւորութիւն չընծայեց Շէրիֆ: Գործին չէր ի գար: Եւ ընդունայն սահած վայրկեանները կ'ափսոսար անիկա: Ուստի խորհեցաւ, պարագային ու իր նպատակին յարմար միջոցի մը դիմել: Անիկա առաջարկեց Արմիկին, որ պառկի անկողնին մէջ: Լաւ է, բացառեց, որ ան քիչ մը հանգստանար:

Մահճակալին քով փութաց Շէրիֆ: Անկողնին թեթեւ վերմակը մէկ կողմ ըրաւ: Եւ տեսնելով որ Արմիկ չի մօտենար անկողնին, ինք զնաց անոր մօտ: Չայն իր թևերուն մէջ առաւ: Ժպտեցաւ: Փաղաքշական ու վաւաչոտ խօսքեր արտասանեց: Ու անզգալի ընելու ջանքով մը, զայն ուժով քաշեց դէպի անկողին:

Պատրաստուած ծուղակին մէջ չիկնաւ Արմիկ: Խորամանկ թշնամւոյն ամէն մէկ խօսքն ու շար-

ժուժը, պարզ էր իրեն համար: Ինքզինք ազատէց դարանագործի թևերէն: Գնաց անկիւն մը: Պատին կոթնեցաւ: Եւ մնաց, դարձեալ ճակատը ձեռքը մէջ: Հոգեվրդով, ջղացունց, մտածեց կանգնած տեղը: Մանր ճգնաժամ:

Յախուռն դիմադրութեան շարժում մը ընելէն զգուշացաւ: Բարկութիւն ու ատելութիւն զրգոող բառ մըն ալ չըսաւ: Խորհեցաւ, թէ ի՞նչ մըն էր գէթինը: Անխոհեմութիւն զայն կատաղեցնելը: Հարկ էր որ անոր դէմ պատշաճ վարմունք մը ունենար, մինչև տեսնէր, թէ իրերը ուր պիտի յանգէին:

Տեսնելով, թէ անպատճառ քիչ մը սպասել պէտք է, իր ցանկութեանը հարկ եղածին պէս բաւականութիւն տալու համար, Շէրիֆ կեցաւ: Այլևս Արմիկի վրայ չի գնաց: Վառուած լամբարը առնելով, դրաւ սենեակին մէջ տեղի սեղանին վրայ: Երկու աթոռներ ալ զետեղեց քով քովի: Եւ հրաւիրեց Արմիկը որ նստի:

Նեղուեցաւ Թուրքը, օդի տաքութենէն, և իր ունեցած հրաբորբոք կիրքէն: Վրայէն հանեց վերարկուն, որուն գրպանին մէջը կը գտնուէր լեցունած ատրճանակը: Կարմիր գտակն ալ նետեց մէկ կողմ: Ապա, գնաց, բացաւ, դեռ գոց մնացող միւս պատուհանի փեղկերն ալ: Ու իր դէմքէն վազող քրտինքի առուակները սրբեց:

Սենեակի միւս պատուհանի փեղկերուն բացուելովը, ազատ օդի հոսանք մը, և զով սիւսք մը սկսան ներս գալ դրսէն: Մեծ ծառ մը կար նոր

բացուող պատուհանին առջև, փողոցին եզերքէն բարձրացած դէպի վեր: Այդ ծառին ճիւղերու կատարները, մեղմիւ կ'օրօրուէին և կը քսուէին պատուհանի եզերաց:

Սեղանին առջև նստելու մասին, Շէրիֆի ըրած կրկին հրաւերը, անկարող եղաւ մերժել, Արմիկ: Միայն թէ զինքը բռնավարողին քով չի նստաւ: Աթոռն առաւ, ու անոր դէմն անցաւ: Թուրքը մասամբ գոհ մնաց, Արմիկի այդ ընթացքէն: Գէթ իր կամքը, որոշ չափով մը, կը կատարուէր հլուօրէն, անոր կողմէ:

Առատ ուտելիքներ ու խմելիքներ բերաւ ծառան, և տեղաւորեց սեղանին վրայ: Շէրիֆ, անոր պատուիրեց, որ այլևս չի գայ զիրենք խանգարելու: Եթէ երբեք պէտք ունենան իրեն, կը կանչեն: Ծառան, այս անգամ ալ, միմոսական ձևեր մը ըրաւ, ու գնաց: Շէրիֆ եղաւ նստած տեղէն, և սենեակին դուռը կղպեց ներսէն:

Ուտել, խմել սկսաւ անիկա, անյագօրէն, վասնզի սաստիկ անօթութիւն կը զգար: Բայց նկատելով, որ Արմիկ բերանը բան մը չէր դնել, պատճառն հարցուց: Արմիկ պատասխանեց, թէ բնաւ ախորժակ չունէր: Շէրիֆ խորհուրդ տուաւ, որ իրմէ օրինակ առնէ: Փաստաբանեց թէ լաւ բան է ուտելն ու խմելը:

Զուարճախօսելու փափաք մը ունեցաւ, Շէրիֆ: Եւ իր ուրախութեանը մէջ միայնակ ըլլալը, հոգ չըրաւ: Կատակեց, ըսելով Արմիկին, թէ քանի որ ան չէր ուտել ու խմել, ինքն անոր բաժինը կը

ճաշակէր փառաւորապէս: Յետոյ, իր կեանքի ընթացքին, Հայ շրջանակաց մէջ կատարած չարագործութիւնները պատմեց, խնդալով:

Անպատկառ, իրբ խօսքերէ ետք, կոկորդալիբ ծիծաղով; Հայոց վիճակը ծաղրեց: Ու գոհաբանեց, թէ ինչ լաւ, որ Հայերը կոտորուեցան, և անոնց ընչից ու գեղուհեաց տիրացան Թուրքերը: Յարեց թէ չնորհիւ Գերմանաց եղբայրակցութեան, Թուրքերը բոլոր աշխարհի ալ տէր պիտի ըլլան: Եւ սկսաւ պագչոտ, խենէշ դիմածովանց:

Դիմածոթիւնները չի կրցաւ նշմարել տալ Արմիկին, հակառակ իր ջանքերուն: Պատճառն այն էր, որ Արմիկ, արմուկները սեղանին յեցած, և ճակատը ձեռացը մէջ առած կը մնար միշտ: Այն ատեն, սրիկան, դարձեալ, իր լեզուադարութեանց ոյժ տուաւ: Սկսաւ նաև լպիրշ խաղ մը կանչել, և ձեռքերն ու ոտքերը շարժել:

Շոյել ու սեղմել փորձեց անիկա, Արմիկի բազուկները: Արմիկ, սակայն, որպէս թէ կարծի մը ու քարբի մը հպումը զգար, սարսոեցաւ, և ետ քաշուեցաւ սեղանէն: Շէրիֆ, ոտքերն երկնցուց սեղանին տակէն: Արմիկ իր ոտքերը տարաւ հեռուն: Այս փորձն ալ անյաջող անցնելուն, Թուրքը կերպարանափոխուեցաւ: Ելաւ ոտքի:

Դէմքը սպառնական երևոյթ մը ունէր: Բարկացած էր անիկա: Կծու շնչտով մը սկսաւ դիտութիւններ ընել Արմիկին, անոր բռնած սառն, անտարբեր ու խուսափողական ընթացքին նկատմամբ: Հարցապնդեց զայն, թէ ինչ էր անոր վերջ-

նական նպատակը, և թէ դեռ պիտի շարունակէ՞ր
ան այդ աչքկապուկը:

Պայմանաժամ մը որոշեց, վերջնականօրէն և
վճռականապէս, որ ատեն Արմիկ, այլևս, առանց
այլևայլի, պիտի յանձնուէր իրեն: Կամ կը յանձ-
նուէր, կամ կորստեան կը մատնուէր: Երկուքէն
մէկը: Միջին ճամբայ չի կար: Ու որոշուած ժա-
մանակը, պիտի լրանար ճաշին աւարտումովը: Իսկ
ճաշը վերջանալու մօտ էր:

Որպէսզի իր վճռական որոշումն աւելի հաս-
տատէր, անիկա ձեռքը կտոր մը հաց առաւ, և
վրան երդում ըրաւ: Զարհուրելի երդում մը: Ըլ-
լալ՞քը: Եթէ Արմիկ, կամաւ ու սիրով անձնա-
տուր չըլլար, երդմնադիր ֆազանը, զայն սպան-
նելով, անոր դիակը պիտի լլկէր, և այդպէս հաս-
նէր իր նպատակին:

Նստելէ առաջ, Շէրիֆ, իր վերարկուն առաւ,
և աւելի մօտը, քովը գտնուող բազմոցին ծայրը,
դրաւ: Վերարկուն զետեղումը, այս անգամ այն-
պիսի կերպով մը կատարեց, որ ուզած պահուն,
անմիջապէս կարենար առնել գրպանին մէջ պահ-
ուած հրազէնը: Ատիկա նաև գործնական ցոյց մըն
էր, դէմինը անաբեկելու:

Լեզուն ու երևոյթը վերստին հաճելի ընծայե-
լու աշխատեցաւ Շէրիֆ, սպառնալիքն ետք: Բայց
յայտնապէս, բռնազրօսիկ դիրք մըն էր ստացածը:
Անիկա շարունակեց իր կեր ու խումը, չաղակրա-
տումը, և ծիծաղաշարժ, այլանդակ խօսքերն ու

ձևերը: Միշտ զուր յոգնութիւն, Արմիկը խնդացը-
նելու:

Վաղորդեան և ապագայ կեանքի փայլուն հե-
ռապատկերներ գծել սկսաւ այլևս: Վստահ էր, թէ
այդ կերպով Արմիկի տխուր ու տրտում տրամա-
դրութիւնը պիտի փարատէր, անոր սիրտը շահէր:
Իր հեշտական վայելքը անարգելօրէն, և կատա-
րելապէս ըմբոյխնելու համար, պէտք կը զգար
Արմիկի հաճութեանը:

Առաւօտուն, պանդոկէն պիտի երթային տուն:
Իր միւս կնիկները, երկուքն ալ, ինչպէս զեղելիկ,
նոյնպէս խելօք էին: Բնաւ նախանձոտ: Անոնք լաւ
ընդունելութիւն մը պիտի ընէին իրենց նոր ըն-
կերուհւոյ: Արմիկ, ինքն ալ, անոնցմէ շատ քոչ
պիտի փնար: Եւ այսպէս, ամենն ալ, զիրար սի-
րելով, երջանիկ պիտի ըլլային:

Ապրուստի մասին ալ խօսեցաւ: Բացայայտեց,
թէ խիստ ճոխ, չափ ու փառաւոր կեանք մը պի-
տի ունենային: Նիւթական յորդառատ աղբիւր մը
գտած էր արդէն: Հայոց ինչքերէն իրեն մեծ բա-
ժին մըն էր ինկած: Ասկէ զատ, իր վարձած փոք-
րիկ բնակարանը թողելով, Հայու մեծ տուն մը
պիտի փոխադրուէին և տէր դառնային անոր:

Արդեօք, իր հին, Հայ ամուսնոյն տունը,
մեծ և աղուո՞ր էր, Շէրիֆ հարցոյց Արմիկին: Եթէ
այո՛, այն ատեն, անպատճառ, այդ տունը պիտի
ընտրէին, իրենց բնակութեանը համար: Հիանալի-
գաղափար, բացառանչեց անիկա: Զի տրամաբա-
նեց, անշուշտ մեծ հաճոյք պիտի զգար Արմիկ, իր

վարժուած տան մէջ բնակելով, նոր ամուսնոյն հետ:

Պատասխան մը չառնելուն պատճառաւ, նորէն սրտնեղեցաւ Թուրքը: Եւ այս անգամ, անիկա ինքն իր մէջ եզրակացուց, թէ կ'երևար, որ այդ Հայունին վայելելու համար անպայման, և ստիպուած, բռնութեան պիտի դիմէր: Բայց, որովհետեւ գիտէր, թէ առանց զէնք գործածելու պիտի չի յաղթէր, կորսուած նկատեց զայն:

Զղջաց, ուստի: Ու ինքզինք կշտամբեց Շէրիֆ, որ առաջին անգամ Արմիկը տեսնելուն, անով միայն զրաւուած ու գոհացած էր: Մինչդեռ, վստահ էր թէ բանի մը գեղեցիկ կիներով ու աղջիկներով չըլլապատուած պիտի ըլլար հիմա: Ու անոնք, թերեւ, զինքն այսպէս պիտի չի նեղէին: Ինչ մեծ սխալ ու ապուշութիւն:

Ճաշին լմնալը ազդարարեց անիկա, այնուամենայնիւ, պաղարեամբ: Ու աւելցուց, թէ քիչ մը պտուղ պիտի ուտէր: Իսկ երբ որ պտուղն ալ ուտէր, այն ատեն տուած պայմանաժամը լրացած պիտի ըլլար: Անիկա ենթադրեց, թէ լրած այդ ազդարարութիւնը կը ցնցէ Արմիկը և կը հնազանդեցնէ:

Օդին, մինչև այդ ժամանակ, հաճոյքի համար կը խմէր Շէրիֆ: Այժմ զայն գործածելու էր քաջութիւն ստանալու նպատակաւ: Արդէն առատօրէն բերել տուած էր անկէ: Շատը տեղն էր դեռ: Քիչ քիչ կ'ըմպէր, և չէր գինովնար: Խնձոր մը առաւ ձեռքը: Սկսաւ կեղուել զայն, և ուտել: Աչքը, գրեթէ միշտ, Արմիկի վրայ:

Շուտով պիտի հնչէր ժամը, երբ որ անխուսափելի ողբերգութիւնը տեղի պիտի ունենար, խորհեցաւ Արմիկ. տագնապազին: Անոր աչքին առջև աւելի ահարկու երևոյթ մը ստացաւ եպերելի, հրէշանման թշնամուոյն կերպարանք: Զինք պարփակող մանրանիւս երկաթացանցն աւելի սեղմուած համարեցաւ: Ինչ պիտի ընէր:

Ճնշուած ծանրապէս, այս մահու և կենաց մտածումէն, Արմիկ, վստահելի ելք մը կ'որոնէր, բաւական ատենէ ի վեր: Քանի մը ծրագրիւններ գծած էր, ու անոնց և ո'չ մէկը նկատած գործնական: Ամեն պարագայի մէջ, սակայն, գիտէր, թէ բան մը ընելու էր: Ազատման փորձ մը, շարժում մը կատարելու էր, անօգուտ մահէն առաջ:

Մտքին մէջ լոյս մը ծագեցաւ, յանկարծ Գաղափար մը յղացաւ: Միջոց մը պիտի գործադրէր: Եւ այդ միջոցը, իր նախնական ընթացքին մէջ անվստահութեան տեղիք պիտի չի տար: Ընդհակառակը, անիկա ժամանակ ալ պիտի շահեցնէր: Նոյնիսկ, այլևս խզման մերձեցող ձգտեալ զրութիւնը պիտի թուլացնէր:

Հուսկ ապա, կարգը պիտի գար գլխաւոր, և բուն գործողութեան: Եթէ անվրէպ կերպով յաջողէր, փրկութեան լոյսը ողջունելու յոյսը պիտի կարենար ունենալ: Անյաջողութեան պարագային ալ, սակայն, աններելի վարմունք մը ցոյց տուած պիտի չըլլար: Ընելիքը, ուղղակի, պարզ կատակ մը, ուրիշ ոչինչ:

Անշարժ նստած տեղէն յառաջ եկաւ Արմիկ: Մօտեցաւ սեղանին: Ի գարմանս Թուրքին, իր զէմ-

քին վրայ թեթե ժպիտ մըն ալ դրաւ։ Ու քսաւ
Շէրիֆին, թէ պիտի ջանար այլեւս վերջ մը դնել
իր գլխացաւին, որմէ այնքան սաստիկ կը տառա-
պի, և որուն պատճառաւ աչքին բան մը չերեար։
Ծանօթ դարձան մը, յանկարծ ինկած էր միտքը։

Մտայլ խորհուրդներէն, իսկոյն և եթ ձերբ-
ազատուելով, երկար ու հանգիստ չունչ մը քա-
չեց Շէրիֆի։ Հաճոյքի ազատ, ու անխռով վայել-
ման երեւակայութենէն, զգլխեցաւ։ Նստած տեղը,
սկսաւ վեր վեր ցառքուտել։ Զեռքերը դարկաւ սե-
ղանին։ Ոտքերն ալ գետնին։ Լկտի դիմախաղեր
ըրաւ։ Սուլեց, ինքի նման սուր ձայներ հանեց։

Դարմանը, ինչ որ էր, թող ընէր չուտ մը,
լաւանար, ու զար իրեն ըով, Արմիկին առաջար-
կեց անհամբերօրէն, բոլորովին քաղցրախօսիկ դար-
ձած ցոփը։ Ու մեղմեխանքով յիշեցուց նորէն Ար-
միկին, թէ յաջորդ օրուընէ իսկ սկսած, հիանալի
կենցաղ մը պիտի վարէին։ Ամենուն աչքին պիտի
երևային։ Շատեր պիտի նախանձէին իրենց։

Արմիկ, թեթե ժպիտը միշտ դէմքին վրայ,
Շէրիֆէն խնդրեց, որ օղիին չիչը իրեն տայ։ Շէ-
րիֆ, կարծելով, թէ Արմիկ օղի պիտի խմէր, և թէ
այդ էր դարմանը անոր գլխացաւին, խնձղալից
բացազանչութիւն մը արձակեց։ Ինչ մեծ անակըն-
կալ իրեն համար, անոր օղի խմելը։ Եւ չիչին հետ
գաւաթ մըն ալ կարկառեց անոր։

Կարծուածին պէս չեղաւ, սակայն։ Արմիկ,
հրը որ ոգելից հեղուկի չիչն առաւ, անոր պա-
րունակութենէն, բաւականաչափ, լեցուց առջևը

գտնուող խոր պնակի մը մէջ։ Ապա, իր քովէն
թաշկինակ մը հանելով, ձգեց օղիին մէջը, և լաւ
մը թրջեց։ Թուրքը աչքերը չռած, զարմանքով,
կը դիտէր Արմիկի ըրածը։

Թաշկինակն այսպէս թաթախելէ հտք, Արմիկ
զայն տարաւ, և դրաւ ճակտին վրայ։ Արմիկ,
իմացուց թուրքին, թէ ատիկա զօրաւոր դարման
մըն էր գլխու ցաւի համար։ Հետեւաբար, կը յու-
սար, թէ պիտի օգտուէր անոր գործադրութենէն։
Միայն թէ, յարակցեց, քիչ մը ատեն շարունակե-
լու էր զայն, անպայման, անընդհատ։

Երանի թէ վաղուց յիշէր, ու ընէր այդ բու-
ժիչ ճարը, միտք յայտնեց Շէրիֆի։ Նոյն ատեն,
մասամբ դժգոհ կերպարանք մը զգեցաւ, տեսնե-
լով, թէ դեռ սպասել հարկ էր։ Ո՞րքան ժամանակ։
Թաշկինակէն, Բայանի չէր։ Բայց, գէթ բոլորովին պարապ չի
մնալու համար, իր սրունգներն երկնցուց սեղանի
տակէն։ Ու անիկա, փնտռեց Արմիկին ոտքերը։

Փնտռածը չի գտաւ։ Արմիկ իր ոտքերը, ըստ
առաջնոյն, դուրս քաշած էր սեղանին ներքեւէն։
Շէրիֆի, անդադրաւ ու անժոյժ, սկսաւ նստած տեղն
այլ և այլ անզուսպ շարժումներ ընել։ Այլեւս,
վայրկեան իսկ կորսնցնել չէր ուզեր։ Եւ Արմիկին
ծանոյց, որ աճապարէ։ Ա՛լ հերիք էր։ Հարկաւ
լաւացաւ։ Պայմանաժամն արդէն հասած էր։

Քանի մը հեղ, Արմիկ, թաշկինակը թրջելով,
գետեղած էր ճակտին վրայ, երբ նշմարեց, որ Շէ-
րիֆ իր ատրճանակը վերարկուին գրպանէն առաւ,
ու թուրքը, հրազէնն իր տափաթի գրպանին մէջ

տեղաւորելէ ետք, ելաւ նստած աթոռէն: Հափափիչը, յառաջացաւ դէպի իր կողմը: Իսկ ինք, դեռ կատարած չէր որոշածը:

Խնդրանք մը, անժխտելի ու անգիմադրելի աղաչանք մը ըրաւ այն ատեն Արմիկ, իր վրայ քալողին: Պաղատական ամենաբնական բառերով, ու ազդու շեշտերով զգացուց Թուրքին, որ եթէ քիչ ալ հանգիստ ձգէր զինքը, շատ գոհ և լաւ տրամադիր պիտի ըլլար: Եւ խնձոր մը ուզեց անկէ: Բայց խնդրեց, որ դէմը նստի. և կեղուէ զայն:

Պահ մը, երկու մտքի մէջ, տատանեցաւ Շէրիֆ: Մէկ կամեցաւ, շիտակ երթալ Արմիկի վրայ: Սակայն միւս կողմէն ալ, խորհեցաւ, թէ գոռարուծիւններու հանդիպէր թերեւ, և յառաջ զային ձախորդ, տխուր պարագաներ: Ուստի, յարմար դատեց, այս անգամ ալ զիջանիլ: Տենչն էր, որ հաճելի կերպով վերջանար գործը:

Դարձաւ ետ անիկա, գլուխը ցնցելով: Նստաւ իր տեղը: Դրպանին ժամացոյցը հանեց: Դիտեց զայն, և յայտարարեց Արմիկին, թէ քառորդ ժամ իրեն միջոց կուտար, իբրեւ վերջին շնորհ: Արմիկ, հաւանութեան նշան մը ըրաւ: Շէրիֆ, խնձոր մը առաւ ձեռքը, ստկելով Արմիկին տալու համար, ըստ անոր ըրած խնդրանքին:

Հազիւ թէ սակայն, Թուրքը սկսած էր պըտուղը կեղեկել, երբ որ Արմիկ, իր առջևի պնակին մէջ գտնուող ամբողջ օղին նետեց անոր դէմքին: Եւ ծիծաղ մը բարձրացուց: Շէրիֆ, այնպէս զգաց, թէ յանկարծ իր աչքերուն մէջ կրակներ

թափուեցան: Այդ տեսակ կատակ կ'ըլլա՞յ. պողաց անիկա, և ձեռքերը տարաւ աչքերուն:

Ռուս մըն էր, գոգցես, որ պայթեցաւ սենեակին մէջ: Շէրիֆ, հայհոյելով, առ խաբխափ, խելագարի նման, այս ու այն կողմ կ'իյնար: Բընաւ չէր կրնար աչքերը բռնալ: Եւ քանի խառնէր զանոնք, այնքան աւելի կը սաստկանար անոնց հրաբորբոքումը: Հակեցաւ դէպի սեղան, որպէսզի ջրամանը առնէր:

Համբարը կործանեց, սակայն, փոխան ջրամանը գտնելու: Եւ լամբարէն հոսած հեղուկ վառելանիւթը, իսկոյն բոց առաւ: Շէրիֆի դէմքը այրեցաւ: Բռնկեցան նաեւ անոր օղեօծ գլխուն մազերը, և հագուստին վերի մասերը: Վերաւոր յովազի մը պէս մռնչելով, անիկաւ ինկաւ գետին: Սեղանը տապալեց, փնտռեց Արմիկը:

Թեթևոտն եղնիկի մը նման, Արմիկ արդէն ցատքած էր պատուհանին մէջ: Դրսի ծառին ճիւղերու տերեւները, անոր քրտնաթոր դէմքը կը շոյէին: Անիկա տեսաւ, ներսը, հետզհետէ աւելի ծաւալող կրակին մէջ, թշնամուոյն ունեցած օրհասական գալարումները: Այլևս յաղթական, ուսուում մը ըրաւ գէպի ծառը: Եւ իջաւ վար:

Երազասուր ընթացքով, անիկա անցաւ մեռեալ քաղաքին մէջէն: Դուրս ելլելուն, ազատ չունչ մը առաւ, և քայլերն ուղղեց դէպի այն անքոյթ կայանը, ուր կը գտնուէր Եզեկ: Ու սկըսաւ վերլուծել բոլոր տեսածները, և ոգեկոչել Նահատակները: Վերջապէս, Արմիկ, անվտանգ հասաւ չուկէտ, և ինկաւ Եզեկի գիրկը:

ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ՊԱՏԾՈՒԹԻՒՆ

«... Արիւնոս կոսորածներուն յա-
ջորդող անարիւն կոսորածներուն այն-
քան բազմաթիւ Հայեր զոն գնացին, որ
անոնց իւրաքանչիւրին մարտիրոսազո-
րութիւնն այլեւս դարձաւ պարզ ու ան-
նշան դէպք մը, սովորական պատմու-
թիւն»:

Թիթեան ի կը ճրագին շուրջը կը դառնայ: Ծե-
րունի գաղթականն ալ, իր զաւակը պատսպարող
հիւանդանոցին բոլորածիքը կը գեղեցիկ շարունակ:
Անոր լոյսն էր, յոյսը, կեանքը այդ օրհնեալ շէն-
քին մէջ պառկողը: Անիկա կը կարծէր, որ եթէ
այդ շրջանակէն հեռանար, այլեւս պիտի չի կրնար
ապրիլ: Գիշերն ի բուն, գթութեան յարկի պատ-
տակները գետնամած մնալով, կ'աղօթէր առ Աստ-
ուած, որ բժշկութիւն պարգեւէր իր մենուճարին:
Իսկ երբ լոյսը ծագէր, կը սպասէր, որ հիւանդա-
նոցի դռները բացուէին, ընդունելութեան ժամը
հասնէր: Այն ատեն, կ'երթար տեսնելու իր սրտա-
հատորը: Ու ամեն անգամ, որ քովէն ստիպուած
կը հեռանար, ջանք կ'ընէր նոր նոր գեղեցիկ բա-
ռեր գտնել, իր երախտագիտական զգացմունքներն
յայտնելու բժիշկներուն, և մանաւանդ հսկիչ գը-
թութեան քրոջ:

Ահաւոր անցեալ մը ունէր այդ հէք ծերունին: Քանդուած մեծ տան մը աւերակներուն տակէն, քաշկռտուելով, դուրս եկած էր անիկա: Քանի մը ժամուան մէջ, իր բոլոր ինչքերուն ոչնչանալը տեսած էր: Բայց անիկա վայրկեան մը իսկ, այդ նիւթական կորուստներուն վրայ անդրադարձած չէր: Իր տան առջևի հրապարակին մէկ անկիւնը կապած էին զինքը, անօրէն Թուրքերն ու Քիւրտերը: Գանակոծում, գելում, բազմատեսակ չարչարանքներ կրած էր անիկա: Եւ իր մըմուռը կուլ տալով ու համբերելով, սիրելիներուն փրկութիւնը միայն հայցած էր երկնաւոր թագաւորէն: Սակայն, վայրագ խուժանը ուզած էր այդ անմեղ ծերունին հոգեպէս ալ տանջել: Անոր ընտանիքին բոլոր անդամները, բռնուկելով, բերուած էին: Նախ, անոր երեք մեծ որդիները, մարգկային երեւակայութեան մէջ չի պարփակուող զիւային խժգոնութիւններու ենթարկուելով, սպաննուած էին: Կրտսեր զաւակը, հաղիւ տասներկու տարեկան կրակ ու բոց պատանի մը, իր մեծ եղբայրներուն պէս, կրցածին չափ զիմադրելէ ետք, քանիցս սրահար, ինկած էր: Ապա, ոճրագործները, ծերունիին ձեռքը դաշոյն մը տալով, բռնադատած էին զայն, որ իր քով տարուած ամուսինը ինք մորթէ: Ու անոնք, տեսնելով, թէ անիկա իրեն եղած հրամանը չի կատարեր, միջոց մը գտան իրենց նպատակին հասնելու: Անոնցմէ մէկը, դաշոյնը բռնող անոր ձեռքը, ամուր մը սեղմելով, բարձրացուց: Ուրիշներ, խեղճ ալեհեր կնոջ վիզը մօտեցուցին: Եւ բարձրացած դաշոյնը իջաւ: Փողոտուած կինը, ինկաւ գետին: Անիկա, իր ամուսնոյն ոտքերուն քով, քանի մը անգամ ցնցուեցաւ, և հողին ա-

ւանդեց: Այնուհետեւ ծերունի մարդուն թոռները, մէկիկ մէկիկ, սրէ անցուցին: Ու փոքրիկներու արիւնէն, իրենց ափերուն մէջ առնելով, բռնի խմցուցին անոնց մայրերուն ու մեծ հօրը: Երբ որ կարգը եկաւ երեք երիտասարդ հարսներուն ու երկու դեռատի աղջիկներուն, լեռնական վայրենիներուն նողկանքն ու ցասումը զրգռող տեսարան մը տեղի ունեցաւ...: Հուսկ ետքը, լիկուած հարսներն ու աղջիկները, արգէն կիսամեռ վիճակի մը հասած, կտրտուեցան: Ու դանձապետները, հաճոյքի համար, անոնց մարմիններէն զանազան մասեր կտրելով, ծախու հանեցին: Մասկտորներուն սակադին իսկ որոշեցին մարդակերները: Մարդկային մսի այս վաճառքը, իրօք, խիստ մեծ զւարճութիւն առթեց ամբողջ խուժանին: Եւ ամեն կողմէ, ճիւղաղային խնդուքներ բարձրացան: Անպատուուած ու կոտորուած ընտանիքի պետին համար, ո՛րքան երանելի էր մահը: Բայց ինչ որ ըրաւ, զինքը չի մահացուցին: Անիկա, նոյն իսկ, ամենուն գլխուն անէծքներ թափեց, որպէսզի անոնք բաւականան ու հարուածեն զինքը: Այլ անոնք, դա՛ռն հեգնութիւն, խնայեցին անոր: Եւ ալ ուրիշ բան մը չըրին, հեռացան: Անիկա, մնաց իր կապուած տեղը, որպէս հսկիչ պահապան իր սիրելեաց դիակներուն վրայ:

Գիշերը վրայ հասաւ: Մթութեան վարագոյրը չի կրցաւ ծածկել թշուառ ծերունիի աչքերէն սահմուկեցուցիչ տեսարանը: Զարհուրելի իրականութիւնը, մերկապարանոց, միշտ յայտ յանդիման, Զոհերուն արձակած վերջին խեղդուկ աղաղակներն ու ճշուրդտուքներն ալ, յաւէտ անոր լսելեաց մէջ: Երազ մը, ցնորք մը, մղձաւանջ

մը չէր, ինչ որ տեսաւ ու կը տեսնէ։ Ու այն-
քան յուսահատելէ, վշտաշարժար գալարուելէ
ետք, ի՞նչպէս ապրեցաւ ու դեռ կ'ապրի։ Ատիկա
անլուծելի առեղծուած մը մնաց, ցնորման աստի-
ճանին մօտեցած անոր մտքին մէջ։ Եւ մինչ, սա-
կայն, կապուած տեղէն, դիակնային անշարժու-
թեամբ, ու պշուցեալ նայուածքով, առջեւ պար-
զուող եղբրական պատկերը կը դիտէր, տեսիլք մը
նշմարեց յանկարծ։ Մեռելոց մէջ, կենդանութեան
նշան մը երեւցաւ։ Երկնային անակնկալ։ Արդեօք
յարութեան սքանչելի յայտնութիւն մը։ Հրաճե-
մը։ Արդարեւ, անկենդան մարմիններու չեղջակոյ-
տին մէջէն, խորաբուրգի հառաչանք մը բարձրա-
ցաւ։ Դիակներուն մէջ շարժում մը նկատելի ե-
ղաւ, բացայայտ կերպով։ Վերապրող ծերունիին
ուղեղին մէջ արեւալոյս մը ճառագայթեց։ Անոր
բազմախոց, արիւնաքամ սիրտը, ուժգին բարա-
խում մը ունեցաւ։ Կենդանի նահատակը ցնցուե-
ցաւ։ Զինք կաշկանդող կապերէն ազատուելու ա-
հագին ճիգ մը գործեց, անսովոր ոյժ մը ստացած։
Յաջողեցաւ։ Ու, անարգել նետուեցաւ յառաջ։

Այն ատեն, մօտէն տեսաւ, թէ սիրելիները
բոլոր, քնադած էին յաւիտենապէս։ Բայց, իր կրտ-
սեր զաւակը, փոքրիկն Բենիամին, ողջ էր։ Անիկա
գրկեց զայն։ Գննեց անոր վէրքերը։ Հարուածնե-
ները, բազմաթիւ էին, սակայն ո՛չ խոր, ո՛չ ան-
յոյս, ո՛չ մահացու։ Արարիչն Աստուած, ուրիմն,
իրեն գթացած, ու գերադոյն մխիթարութիւն մը
շնորհած էր, խորհեցաւ անիկա։ Կը մնար միայն,
աղատելին կեանքն իսպառ զերծ կացուցանել
վտանգէ, փրկել զայն, պահպանել։ Եւ ահա, երի-
տասարդական զօրեղ կորով մը, անիկա, իր Բենիա-

մինը թևերուն վրայ առաւ, կանգնեցաւ։ Մտա-
ծումը, վայրկեան առաջ, ապահով վայր մը գտնելը։
Ճիշտ այդ պահուն, աւարէ ետք հրդեհի մատնը-
ւած իր խոշոր տան դեռ կանգուն մնացող քանի
մը սիւներն ու պատերն ալ, շառաչելով, փլան։
Եւ կրակներու ու աւերակներու կոյտերը հասան
մինչև անոր մօտ։ Աճապարեց հեռանալ անիկա,
արիւն արցունքոտ վերջին նայուածք մը ձգելով
գետինը պառկող իր հոգեհատորներուն վրայ։ Անոր
ուղին կը լուսաւորէին այրուող տներէն բարձրա-
ցող բոցերու շարժուն, կարմրեալ գոլերէր։

Մարդագազաններու ջղոխները, ցորեկուան
լոյսով, ամենուրեք նախճիրներ սփռելէ ետք, գի-
չերուան մութին քաշուած էին իրենց որջերը։ Ուս-
տի, աղէտէն ուէ կերպով վրիպողները, կամ ինք-
նապաշտպանական միջոցներով զերծանողները, այս
ու այն կողմէն, ելան մէջտեղ։ Խորհուրդ ըրին։
Ու որոշեցին, որ փախչին, առանց ժամանակ կոր-
սընցնելու, գիշերով։ Արեւածագին վտանգն ան-
խուսափելի էր։ Ազատման ուրիշ միջոց չունէին։
Ուստի ճամբայ ինկան բոլորն ի միասին, մեծ
խումբ մը կազմած։ Անոնք պիտի երթային, մըտ-
նէին Ռուս պետութեան հովանւոյն ներքեւ, և իյ-
նային կովկասահայ եղբարց բաց գրկը։ Հայաս-
տանի ճնշուած, չիւայր և արտահալած Հայուն
միակ՝ զօրեղ ապաւէնը եղած է միշտ Կովկասը,
արդարեւ։ Դէպի այդ ապահով ապաստանարանը
դիմած է Հայ երկրին զաւակը, ամեն անգամ, երբ
որ ջարդող, բանդող թուրքն ու Քիւրտը ոտքի
ելեր, և իր խաղաղ, աշխարհաշէն կեանքի վրայ
են յարձակեր։ Փախստականները յառաջ գնացին
շարունակ, իրենց մէջ գտնուող ուղեճանաչներու

առաջնորդութեամբ: Տեղ տեղ, լուրջ վտանգներ անցուցին: Երբեմն, անդոններով լի, տարտարոսանման վայրերու մէջէն քալեցին: Իրենց պատկերը կրող ցիններու հաւանական մերձեցման սարսափներուն ենթարկուեցան, մառաւորապէս լեռնային անցքերու մէջ: Բայց անոնք, իրենց պաղարիւնութիւնն ու քաջութիւնը չի կորսնցուցին: Եւ արագօրէն ու իմաստնօրէն, անգաղար խոյս տուին իրենց գոյութեան շուրջ յաճող նոր աղէտներու առջևէն: Յանպարտաստից ու անընտել ճամբորդութեան մը առթած նեղութիւններն արդէն կային միշտ ու կը մնային: Ասոնց վրայ կ'աւելնային նօթութեան ու պասուքի տանջանքներն ալ: Իսկ ճանապարհորդները կը քաջալերուէին, իրենց աչքին առջև բերելով անքոյթ կովկասի հեռապատկերը: Միայն թէ վիրաւոր Բենիամինի համար շատ ծանր էին չրջապատող դժնդակ պայմանները: Եւ այդ պատճառով, անոր առողջական վիճակը երթալով հետզհետէ, կը վատթարանար: Անոր հայրը, այնուամենայնիւ, չէր տնտնջար: Իր զաւակին ողջութիւնը բաւական կը համարէր ներկային համար: Անիկա կատարելապէս վստահ էր, թէ կովկաս հասնելուն, անմիջապէս, և ամենայն դիւրութեամբ, միջոցը պիտի գտնէր զայն չուտով առողջացնելու: Այս հաստատունն յոյսն ու հաւատքը՝ անոր ոյժի աղբիւրները երբէք չէին ցամքեցներ: Եւ ի զարմանս ու հիացումս իր ընկերներուն, անիկա, դիւցազնական քաջութեամբ մը, իր զաւակը, աշխարհի վրայ մնացած միակ անգին գանձը, չարունակ կը տանէր չալկած: Իր քաղցր ու փոքրօքի բեռը մէջքին վրայ, անիկա, քալած տեղը՝ փարաւազիչ այլ դաղափարներ ալ կ'ունենար: Զա-

ւակը պիտի առողջանար: Հայաստան աշխարհի ազատութեան արեգակը պիտի ջաթէր: Այն ատեն իրենք, հայր ու որդի, բոլոր տարաբնակ Հայերուն պէս, պիտի վերադառնային հայրենիք: Եւ իրենց սիրելիներու արեամբը ոռոգւած խնկելի վայրերը համարելով, անոնց մէջ բնակութիւն պիտի հաստատէին: Իսկ անկէ ետք, իրենց, և վերադարձող ընդհանուր Հայոց, կեանքը պիտի ըլլար աղօթք մը, նուիրուած նահատակներու անմահ յիշատակին, և մինչև ի մահ անդուլ աշխատութիւն մը, ընծայուած աւերեալ հայրենի երկրին վերաշինմանը: Այս կրկին պարտականութեանց կատարումը, իրենց դառնացած հոգիները պիտի ամօքէր:

Կովկաս ժամանեցին վերջապէս: Ու յառաջացան ուղղակի Էջմիածին: Հանուր Հայոց Մայր Տաճարին նուիրական զօրութիւնը դէպ իրեն քաջածէր զանոնք: Հայրապետական աթոռին առջև անոնք ուզած էին թափել իրենց բիւրաւոր ցաւերը, անպատու կսկիծներն ու ծովացած դառնութիւնները: Սակայն, երբ որ Էջմիածին հասան, յուսախաբութիւն մը կրեցին անոնք, մեծ բազմութեամբ այնտեղ խռնուած իրենց վիճակակիցներուն նման: Ընդհանուր փախստական գաղթականները, Ռուսահայ եղբայրներէն ու քոյրերէն առհասարակ յոյժ սիրալիր ընդունելութիւն մը գտած էին: Այդ մասին, տարաշխարհիկ Հայերը, բնականաբար, ուէ դժգոհութիւն ու զանգատ չունէին տեղացի իրենց ազգակիցներուն դէմ: Ընդհակառակը, շատ շնորհակալ էին անոնցմէ: Միայն թէ այդ երկրին մէջ իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար եղած միջոցները խիստ անբաւարար գտած էին: Բայց

անշուշտ անբնական ու անսպասելի չէր այդ պարագային։ Բոլոր կերպով շարունակուող աշխարհաւեր նոր պատերազմին բերմամբ, արիւններու մէջ լողացող Հայաստանէն յանկարծուստ, հարիւր հազարներով թշուառ, կարօտեալ Հայեր թափուած էին Կովկասի ամեն կողմը։ Մինչդեռ, Կովկասահայերն ալ, տեսակ տեսակ սաստիկ նեղութիւններու մէջ կը գտնուէին, ճիշտ այդ միջոցներուն։ Երկրին մէջ տիրող պատերազմական դրութեան հետեւանքով, իրենց աշխատող ձեռքերու մէկ կարեւոր մասէն զրկուած, գործի ու վաստակի նուազութենէ ճնշուած, և աղքատիւն ու պետական պարտականութիւններու, նիւթական մեծամեծ զոհողութիւններու բեռան տակ կըսած էին արդէն։

Ուրեմն, անոնք ինչպէս լի ու լի կերպով պիտի կարենային հոգալ այդքան անապահով թիւ մը ներկայացնող իրենց տարահալած եղբարց ու քոյրերու ամեն կարգի և անհամար կարիքները։ Եւ ահա, այսպէս, կեդրոնական մեծ քաղաքներէ հեռու գտնուող խել մը վայրերու մէջ մանաւանդ, ուր խրճողուած էին փախստականները, աներեւակայելի թշուառութիւն կը տիրէր։ Խեղճներն անօթի էին, և հարկ եղածին չափ հաց ու այլ սննդեղէնները չի կային։ Վշտէ, յոգնութենէ, սարսափէ և անսուազութենէ տկարացածներն ու հիւանդացածները թափուած մէջ տեղը, մինչդեռ բժշկական ու առողջապահական կանոնաւոր կազմակերպութիւններ գոյութիւն չունէին։ Բացօթեայ ու գետիններուն վրայ կը մնային ընդհանրապէս բոլոր գաղթականք, վասնզի պատսպարուելիք տեղեր, հագուստներ, ու անկողիններ կը պակսէին։ Եւ այս աննպաստ հանգամանքները, չատ չուտով յառաջ բերին ուրիշ

նոր չարիք մը, որ իսկոյն ճշմարիտ աղէտի մը կերպարանքն ստացաւ։ Չանազան տեսակ վարակիչ հիւանդութիւններ, զոր օրինակ ժանտառնդ, թանջը, ժանտախտ և այլն, ճարակ գտան, և մեծ համեմատութիւններով տարածուեցան տարաբախտ հայրենագուրկներուն մէջ։ Այն ատեն, այդ համաճարակ հիւանդութիւններով ու ախտերով վարակեալներուն մէջ երեւան եկաւ ու անարգել չրջեցաւ անխնայօրէն հնձող մահուան մանգաղը։ Ու եղաւ ժամանակ, որ միայն էջմիածնի չրջանակին մէջ, օրական մեռնող հէք փախստականաց թիւը յանդեցաւ քանի մը հարիւրի։ Կոտորած մըն ալ այս։ Այնքան տառապանքներ քաշելէ վերջ Կովկասի հողին վրայ ոտք դնող, և քաղաքական նպաստաւոր պայմաններու բերմամբ, կարճ ժամանակէ մը ետք, երկիր վերագոհնալու յոյսով միայն ոգևորուող ու ազրող Հայաստանցի ժողովուրդին համար, ո՞րքան կսկծաղդու ու սահմակեցուցիչ էր այդ համասփիւռ, նորօրինակ աղէտը։ Դիւրին է մակաբերելը։

Բոլոր ապաստանեալներուն պէս, դժուարին պայմաններու մէջ կը գտնուէին նաեւ իննիստմին պայմաններու մէջ կը գտնուէին նաեւ իննիստմին ու անոր հայրը։ Այս վերջինը, ցաւ ի սիրտ նկատելով, թէ իր խորհածին ու ակնկալածին պէս չէին զիրենք գիմաւորող պարագաները, ճար մը փնտռած էր։ Բայց իր կատարած բոլոր դիմումներն ապարդիւն եղած էին։ Ու անիկա շուարած, մնացած էր։ Ինչ ընելը չէր գիտեր։ Հերոսական ճիգերով, իր զաւակը ողջ հասցուցած էր Կովկաս։ Հարկ չէ՞ր ուրեմն, կը հարցնէր անիկա ինքնիրեն, որ վիրաւորը լաւ սննդառութիւն ունենար, և ամեն կերպ հանգստութիւն ու բժշկական խնամքներ վայելէր,

որպէս զի առողջանար, և ոտքի ելլէր օր առաջ: Ալէկոծեալ ծովէն ազատուած էին, միթէ խաղաղ, հեղասահ ձորակի մը մէջը պիտի խեղդուէին: Այսպէս շաբաթներ անցան: Բենիամին միշտ գուրկ մնաց, զինքը զէպի առողջութիւն առաջնորդող միջոցներէ: Անոր հայրը, սակայն, վերջապէս օր մը իմացաւ թէ մեծ ու պղտիկ հիւանդ փախստականներու յատուկ, և քանի մը բաժանմունքներ ունեցող խոշոր հիւանդանոց մը բացուած է: Անմիջապէս վազեց, գնաց, գտաւ հիւանդանոցի ղեկավար մարմնոյն անդամները: Իր խնդիրը ներկայացուց անոնց: Աղաչեց, պաղատեցաւ: Եւ Բենիամին ընդունուեցաւ հիւանդանոցին մէջ: Ասիկա բարեբախտութիւն մըն էր Բենիամինի համար, թէ և քիչ մը ուշ հասած: Բարեբախտութեան ալ մեծը: Որովհետեւ գուրսը, հինաւորաց մայրավանքին ամեն կողմը. անխնամ վիճակի մէջ, թափուած կը մնային ամեն հասակէ ու սեռէ հազարաւոր հիւանդներ: Ջանոնք բոլորը հիւանդանոցէն ներս ընդունելու հնարաւորութիւն չի կար բնաւ: Ո՞ր մէկը:

Տարագիր պատանին, կարճ ժամանակի մը ընթացքին, հիւանդանոցին մէջ, իր բաժանմունքի բժիշկներուն մասնաւոր համակրութեանը արժանացած էր: Միայն անոր զօրաղդ անցեալն ու բաջ բնաւորութիւնը չէին շարժառիթը այդ համակրանքին: Անիկա ունէր նաեւ նշանակելի կերպով բարեկիրթ վարմունք, և քաղաքավար ու խելացի խօսակցութիւն: Սակայն բժիշկներէն աւելի ջերմ զգացումով զայն շրջապատող մը կար: Այդ անձը, անոր վրայ հսկող, զայն պահպանող գթութեան քոյրն էր: Կովկասահայ երիտասարդ աղջիկ մը: Անունը Սաթօ: Սա իրօք, աւելի քան ցրոջական

սիրով մը կը խնամէր Բենիամինը: Իսկ Բենիամին, այդքան գուրգուրոտ հոգատարութեան առարկայ ըլլալով հանդերձ, չէր առողջանար: Անոր վերքերը բաւական դարմանուած էին: Միայն թէ կազմը, երթալով կը նիհարար: Անիկա կմախք կը դառնար: Արագընթաց ծիւրում մը յառաջ եկած էր անոր մէջ: Ներքին այս աւերումը հետեւեալն էր անոր շատ արիւն կորսնցնելուն, և երկար ատեն բժշկական խնամքէ, անհրաժեշտ սնունդէ ու հանգիստէ զուրկ մնալուն: Եթէ Կովկաս ժամանած միջոցին, անմիջապէս, հարկ եղած օգնութիւնը գտնէր, անշուշտ այդ գրութեանը չէր մատնուեր: Ու վերջապէս, օր մըն ալ, հէք տղան, ծանր առտիճան մտահոգիչ ճգնաժամի մը մէջ իսկաւ: Պէտք չէր որ անիկա այլեւ խօսէր ու շարժէր: Ամենափոքր յուզումէ մը իսկ, հեռու մնալու էր: Սյդ պարագային, անյարմար էր թոյլ տալ անոր հօրը, որ իր հանապազօրեայ այցելութիւնը կատարէր: Ուստի, որոշուեցաւ զայն ետ կեցնել իր զաւակը տեսնելու ցանկութենէն, առժամանակեայ կերպով: Բնականաբար, իրերն այդ վիճակին մէջ չէին կրօնար մնալ, ընդերկար:

Արդ, այդ որոշումը արուած օրուն յաջորդաւորուն, երբ ըստ սովորականին, Բենիամինը հայրը հիւանդանոցի գոնէն ներս կը մտնէր, անոր դէմն ելաւ քոյր Սաթօ: Բարի քոյրը նկատի ունենալով գաղթականին հոգեկան ցաւագին կացութիւնը, յուզուեցաւ: Բայց զսպելով իր յուզումը, պաղարիւնութեամբ և պատշաճօրէն, անոր պարզեց խնդիրը: Այս անգամ, անիկա այցելելու չէր իր զաւակին: Ետ դառնալու էր: Վասնզի, յարած էր Սաթօ, Բենիամին այդ օրը բացարձակ առանձնութեան ու

հանգիստի պէտք ունէր: Լաւ չէր որ անիկա երթար անոր քով: Հայրը որ արդէն սկսած էր օրէ օր աւելի սաստիկ տագնապներ ունենալ իր զաւկին նշկատմամբ, այդ խօսքերը լսելով, դողաց: Եւ ուղեց անպատճառ երթալ ներս, տեսնել զայն: Բայց ապա, շուտով համակերպեցաւ իրեն տրուած խորհուրդին: Չի կրցաւ չի հնազանդիլ քոյր Սաթօին, զոր կը սիրէր իբրեւ իր աղջիկը: Հայրական սէրէ զատ, խորին յարգանք մըն ալ կը տածէր անոր նշկատմամբ: Զայն կը համարէր բարերարունի մը: Ամեն կերպով և լիակատարօրէն վստահելի բարեկամուհի մը: Այո, այդ օրը պիտի չերթար իր զաւկին քով: Այս անգամ հրաժարելու էր իր կեանքին ջերմութիւն տուող լոյսին երեսը մօտէն, մարմնական աչօք տեսնելու հոգեպահ հաճոյքէն, իր զաւկի բարիքին համար, յանձն առնելու էր այդ զրկանքը, զոհողութիւնը: Այսպէս խորհեցաւ, ու ետ դարձաւ:

Օրն իրիկուն եղած էր: Վառուած էին հիւանդանոցին լոյսերը: Բժիշկները, արդէն, իրենց յոյսը բոլորովին կտրած էին Բենիամինէն: Բայց, քոյր Սաթօ, չէր հեռացած անոր քովէն: Անիկա գիտէր թէ թշուառ պատանին գերեզմանին մօտեցած էր: Ինքն ալ յոյս մը չունէր այլեւ անոր վերակենդանացումի մասին: Այնու ամենայնիւ, որոշած էր խնամել զայն, մինչև այն ատեն, երբ որ անոր մահը վրայ կը հասնէր: Ինչպէս իր հսկողութեանը ներքեւ գտնուող միւս բոլոր փոքրիկները, նոյնպէս Բենիամինը, «փոքրիկ եղբայր» կ'անուանէր Սաթօ: Հետեւաբար, իբրեւ քոյր, չէր կրնար բաժնուիլ մեղքի մահ վիճակ մը ունեցող իր եղբորմէն: Այդ անվարձ, կամաւոր հիւանդապահուհին, ո՛րքան դժա-

սիրտ, նոյնքան ալ բուռն կերպով հայրենասէր աղջիկ մըն էր: Անիկա ապագայ Հայութեան, ու Հայաստանի յոյսերն իրականացնող նոր սերունդի լաւագոյն ներկայացուցիչներէն մէկն ալ կը համարէր Բենիամինը: Ահա թէ ինչու կը գուրգուրար, ու կը դողար անոր վրայ: Հասաւ սակայն վախճանը այդ հալածական փոքրիկի կեանքին, վերջին վայրկեանը խորշակահար ինկած բուրումնաւէտ ծաղիկի մը իսպառ թռչնումին: Գիշերուան խաղաղութեան մէջ, քոյր Սաթօ նկատեց, թէ Բենիամին դռնարաւ կը շնչէր: Անիկա, հիւանդին գլուխն աւելի հանգիստ դիրքի մը մէջ դրաւ: Անօգուտ: Բենիամին, աչքերը գոց, և գիտակցութիւնը կորսնցուցած, պառկած էր անշարժ: Երեւոյթով, ընդհուպ մարելու վրայ եղող հոգեվարք մը: Բայց քիչ մը ետք, յանկարծ ու յանակնկալս, Բենիամին բացաւ իր աչքերն յուշիկ: Եւ տկար ձայնով, դողդողուն շրթներով, քանի մը անորոշ ու անկապ բառեր արտաբերեց: Մահուան հրեշտակին հետ կը խօսի, մտածեց քոյր Սաթօ: Ու սրտի սաստիկ ճնշում մը զգաց, արտասուեց լոկի, և իրարու միացուցած ձեռքերը ճմռեց վհատօրէն: Այդ միջոցին, մահամերձին վրայ ուրիշ երեւոյթ մը իյայտ եկաւ: Անոր տարտամ նայուածքը օրոշ արտայայտութիւն մը ստացաւ: Ուշքն իրեն վերադարձաւ: Անիկա, այս անգամ կարօտալից միմունջով մը, իր հայրը հարցուց: Յետոյ, քաղցրօրէն, քոյր Սաթօի անունը յորջորջեց: Բենիամին, նոյն իսկ թեւ երկնցնելով, Սաթօի ձեռքը բռնեց, տարաւ իր շրթունքներուն: Ու անիկա, իր բարիքով ձեռքը համբուրեց երկարօրէն, երախտայայտ նայուածք մը ուղղեց անոր, և մեռաւ:

Աշխարհի մէջ կանթեղ մը չիջաւ: Երկնքին վրայ ալ աստղ մը թռաւ: Բենիամինի հայրը, տեսաւ այդ թռչող աստղը: Անիկա, այդ պահուն, արտասուածոր աչքերը դէպի երկինք ուղղած, կողկողագին կը հայցէր իր զաւկին փրկութիւնը: Հէք մարդը չի գիտցաւ, բնականաբար. թէ այդ աստղին հետ իր զաւկին հոգին ալ այս աշխարհէն թռաւ, և ինքը միայնակ մնացած էր այլևս: Ու երբ որ առաւօտեան բարի լոյսը ողջունեց, նախորդ օրուէնէ աւելի տրտում էր անիկա, առանց գիտնալու թէ ինչո՞ւ: Յաւիտենականութեան չափ երկար տեւող օր մը ու գիշեր մը անցուցած էր, անձկագին սպասելով այդ առաւօտեան: Սակայն, առաւօտուն, ուզած էր որ դեռ գիշերը շարունակուի: Տարօրինակ, անբացատրելի ցանկութիւն մը ունեցած էր, հոգեմաշ անհամբերութեամբ մը գիշերուան մթութեանը մէջ մնալ աւելի երկար, քան թէ արեւածագը տեսնել: Անոր այնպէս երեցած էր, թէ այդ օրուան արեւուն ճառագայթները տմոյն էին, ցուրտ ու անկենդան: Խաւարման օրի մը նման, բնութիւնն ամբողջ տխուր ու լքուած տեսք մը ունէր: Կը խորչէր այդ երեւոյթէն, վասնզի անիկա իրեն տարտամ երկիւղ մը կազդէր: Բայց և այնպէս անտուն մարդը ելաւ, շարժեցաւ, հեռացաւ անքուն գիշերած անկիւնէն: Սիրան ու հոգին լեցուն, յոգնախուռն մտածումներով: Վստահութիւն ու տարակուսանք, յոյս ու վնասութիւն, իրարու խառնուած: Անակնկալ, հազգին, մահու և կենաց խնդիր լուծող լուր մը ստանալու նախազգացումովը պաշարուած էր: Կը քալէր, առանց գիտնալու, թէ ուր կը կոխէր: Աչքերը բաց, չէին տեսներ: Բնագդաբար, յառաջանալով, գնաց կանգ-

նեցաւ հիւանդանոցի դրան առջև: Ու չի համարձակեցաւ ներս մտնել: Վաշտեցաւ մէկ դիւ: Կաթնեցաւ պատին: Գլուխը կախած, կեցաւ: Խուսափեցաւ մեծ լուրը յանկարծ իմանալու գաղափարէն: Սպասեց, որ այդ նորութիւնը քիչ մը աւելի ուշ գայ, ու յայտնուի: Եւ մինչ այդ, ինքն ալ պատրաստուի ու տրամադիր ըլլայ զայն լսելու: Անիկա, այս ճնշող վտերու ազդեցութեանը ներքե կքած ու խուրուրած մնաց:

Եւ անոր յիշողութիւնը անգայտացաւ պահ մը: Անիկա մոռցաւ անմոռանալին: Տեսակ մը երազական դրութեան մէջ ինկաւ: Առջևէն անցնողներն ու դարձողները, անոր տեսողութեան հանդէպ ստուերներու նմանութիւնը առին: Դէմը կատարուող բոլոր շարժումները խաբուսիկ, երեւակայական, մտացածին պատկերներու խառնուրդ մը կազմեցին: Ականջին հասած ձայները, խորաւ մը կազմեցին: Ականջին հասած ձայները, խորաւ մը կազմեցին: Երբեք չէր բարձրացող խուլ խժուղկներ խոր անդունդներէ բարձրացող խուլ խժուղկներ թուեցան: Երբեք չէր վայրկեան մը մինչև իսկ, որ բանդագուշատիպ այդ տեսիլներն ալ մշուշէ ամպի մը մէջ ծրարուեցան: Բոլոր շշուկները դադրեցան: Ու անիկա, ինքզինք գտաւ լռին ու խաւարտչին լարիւրինթոսի մը մէջ:

Անրջական իր այդ վիճակէն, սթափեցաւ սակայն, ընդոտա, ձեռքի մեղմ հպում մը զգալով իր ուսին վրայ: Անիկա, իր դէմը կանգնած տեսաւ քոյր Սաթոն: Իրեն դէմ յանդիման գտնելով սրբաշատորիկի խնամիչն ու պահպանիչը, անիկա, մէկէն ի մէկ շուարեցաւ: Չի գիտցաւ, ինչ ըսելն ու ինչ ընելը: Բայց շուտով ինքզինք գտաւ: Խորունկ հառաչանք մը արձակեց: Յետոյ, պերճիմաստ նայուածք մը ուղղեց անոր: Ու, պաշտումի ձևով

մըն ալ, թեկերն երկնցուց դէպի զայն: Այդ աղ-
ջիկն իրեն համար եղած էր բացարձակօրէն բարի,
երախտաւոր, երկնառաք հրեշտակ մը, մխիթարու-
թեան ճշմարիտ ոգի մը: Ուստի, ակնկալեց անկէ
լսել օրհնեալ, կենսապարգեւ աւետիս մը: Միակ
սպասածը, իսկ Սաթօ, որ հարկադրուած, կուգար
գոյժ մը հաղորդելու տխուր պարտականութիւնը
կատարելու, Բենիամինի հօր ներկայացուցած եր-
ւոյթէն տագնապեցաւ, և լռեց: Անիկա դժուարին
կացութեան մը մէջ ինկաւ: Թէեւ գիտէր թէ ճշ-
մարտութիւնը ծածկելն անօգուտ էր, այդու հան-
դերձ չի կրցաւ մէկէն իսկոյն ու բացարձակ կեր-
պով յայտնել զայն: Հարկ տեսաւ զգուշաւոր ձե-
ւով, և աստիճանաբար, ընտելացնել եղկելի մար-
դը, իր զաւկի կորստեան սեւ գաղափարին: Ու,
գթութեան առաքելունին, տխուր ժպիտ մը դրաւ
իր դէմքին վրայ: Այս ժպիտը, դէմինին համար,
երկինքին վրայ փայլող ծիածանի գօտի մը թուե-
ցաւ: Նախախնամութիւնը հաշտ էր, ուրեմն, իրեն
հետ, մտածեց բախտահալածը: Միթէ ուրիշ կերպ
կրնա՞ր ըլլալ: Եւ անբաւ գոհունակութեան բացա-
գանչութիւն մը թռաւ անոր բերնէն դուրս: Սա-
թօ, բռնեց անոր թեկն, և յառաջ քալեց: Ծերու
նին կը կարծէր, թէ անիկա իր զաւկին քով պիտի
առաջնորդէր զինքը: Բայց Սաթօ զայն ուղղակի
տարաւ առանձնասենեակ մը: Ու հոն նստեցուց,
զարմացած իրեն նայող, և իրմէ խօսք ու պա-
տասխան սպասող իր հայրիկը: Ինքն ալ անոր
քովը նստաւ: Եւ սկսաւ անոր խօսիլ Աստուածա-
շունչէն ու Աւետարանէն: Ապա կեանքի ցաւերը,
դառնութիւնները, հեծութիւններն ու ունայնու-
թիւնները թուեց, ճշմարիտ քրիստոնէի մը համար,

հանդերձեալին մէջ վերապահուած յաւիտենական
երջանկութեանց հեռապատկերները ներկայացուց,
կենդանի գոյներով: Ըսաւ, թէ Հայոց հայրենեաց
մէջ ինկող բոլոր անմեղ, սուրբ նահատակները,
այժմ կը հրճուին ու կը փառապսակուին երկնից
արքայութեան մէջ: Յետոյ, իսկոյն յարեց, թէ
փոքրիկ Բենիամինն ալ, անօրէն բռնակալութեան
մէկ զոհը, ճշմարիտ մարտիրոս մը, այս դժնդակ
աշխարհը թողած, գնացած էր երկինք, իր հարա-
զատ սիրելիներուն միանալու: Բացատրեց, թէ այդ
բարի ու ամբիժ հոգին, չատ կը տանջուէր տարա-
պարտուց, անյոյս կեանքի մը մէջ քաշկռտուելով:
Բայց այլևս հանգստացաւ: Ու եզրակացուց վեր-
ջապէս, թէ այս խորհուրդներով ու հաւատքով
տոգորուած, համբերելու է, հետեւելու համար օրի-
նակին Քրիստոսի, որ անտրտունջ ըմպեց, խաչին
վրայ մեռնելու դառն բաժակը:

Ինչորիցս թշուառ գաղթականը, լսեց մեծ
լուրը, առանց խլանալու: Իմացաւ պատահածը,
առանց շանթահարուելու: Մինչդեռ, ինքզինք եր-
ջանիկ պիտի համարէր, եթէ խլանար ու շանթա-
հարուէր: Իրականութիւնը բացայայտ էր: Զեկու-
հարուէր: Իր կսկիծին մասնակից մը:
Յանողը սրտակից մը: Իր կսկիծին մասնակից մը:
Ու և է տարակոյսի տեղիք չի կար: Անկարելի էր
եղածը չեղած սեպել: Ինքնախաբէութեան մտա-
ծումներով օրօրուին անհնար: Բանականութեան
դէմ էր, յիմարութիւն, այլևս յուսալը: Բայց, իր
յուսոյ մակոյկին խորտակմանը հանդէպ, անիկա
հանդիսաւոր, և միանգամայն ծանր ու ճնշող
լռութիւն մը պահեց: Ծպտուն մը իսկ չի հանեց:
Ահեղագին վիշտը, ո՛չ միայն անոր բերանը կըղ-
պած, այլ նաեւ աչքերը պաղեցուցած, և դէմքի

մկանունքները ընդարձացուցած էր: Այդպէս քանի մը վայրկեաններ անցան: Ու դարձեալ լսեց, երկնային երաժշտութեան մը պէս հնչող քոյր Սաթօի ձայնը: Այս անգամ, անիկա շարժեցաւ նստած տեղէն: Ելաւ ոտքի: Եւ առանց բառ մը արտասանելու, յամր քայլերով, ուղղուեցաւ դէպի դուռ: Սաթօ, փութաց անոր քով: Անսահման տգապատանքով մը շրջապատեց զայն: Յայտնեց թէ ինքը թոյլ չի տար, որ անիկա իր այդ ընկճուած ու տկար վիճակով երթայ դուրս: Պէտք է, որ քանի մը օր մնայ հիւանդանոցին մէջ, խնամուի, հանգիստ ընէ: Բայց բարի քոյրը, ուէ կերպով, չի յաջողեցաւ զայն պահել: Դուրս ելլելու միջոցին, միայն խօսք մը ըրաւ ծերունին: Թախանձագին խնդրեց Սաթօէն, որ ըսէ իրեն, թէ ուր կը գտնուի Բենիամինի մարմինը: Սաթօ, ակամա ստիպուեցաւ պատասխանել սգաւորին, և գոհացնել զայն:

Անագորոյն ճակատագրի մը խաղալիք դարձած մարդը, հիւանդանոցէն հեռացաւ: Ու չունչն առաւ շիտակ հոն, ուր իր զաւակը կը թաղէին այդ միջոցին: Գաղթականը մեկնելուն, Սաթօ անհոգ չի կրցաւ մնալ իր տեղը: Անիկա իր ներկայութեանը կարօտող հիւանդները պահ մը թողուց, ու զնաց ուրիշ պարտականութիւն մը կատարել: Հետեւեցաւ Բենիամինի հօր, վասն զի գիտէր թէ ներկայ պարագային զայն առանձին ձգելը լաւ չէր: Հասաւ մեռելոց վայրը: Կանգ առաւ հասարակաց մեծ փոսի մը առջև: Փոսին մէջ, քանի մը տառնեակ, մեծ ու փոքր գիտններ տեղաւորած էին: Օրուան մէջ այնքան փախստական գաղթականներ կը մեռնէին, որ հնարաւորութիւն չի կար անոնց ամեն

մէկուն համար առանձին գերեզման փորելու: Ու Սաթօ, Բենիամինի հայրը տեսաւ այդ փոսին մէջ: Վշտահար ծնողը, իր զաւակի դիակին վրայ խափանուած էր: Մինչդեռ դիւթաղները, այն տեղ գտնուող պաշտօնակատար վարդապետին ու քանի մը մեռելատէրներուն նման, այդ անսովոր տեսարանին հանդէպ, ապահար ու անճրկած, կեցած էին: Ամենուն հաւասարապէս յարգելի քոյրը, իր ազդու խօսքերով, ցնցեց շուարման մատնուած փոսափորները: Հարկադրեց զանոնք, որ չարժին խօսոյն, ու ճիգ մը ընեն ողջ մեռելներու շարքէն դուրս բերելու: Այնատեն, անոնցմէ երկուքն իջան փոսին մէջ: Անգոր ալեւորը, մեռելին փաթթուած էր, ջղային տարօրինակ ուժով մը: Չէր բաժնուեր անկէ: Անիկա կ'աղաչէր մօտեցողներուն, որ իր վրայ խղճան զինքը չի հեռացնեն իր զաւակին քովէն: Կը յանձնարարէր, որ հողը վրայ տան և զինքն ալ թաղեն: Բաւական մեծ դժուարութիւն կրեցին մեռելաստանի բոլոր աշխատաւորները, մինչև որ վերջապէս, կարողացան թաղուիլ ցանկացող գաղթականը փոսէն դուրս քաշել: Եւ մինչ փոսին հողը կը սկսէին վրայ տալ, քոյր Սաթօ, արցունքոտ աչքերով, անմխիթար ազգակցին թշուառ զուլիւ հանգչեցուց իր ծնկան վրայ: Ու անիկա աշխատեցաւ, ըստ կարելւոյն, խաղաղեցնել զայն, այնպիսի խօսքերով, որոնք յատուկ էին մեծ ճարտասանի մը:

Պահ մը ետք, փոսը գոցուած և անոր վրայ մեծ հողակոյտ մը գոյացած էր: Թաղման կարգ կատարող վեղարաւորն ու մեռելատէր գաղթականները, զխիկոր, տրտում հեռացած էին: Այլևս ուրիշ ոչ ոք չէր մնացած, քիչ առաջ շատ յոյսեր կուլ տուող այդ սպասխուր վայրին մէջ, բայց մի-

այն Սաթօ, իր խեղճ արիւնակցին հետ։ Մարմնացած գթութիւնը ներկայացնող այդ աղջիկը, դարձեալ սկսած էր ջանալ համոզել իր առջև գըտնուող անտիրական, թոյլ ու խնամակարօտ ծերունին, որ երթայ, հիւանդանոց մտնէ, ու հոն ժամանակ մը մնալով, ինքզինք գտնէ։ Բայց անիկա ըմբռնեց վերջապէս, թէ անկարելի էր այդ Չայն իր որդւոյն գերեզմանին քովէն պիտի չի կրնար հեռացնել։ Ու ոսկերեքան աղջիկը, դեռ իր խաղաղութեան ու համբերութեան երկնաշունչ պատգամներովն ողորդելու վրայ էր անսփոփ էակի վշտակոծ հոգին, երբ որ հիւանդանոցէն ծառայ մը եկաւ զինքը կանչելու։ Մեռնելու վրայ եղող գաղթական փոքրիկ որբ աղջնակ մը, իր «սիրելի Սաթօ քուրիկը» կուգէր անպատճառ տեսնել, վերջին անգամ։ Սաթօ փութաց հիւանդանոց։

Որդեկորոյսը այն ատեն մօտեցաւ նորագոյ փոքրիկ հողաթմբին։ Եւ ինկաւ անոր վրայ, դառնակակիծ հեկեկանք մը փրթցնելով։ Անոր արցունքի աղբերակները, արգէն վաղուց ցամքած էին։ Չոր կողկողանք մըն էր միայն, որ դուրս կ'ելլէր անոր կոկորդէն։ Անիկա ձեռքերը դէմքին դրած, բերանը հողին մօտեցուցած, եղբրաձայն ողբեր կ'ըսէր։ Ու կը կանչէր իր Բենիամինը, որ զինքը թողած զնացած էր։ Սոն երեկոյ եղած էր արդէն։ Գիշերուան մութը տիրած ամենուրեք։ Մինչ ծերունին, շարունակ կուչ եկած, կ'եղբրերգէր առանց երբեք դուրսը վեր առնելու։ Ա՛յ արտաքին աշխարհը, իսպառ գոյութիւն չունէր անոր համար։ Չայն կենդանի աշխարհին հետ հաղորդակցութեան դնող միակ կապ մը կար, և այն ալ խզուած էր։ Անոր կեանք տուող արեւը խաւարած, իջած էր

գերեզման։ Եւ հիմա անհուն տարածութիւն ունեցող մեռելաստան մը կը պարզուի անոր աչքերուն առջև։ Անարեւ երկինքով ցուրտ մահերկիր մը։ Սև գերեզմաններով խճողուած ամեն կողմ։ Անիկա միայնակ է այդ տեղ։ Սոսկումով պաշարուած։ Եւ այնպէս կը զգայ, թէ պտուտկաւոր սաստիկ մրրիկ մը, զինքը մարդաբնակ վայրի մը գետնէն խլելով, օդէն ու մթնոլորտէն ալ վեր բարձրացուցած, և ձգած է հող։ Խնչպէս հեղձամահ ու աճողկոտոր չէր եղած։ Ու դեռ չարժուելու ոյժ ալ ունի։ Ուստի, կը սկսի քալել, թափառական ու բարբարական, Անդեկ նաւու մը կը նմանի։ Չի գիտեր, թէ ո՛ր կողմ երթայ, որպէսզի հեռանայ համասփիւռ գերեզմաններու չրջանակներէն։ Խնչ ուղղութեան հետեի, ժամանելու համար կայան մը որ օժտուած ըլլար արեւայոյսով, ջերմութեամբ ու անդորրութեամբ։ Այդպէս երկար, աստանդական, դեգերելէ ետք, մէկ ալ յանկարծ, ինքզինք կը գտնէ իրեն ծանօթ վայրի մը մէջ։ Ատիկա, իր աւեր ու աւերակ գարձած, բնագաւառն է։ Ու ո՛րքան աւելի մօայլ ու տխուր անոր ներկայացուցած համայնապատկերը։ Ամենուրեք կը տեսնուին, անթաղ մնացած, անհամար դիակներ։ Ընդհանրական հրէշային եղեռնագործութեան մը նախճիրները։ Շատեր այլանդակուած, մաս մաս եղած։ Որպէս բու աւերակաց և մեռելոց, վայելով, կը յրջի։ Կը հասնի ապա, իր քանդուած տանը առջև։ Ահա՛, գետնին վրայ, իրարու քով տարածուած են իր խղիխղուած ընտանեաց անդամները, իրենց արիւններէ զգեստներուն մէջը պարուրուած։ Անոնց շարքին մէջ կերեայ նաև Բենիամինը։ Ամենուն դալկատիւ գէմքերը, յոյժ տրտմագին ար-

տայայտութիւն մը կը կրեն։ Ու մինչ, անիկա, կանգնած իր կսկծոտ ցաւէն աղեգալար, կը տանջուէր, հանգիստտես կըլլայ այլապէս ահա և մեծախորհուրդ երեւոյթի մը։ Ինչպէս ամեն կողմ ինկած մեռելներուն, նոյնպէս իր հարազատներուն վրայ, երկինքէն լոյսեր կը ճառագայթեն։ Անոնց դէմքերը, անանց ժպիտ մը զգեցած, լուսաշող կը փողփողին։ Իսկ գլուխներուն շուրջ, կը գծուին ճաճանչագեղ բոլորակներ։ Ու անոնք, իրենց պառկած տեղերէն կ'ելլեն, կը կանգնին, թեւեր կառնեն, կը բարձրանան դէպի վեր։ Անիկա, շուրջը դիտելով, կը տեսնէ, թէ մեռելոց զաշտին վրայ, այլևս մարմին մը չէ մնացած։ Բոլորն ամպաթիւ, կը վերամբառնան։ Ու այդ երկնաշուներուն ինքն ալ ընկերակցելու համար, կը սկսի բուռն ջանքեր թափել, տքնիլ։ Արիւն քրտինքներու մէջ կը մտնէ։ Բայց, ինչ որ ալ կ'ընէ, չի յաջողիր, չի կրնար բարձրանալ գետնէն։ Յուսահատ իր զուր ճիգերէն, կը գիմէ պաղատագին ամբողջ նշնեցեալներն արթնցնող, զանոնք լուսաւորող ու երկինք կանչող Աստուծոյն։ Ու կը հայցէ Անկէ, որ իրեն ալ ողորմի և ազատէ զինքը հողեղէն ծանր, երկրաքարչ կապանքներէն, որպէսզի միանայ ընդհոյժ իր քրեւեկացի։

Յաջորդ առտուն, քոր Սաթօ եկաւ մխիթարական այցելութեան։ Անիկա, իր հետ բերած էր նաև ուտեստ, գաղթականին համար։ Այդ ճաշը, յետոյ, երկնից թռչուններուն կեր եղաւ։ Հոգատարն Սաթօ, նոյն օրուան երեկոյին ալ այցելեց իր հայրիկին։ Չէր մոռցած իր հետն առնելու նաև անոր սնունդը։ Անիկա չէր գիտեր, ի հարկէ, թէ այդ ընծայաբերումն իր նպատակին չէր ծառայեր բնաւ։ Սակայն Սաթօ, այնուհետև անգամ մըն ալ

չերեաց։ Անոր յանձնարարութեամբ, հիւանդանոցի ծառաներէն մէկը, սկսաւ գաղթականին պարէնը բերել կանոնաւորաբար։ Անձնագոհ Հայուհին, մինչ համաճարակ հիւանդութիւններէ տառապողները կը խնամէր, ինքն ալ անոնցմէ սաստկապէս վարակուելով, ինկած էր անկողին։ Թերեւս զօրնդ առողջութիւն մը ունեցող մէկը, կարենար զերծանիլ մահացու ախտի ճիրաններէն։ Սակայն, Սաթօ, իր նախններու ցաւերովն այնքան մաշուած, շատ շուտ ընկճուեցաւ։ Արագաբար մղուեցաւ դէպի վախճան։ Ու մեռաւ, որը թողելով իր խնամած եղբայրներն ու քոյրերը։ Այսպէս, Բենիամինի հօր քովէն պակսեցաւ գուրգուրոտ մերձաւոր մը, տէր մը ու պաշտպան մը։ Բայց այդ պաշտպանեալն արդէն, ինքնին, ամեն բանէ ձեռք քաշած էր։ Կեանքէ հրաժարած, և ինքզինք նետած էր գերեզմանի ճամբուն մէջ։

Սգաւոր գաղթականը, իր որդւոյն մարմինը պարունակող հողակոյտին վրայ մնաց շարունակ, զիչեր և ցորեկ։ Ո՛չ կերաւ, ո՛չ խմեց, ո՛չ քնացաւ ու ո՛չ ալ հանգիստ ունեցաւ վայրկեան մը։ Հոգեկան տառապանքներն ու մարմնակաճ տկարութիւնները սրընթաց մաշտնք մը յառաջ բերին անոր մէջ։ Անիկա խիստ կարճ ժամանակուան մը մէջ, անձանաչելի ըլլալու առտիճան փոխուեցաւ։ Այնքան հալեցաւ, որ ստուերի մը երեւոյթն ստացաւ այլևս։ Եւ, հոգեվարքի կիսկիւններով քաշկռտուող այդ յուսահատ էակը, իր զաւկի թաղման երրորդ օրուան առտուն, անգամ մըն ալ չի շարժեցաւ ինկած տեղէն։ Մարմնացած սև թշուառութիւնը, իր հանգիստը գտաւ մահուան գրկին մէջ։

Ու երբ որ տարագիր ծերունիին մարմինը ի-

ջեցուցին երկրին արգանդը, երկնից անհունու-
թիւնը արցունք թափեց անոր վրայ: Ասիկա ինք-
նին, հաստատութիւն մըն էր ժողովուրդի այն
հաւատքին, թէ անձրեւով թաղուողը արդար կըլ-
լայ: Իսկապէս արդար մը, նահատակ մըն էր այդ
մարդը: Նահատակներ էին նաեւ անոր նման այն
բոլոր հէք հալածականները, որոնք անպատում
վտերու, անտանելի ցաւերու, օտար երկինքներու
և ճնշող պայմաններու ներքեւ, հիւժելով ու հեծե-
լով, մտան գերեզման: Անոնք, այդպէս, նահատա-
կութեան հաւաքը բաժակն ըմպեցին, և սակայն
մասնաւոր ուշադրութեան մը ու յականէ յանուա-
նէ յիշատակութեան մըն ալ չարժանացան: Ինչո՞ւ:
Պատճառը բացայայտ է: Արիւնոտ կոտորածներուն
յաջորդող անարիւն կոտորածներուն այնքան բազ-
մաթիւ Հայեր զոհ գնացին, որ անոնց իւրաքան-
չիւրին մարտիրոսագրութիւնն այլեւ դարձաւ պարզ
ու աննշան դէպք մը, սովորական պատմութիւն:

ԹՈՒՐԳԵՐԸ ԿԸ ԶՈՒԱՐՃԱՆԱՆ

Եղաւ ատեն մը ուր ըսին, թէ ամեն բռնու-
թենէ ու հալածանքէ, տեղահանութենէ ու ջար-
դէ ազատ պիտի մնային այն Հայերը, որոնք ի-
րենց կրօնքը կը փոխէին: Թուրքերը, ջանացին
օգտուիլ, վերջին աշխարհաստան պատերազմին
առթիւ յառաջ եկած ընդհանուր խառնաշփոթ
վիճակէն: Եւ սկսան Հայերը մահմետականա-
ցնելու իրենց վաղեմի ցանկութեան իրականաց-
մանը աշխատիլ, մեծ մղում տալ, երկրին շատ մը
կողմերը:

Եւ այսպէս, անոնք նախ առաջարկներ, և
ապա սպառնալիքներ ըրին Հայոց այդ մասին:
Հայը պիտի թողուր իր Քրիստոսը, հեզ, մարդա-
սէր Փրկիչը, և հետեւէր Մուհամմէտին, սուրն ու
բռնութիւնը փառաբանողին: Ատելի հաւատքին
հետ կապուած էին նաեւ սոսկալի ու զզուելի կա-
նոններ: Սիրելեաց իսպառ լքում, խառն բազմա-
մուսնութեան լպրչութիւններ, ընտանեկան ու
հայրենական սրբութեանց ոտնակոխում և ազգու-
րացութիւն:

Նկատեցաւ նաեւ, ի վերջոյ, թէ Թուրքերն
այլեւ ամեն Հայ չէին իսլամացներ: Մերուկները,
տէգններն ու տկարները մէջ տեղէն կը վերցնէին:

Ու կ'աշխատէին իրենց հետ ձուլել միայն գեղեցիկ կիներն ու աղջիկները: Առոյգ երեխաներն ու երիտասարդները, և ունէ կերպով աչքի իյնող անձերը: Սակայն, միթէ Հայը կրնա՞ր անկեղծ թուրք դառնալ: Երբե՞ք: Եւ ո՞րքան շատ շատեր, անհատաբար թէ խմբովին, ընդդիմացան ու մարտիրոսացան:

Կիլիկիոյ մէկ մեծ գիւղին մզկիթին մէջ, Հայեր լեցուած էին: Տեղւոյն Հայութեան ընտրանիներն էին ատոնք, զորս դաւանափոխ պիտի ընէին թուրքերը: Այս վերջինք, իրենց Հայ դրացիներուն ինչքերը կողոպտած, եւ արիւնը թափած էին արդէն, նոյն օրը: Միայն կարգ մը քաջակորով Հայեր, շնորհիւ իրենց զէնքերուն, մօտափայ սարերը քաշուած էին: Գիւղին ծեր քահանան ալ, մզկիթ տանիլ ուզած էին թուրքերը: Բայց անիկա ընդդիմացած էր սաստիկ:

Հալածուած, սարսափահար եղած թռչուններու երամակի նման, մզկիթին մէկ անկիւնը կը ծկրտած էին Հայերը: Մեծ մասամբ կիներ, աղջիկներ ու երեխաներ: Անոնք կը յիշեցնէին Հռոմի առաջին քրիստոնեաները, որոնք, բանտին մէջ, կը սպասէին իրենց տանջալից մահուան: Հայերը թրքացնելու հանդէսը պիտի կատարուէր այն ատեն, երբ որ քահանան ալ մզկիթ բերէին: Բայց կուշանային բերելու: Եւ թուրք կրօնապետին համբերութիւնը կը հատնէր այլևս:

Մզկիթին դրան առջև մեծ աղմուկներ բարձրացան, յանկարծ: Քահանան, Տէր Դևոնդը, կը բերէին: Տասնեակ մը թուրքեր ու ոստիկան զին-

աւորներ, զայն գետիններուն վրայ քաշկռելով, հասցուցած էին մինչև այդ տեղ: Ու Տէր հայրը աւելի մեծ ճիգեր կը թափէր, ներս չի մտնելու համար: Բայց, ուժն սպառած էր այլևս: Վերջապէս, ներս Քաշեցին զայն: Անոր սքեմն աղտոտուած ու պատսպոտուած էր: Դէմքն ալ արիւնաշաղախ:

Քահանան, երբ որ ինքզինք գտաւ մզկիթին մէջ, ու Հայերը տեսաւ այն տեղ, անմիջապէս ոտքի ելաւ: Անիկա վազեց, գնաց իր դժբախտ հոգեւորդիներուն ըով: Ու իր թեկերը տարածեց, զանոնք պաշտպանելու ձեռով մը: Ներկայ թուրք բազմութիւնը, որ գիւղին մէջ թալան ու կոտորած կատարող եղեռնագործ խուժանն էր իր գլխաւորներով, կատաղութեան ձայներ հանեց: Կրօնապետն ալ պոռաց, որ քահանան իսկոյն տանին իր առջև:

Երբ որ քահանան թուրք կրօնաւորին առջև տարին, ընդհանուր լռութիւն տիրեց: Խուժանին առաջնորդն ալ հանդարտեցաւ: Ու անիկա, հանդիսաւոր կերպով մը ըսաւ Հայ երէցին.

— Ո՛վ սևեր հագնող սատանայի ծառայ, եւ կո՛ւր, ամենէն առաջ դուն ուրացիր սուտ հաւատքդ, բոլորիս ներկայութեանը: Հա՛րկ է արդեօք բացատրել, թէ դուն մեր սուրբ կրօնքն ընդունելով, փրկած պիտի ըլլաս թէ՛ հոգիդ, և թէ՛ մարմինդ:

Քրիստոսի ծառան, այսպէս պատասխանեց.
— Իմ կրօնքս ճշմարիտ, և հաւատքս սուրբ է:

Մերն ալ է այն Աստուածը, զոր դուք ևս կը պաշտէք: Ինչո՞ւ կը բռնանաք մեր վրայ: Զեզի չարիք մը ըրա՞ծ ենք: Դուք մեր բարի դրացնութիւնը առաթուր կոխոտելով, մեր վրայ յարձակեցաք: Ու մեր սիրելիները կոտորեցիք: Մեր բոլոր ունեցածները իւրացուցիք: Մեզ կործանեցիք: Ինչո՞ւ գոնէ ազատ չէք թողուր իմ անմեղ հօտիս մնացորդները և զիս:

Բարկացաւ վերստին Թուրքը կրօնապետը: Իր մօրուքը բռնեց ջղապնդօրէն: Թոնքերը պռստեց: Աչքերը դարձուց դաժանօրէն: Եւ գոռաց անգնաձայն.

— Ի՞նչ իրաւունք ունիս խօսելու ձեր ինչքերու և կեանքերու մասին, որոնք մերն են, քանի որ դուք մեր անհաւատ հպատակներն էք, ու մեր գերիները: Եւ յետոյ, ինչո՞ւ Աստուծոյ սուրբ անունը պիղծ բերանդ կ'առնես, վատ հեթանոս:

Ու անիկա քահանային ապտակ մը իջեցուց:

— Երկինք, բացազանչեց անիրաւութեամբ, իր արցունքոտ աչքերը դէպի վեր բարձրացուցած:

— Ի՞նչ, կը հայհոյե՞ս մեզ:

— Ո՛հ: Աստուծոյ արդարութիւնը կը հայցեմ:

— Դա՞րձեալ սրբապղծութիւն:

— Եւ անիկա պիտի գայ շուտով, ու ձեզ դատէ, ձեր ըրած անօրէն գործերուն համար:

— Վերջին անգամ կըսեմ. դարձի՛ եկուր:

— Ես հաւատով քրիստոնեայ եմ, և քրիստոնեայ ալ պիտի մեռնիմ:

— Տանջելով սատկեցուցէք անհաւատներուն

այս գլխաւորը, որպէսզի միւսները իրատուն, և գիտնան ինչ ընելին:

Այսպէս հրամայեց կարդացողը: Ապա անիկա յայտնեց իր մարդոց, որ ինքն ըսելու էր իրենց, թէ ի՛նչպէս տանջամահ պիտի ընէին քահանան: Յատկապէս պատուիրեց անոնց, որ զգուշանան արիւն հանելէ, որպէսզի մզկիթը չի պղծուի: Անկէ ետք նշան մը ու քանի մը խօսքեր ըրաւ: Եւ երեք հոգի զրկեց Հայերուն քով:

Իր սորբ հաւատքին համար, տանջուելով, մեռնիլ յանձն առնող քահանային տասնևվեցամեայ աղջիկը, Շողիկ, կը գտնուէր մզկիթին մէջ: Հօրը հետ այդ աղջիկն ալ, չէին սպաննած ջարդի միջոցին: Իսկ անոնց ընտանեկան միւս անդամները, բոլոր, նահատակած էին: Երեք Թուրքերը, գեղեցիկ Շողիկը բերին իր հօր քով: Եւ Թուրք կըրօնապետն անմիջապէս պահանջեց քահանայէն, որ մահանալէ առաջ, իր զաւակը յանձնէ իրեն, իբր կնացու:

Հայր ու աղջիկ, երբ որ իրարու մօտ եկան, գրկախառնուեցան: Ու արտասուելով, մնացին պահ մը այդպէս: Բայց զանոնք այդ դիրքին մէջ չի թողին երկար: Բաժնեցին իրարմէ: Եւ վերստին ստիպուեալ եղաւ, որ հայրն իր աղջիկը, ձեռքովը, ընծայէ Մուհամմէտի ձեռ պաշտօնատարին: Հայ երէցն ու Հայ կոյսը մերմեցին իրենց եղած պատուէրը: Բռնազատիչն այն ատեն ծանոյց քահանային, թէ Շողիկը իր կինը պիտի ընէր յետոյ: Ու այս անգամ, ուրիշ նշան մը ըրաւ իր մօլդոց:

Տրուած նշանին համաձայն, ոստիկան զին-
ուորները ու փաթթոցաւորներ, բռնեցին քահանան,
պառկեցուցին: Երկուական հօգի անոր ոտքերուն,
թեւերուն ու փորին վրայ չոքեցան: Ուրիշ մը ա-
նոր գլուխը բռնեց: Եւ երկու թուրք երկու կող-
մէն, սկսան Տէր Ղևոնդի մօրուքը փետտել: Շո-
ղիկ, իր ձեռները կը ճմռէր: Վշտէն ու յուսահա-
տուութենէն կը խելայեղէր: Տէր հայրը, սակայն,
ցաւի ուէ աղաղակ չէր հաներ: Աչքերը մերթ կը
բանար, ու կը գոցէր: Եւ աղօթք մը կ'արտասանէր:

Գործը չեր'նցնելու համար, աւելի սոսկալի
նշան մը ըրաւ կրօնաւորը: Եւ ահա, հուժկու թուրք
մը, ծունկի գալով, իր ձեռքերուն մէջ առաւ քա-
հանային վիզը: Հէք զոհն սկսաւ դժուարաւ շունչ
քաշել: Շողիկ յառաջ նետուեցաւ, և ինքն ալ դա-
հիճին կոկորդէն բռնեց: Թուրքը թողուց քահանա-
յին պարանոցը, և սկսաւ աղջկան հետ մարտնչիլ:
Անիկա, Շողիկը գետին գլորեց, և աշխատեցաւ
խեղդել զայն: Բայց չարագործին պետք, իր մատը
չարժեց: Աղջիկն ազատեցաւ:

Շողիկ, գէմքը բոսորագոյն, աչքերն հրացայտ,
ամբողջ մարմնով ցնցուն, դարձեալ փութաց իր
հօր քով: Ծնողասէր զաւակը, սակայն, ի զուրջ ա-
նաց իր հայրը փրկել: Դահիճը, երկրորդ անգամ
իր զոհին վիզը ձեռք առած էր: Եւ այս անգամ
զայն խեղդած, մեռցուցած: Այն ատեն Շողիկի
աչքին մթնցաւ բոլոր աշխարհը: Անիկա, առջեւ
տեսաւ միայն եղեռնագործ թուրքը, որ դեռ ծռած
կը մնար իր խեղդուած հօրը մարմնոյն վրայ: Եւ
ուզեց փողոտել զայն:

Արագ շարժումով մը, գրպանէն հանեց իր
գիւղական խոշոր գմելին: Բացաւ շեղփը, և զայն
ամենաուժգին թափով մը, ու վրիժառական երկար
ձայնարկութեամբ մը, մինչև կ'ընէր, իրեց իր հօր
սպանիչին ծոծրակը: Հարուածեալը, քսքնելի ա-
ղաղակ մը արձակեց, և ինկաւ անշնչացած, գետ-
նատարած քահանային քով: Պետք իսկոյն, զմեկին
դուրս քաշեց ճողած թուրքի ծոծրակէն: Եւ թաշ-
կինակով անոր վերքը փաթթեց, որպէսզի արիւն
չի կաթէր մզկիթի գետնին վրայ:

Կրօնապետը, այն ժամանակ, դարձաւ զէպի
Շողիկը: Մինչ այս վերջինը, բազմաթիւ թուրքերէ
և ոստիկան զինուորներէ չրջապատուած, կը բը-
զբուէր: Ամենն ալ, կ'ուզէին զատառ պատառ
ընել, հում հում ուտել զայն: Մեծաւորը, դարձ-
եալ, իր մատն երերցուց: Բռլորը մէկ կողմ քաշ-
ուեցան: Հայունին, իր կրած խոշաւնգուճնեղու
բուռն ցաւէն կը տանջուէր, կը գալարուէր գետ-
նին վրայ, առանձին: Կարդացողը արագօրէն անոր
մօտեցաւ:

Կատաղութենէն կը փրփրէր ծերը: Հազիւ կը
զսպէր ինքզինք: Անոր աչքերը սարսափելի ար-
տայատուիւն մը ունէին: Անիկա, Շողիկին քով
կանգնած, հետեւալ վրիժախանձ խօսքերն ըրաւ
իր ժողովուրդին.

— Հաւատացեալ մը սպաննող անհաւատը,
իսկոյն դժուր գրկելու է: Այս աղուոր աղջիկը իմ
կինս պիտի ընէի: Բայց, որովհետեւ, անիկա այս
մեծ ոճիրը գործեց, հարկ է որ ես, իմ ձեռքովս
իսկ, անոր դատաստանն ընեմ ընդփոյթ:

Ապօրինակ մարտեր, երկու ձեռքովը շոյեց անիկա, հանդիսաւորապէս։ Աղօթք մը մըթմրթաց։ Աստուծոյ անունը յիշեց։ Թւերը սոթտեց։ Շողիկը պառկեցնել տուաւ երեսօրվեր։ Անոր թւերն ու ոտքերը բռնել հրամայեց։ Իսկ ինքը նուիրական գործ մը կատարելու պէս, ծունր իջաւ։ Ծոցեցաւ։ Զեռքերն երկնցուց, ու իր ջոռուտ, ոսկրուտ մատներովը բռնեց հէք աղջկան կոկորդը։ Եւ ունեցած ուժովը, սեղմեց զայն։ Շողիկ, խըղդուկ հառաչ մը արձակեց, և անշարժացաւ։

Մեռաւ Շողիկ։ Բայց անոր աչքերը, իրենց կապիճներէն բխի մը դուրս ելած, բաց մնացին։ Անոր տամկացած նայուածքն ուղղուած էր զինք խեղդողի դէմքին։ Իսկ խեղդիչը տարօրինակ շարժում մը ըրաւ այդ միջոցին։ Տժգունեցաւ, այլայլեցաւ։ Սոսկումի ձայն մը բարձրացուց։ Զեռքերովն իր դէմքը ծածկեց։ Ծունկի վրայ, ետ ետ գնաց։ Հուսկ ապա, դարձաւ իր մէջքին վրայ։ Ինկաւ վար։ Եւ փռուեցաւ գետինը մեռելի պէս։

Ուշաթափուած էր Հայուհին խեղդամահ ընդը։ Եւ հաճախ իրարանցում մը տիրեց Թուրքերուն մէջ։ Բոլորը խռնուեցան ուշակորոյսին շուրջը։ Անդին մնացին միայն մզկիթին դուռն սպասող զինեալ պահապանները։ Պաղ ջուր բերին, և զարկին իրենց մեծ սւորի երեսին։ Շփեցին անոր քունքերն ու բազկերակները։ Վերջապէս, յաջողեցան սթափեցնել զայն։ Եւ անիկա ելաւ ինկած տեղէն։ Նստաւ, ու շուրջը դիտեց ապշանքով։

Յետոյ, ոտքի կանգնեցաւ, այլոց օգնութեամբ։ Դէռ կը դողդղար։ Նայուածքն ուղղեց դէպի վեր։ Եւ փորձանքէ մը ազատուողի աւիւնով, գոչեց։

— Փա՛ռք քեզ, մեծդ Աստուած,

Ապա, դարձաւ իր շուրջը գտնուողներուն, որոնք տակաւին զինքը կը դիտէին զարմացած նայուածքներով, և յարեց։

— Գէշութիւն մը եկաւ վրաս . . . : Հիմա լաւ եմ։ Այդ անհաւատներուն անիծեալ դիակները շուտ դուրս տարէք, և չնեղուէ՛ք։

Նահատակ հօր ու աղջկան մարմինները գետնին վրայ քաշկռտելով, տարին դուրս մզկիթէն։ Իսկ Թուրքին գիական ալ, աղօթքներ արտասանելով, մզկիթին մէկ անկիւնը տեղաւորեցին։ Կրօնապետն ինքզինք գտաւ բոլորովին, հանգստացաւ։ Տրամադրուեցաւ որոշուած գործը յառաջ տանելու։ Անիկա, ներկայ գտնուող Հայերն ամբողջ, բերել տուաւ իր առջև։ Եւ ազդարարեց անոնց, թէ հարկ է որ ճշմարիտ կրօնքը, կամաւ ու սիրով ընդունէին այլեւս։

Անկէ ետք, որոշակի հարցուց անոնց։

— Արդ, ըսէ՛ք, ով յաւիտենական գեհնի գատապարտուած անհաւատներ, համաձայն էք առաջարկիս։ Կը փափաքի՞ք արդեօք, որ մեր լոյս հաւատքին դառնաք, և ձեր հոգիները արքայութեան ժառանգորդ ընէք։ Անշուշտ, լաւ է, որ հաճոյքով, ուրախութեամբ փրկուիք, և մեզ չի ստիպէք բռնութեան գիմելու։ Գիտնալու էք, թէ կամ ըսածնիս կընէք, կամ կ'ոչնչանաք դուրս ալ, ձեր միւս ազգակցաց նման։

Լուռ ու գլխիկոր մնացին Հայերը: Կարդացողը քիչ մը սպասելէ ետք, աւելցուց.

— Ես ձեր լռութիւնը, հաւանութեան նշան կը համարիմ: Առաջարկս ընդունած էք, ուրեմն:

Եւ խօսքն ուղղեց իր մարդոց.

— Մեծ տղայոց ու մարդոց գլուխները փաթթօց կապեցէք: Անոնց թլփատութեան հանդէսը պիտի կատարենք վաղը: Իսկ կտնանց ու չափահաս աղջկանց երեսները ծածկեցէք մէյ մէկ քօղով: Կը կարծեմ թէ եղած փաթթոցներն ու քօղերը կը բաւեն:

Հրամանը կատարուեցաւ: Գիշ ետքը, բոլոր Հայ պատանեաց ու մարդոց կարմիր գտակներուն վրայ փաթթոց կապուած էր: Հայուհիներուն դէմքերն ալ սքօղուած: Հանդիսապետը գոհունակ արտայայտութիւն մը ունեցաւ: Դարձաւ դէպի բեմը: Գոհաբանական աղօթք մը կարգադրեց: Յետոյ, ծունկի եկաւ աղօթելու: Հայերուն ծանուցուեցաւ, որ ցոյց տրուած եղանակով աղօթեն: Բայց անոնք, հակառակ այդ հրահանգին, չի ծնրադրեցին:

Աղօթքը լրանալուն, Թուրք ժողովրդապետը Հայերուն յայտարարեց պաշտօնապէս.

— Դուք, այլևս իբրեւ Թուրք, պէտք է որ մեզի խառնուիք: Այսօրու ձեռք սկսած աղջիկ տալու էք: Նաեւ հարս առնելու էք: Կարգուածներդ ամուսնալուծուելու, և կին ու մարդ, հին հաւատացեալներու հետ ամուսնանալու էք: Ասոնց մասին թուղթ մը պիտի ստորագրէք վաղը: Անուննիդ և լեզունիդ փոխելու էք: Զեր պզտիկները մեզի յանձնելու էք: Ահա՛ ձեր պարտականութիւնները:

Պարտականութեանց մասին խօսելէ ետք, անոնց իրաւանց յիշատակումն ալ ըրաւ ան.

— Զեր ինչքերը, զորս գրաւեցինք, բարեսրտօրէն կը կամինք ձեզ վերադարձնել: Այլևս կ'ընդունինք, թէ անոնք ձեր իրաւունքն են: Բայց ի հարկէ, անոնց ամենուն պէտք չունիք: Որքան որ յարմար, ու անհրաժեշտ տեսնէք, այնքան կուտանք ձեզ: Արդէն տղամարդերը պիտի ղրկենք ուրիշ գիւղ մը, ուր անոնք պիտի կարգուին: Ուստի աղօթք ըրէք մեր թագաւորին կենացը:

Մաղթանքի սովորական բանաձևն արտասանեց անիկա: Թուրքերը, բոլոր, «Ամէն» գոչեցին: Բաւաւորները համարեցին, թէ այլևս մեծ գործը տեսան: Ամեն բան լմնցաւ: Գիւղին մէջ Հայ չի մնաց: Իրենց նպատակին հասան: Եւ շատ ուրախ էին: Բայց ուղեցին, որ շուտ մը՝ գործնակ սնա պէտ ալ ուրանան սյին: Ուստի, անոնց բոլոր գլխաւորները, և ռստիկան գիւնուորները, լեզու պիտի փոխեն, ու անհամբեր շարժումներով, մտան Հայուհեաց շարքին մէջ:

Ակսեցին ընտրութիւն ընել անոնք: Անոնց հոգեւոր պետը, ընտրելիներուն քօղերը վար առնել տուած էր այդ պահուն: Անիկա, ամենէն առաջ, երկու աղջիկ զատեց, իրեն կին ընելու համար: Միւսներն ևս, իրենց առաջնորդին հետեւեցան, կարգաւ: Հաւանածներնին առին: Ընտրական այդ գործը, խիստ շուտ կատարուեցաւ: Այնպէս որ, քիչ ետքը, այլևս ազատ կիներ ու չափահաս աղջիկներ բնաւ չի մնացին Հայերու խմբին մէջ:

Հայ կիներն ու աղջիկները, դարձեալ քողա-
ւորուած, զիրենք ընտրողներուն հետ, մէկ կողմ
քաշուեցան: Անոնք, քանի՞մը քայլ հեռացան ի-
րենց ամուսիններէն, նշանածներէն կամ ծնողնե-
րէն: Եւ, թէ՛ կիներն ու աղջիկները, թէ՛ գլուխ-
նին փաթթած Հայ մարդիկը, մնացին լուռ ու
մոռն: Հայուհիները, քայլերէն այնպէս փոխե-
ցին, որպէս թէ իրենց վզին լուծ կամ չղթայ
անցուած ըլլար: Բոլոր Հայերը, կին, աղջիկ թէ
մարդ, կը նմանէին շարժուն առարկաներու:

Բայց այդ ընկճուած, ու լքուած երևոյթով
և անխոստով էակներու հոգեկան աշխարհներուն
մէջ, մեծ ողբերգութիւն մը տեղի կ'ունենար: Բո-
լորն ալ տոգոռնած էին: Իրենց սպաննուած սի-
րելիներու սրտամաշ կսկիծին վրայ կ'աւելնար նոր,
հոգետանջ վիշտ մը: Անոնք, իրենց անստանա-
թախիծին մէջ, մեծապէս պիտի մխիթարուէին,
եթէ իսկոյն մահանային: Եւ սակայն, ամենն ալ,
արդէն յանձն առած էին սպաննուիլ ի վերջոյ, եթէ
չի կարենային փրկուիլ ոսէ կերպով:

Երեսններու բաշխուծը, բաւական դժուար ե-
ղաւ: Մեծ աղմուկ բարձրացաւ: Սրտայոյզ տեսա-
րաններ տեղի ունեցան: Հայիկները կուրային:
Մէյ մը իրենց մօր, և մէյ մըն ալ հօր քով կը
վազէին: Չէին զատուիր անոնցմէ: Մինչդեռ, կին
ու աղջիկ չառնող Թուրքերն ալ, իրրե իրենց բա-
ժինը, զանոնք կոպտօրէն կը բռնէին, կը խլէին,
անդին կը տանէին: Հէք մանկիկները, կարծես կը
զգային, թէ ընդմիջտ կը բաժնէին զիրենք իրենց
ծնողներէն: Ու կ'ընդդիմանային:

Վեց տարեկան տղեկ մը կար, որ ամենէն ըմ-
բոստն ու ընդվզողը հանդիսացաւ կատարուած յա-
փշտակութեան դէմ: Ուշիմ, ճարպիկ և ուժեղ
Հայորդեակ մը: Անիկա, նաև իր հօրը դիտողու-
թիւն ըրաւ, թէ ինչո՞ւ գլուխը փաթթած էր Տաճկի
պէս: Նոյնը մօրը, թէ ինչո՞ւ երեսը ծածկած էր:
Այդ դիտողութիւնը, արդէն, քանիցս բրած էր: Բայց
տեսնելով, որ ծնողքը լուռ են դարձեալ, հօրմէն
խնդրեց որ ծռի: Եւ անոր փաթթօցը խլեց, նետեց:
Մօրը քաղի ալ պատեց: Թուրքերը մոլտացին:

Քանջ տղեկին ծերուկ բռնատէրը, չէր յաջողե-
ր նպատակին հասնելու: Հետեւաբար, պզտիկը
սիրաշահելու դրամակէս հնար մը խորհեցաւ: Քը-
սակէն արծաթ դահեկաննոց մը հանելով, տուաւ
անոր: Եւ պատուիրեց, որ խելօք մնայ, ու իրեն
քովը երթայ, վերջապէս: Փաշէիկը, դրամը նե-
տեց գետինը: Մօրմէն չի բաժնուեցաւ: Թուրքը
նետուած զրամը չի կրցաւ գտնել: Բարկացաւ:
Ապտակ մը տուաւ տղուն: Փռքրիկին մէջ, վրի-
ժառուժի կրակ մը ինկաւ:

Ուստի, իր ամբողջ ուժն ամփոփելով, բռնեց
զինք ապտակողին ձեռքը: Եւ բերանը տանելով,
անոր մատները ամուր մը խածաւ, իր սուր ալ-
ոաներովը: Թուրքը ցաւի աղաղակ մը հանեց,
կանգնած տեղը վեր ցատքելով: Եւ, աւելի կատա-
ղած, բռնեց պզտիկը, որ գետինը զարնէ, և ոտ-
բերովը լաւ մը դփէ: Բայց, այս անգամ ալ, քա-
ջորդեակը, բռնեց մը իջեցուց անոր աչքին: Խրո-
ֆած բռնաւորը, տղան թողուց և ձեռքը տարաւ
աչքին, որ իսկոյն ուռած էր:

Գայթակղութիւն մեծ: Ամեն կողմ կը բարձր-
րանային անախորժ ու յուզումնալից տպուեցու-
թիւններ յայտնող շշուկներ, և բուռն գանգա-
ներ: Միթէ այդ տեսակ խայտառակ ու անհան-
դուրժելի տեսարաններու ներկայ ըլլալու համար
կը գտնուէին այդ տեղ, կը պոռոչէին: Իսկ հար-
ուածն ընդունողը, շրջապատուած էր արդէն գին-
քը մխիթարողներով: Բայց ան չի կրցաւ մարսել
իրեն հասած վիրաւորանքը: Այլքը կապեց և վա-
զեց տղուն վրայ:

Մայրը, սրտահատորիկը պաշտպանեց այդ յար-
ձակման գէմ: Յափշտակիչը, տղուն մէջքէն բռ-
նեց, ու սկսաւ քաշել: Կ'ուզէր ժօրմէն դատել
զայն, և իր ուզածն ընել անոր: Մինչ տղէկը շատ
պինդ կ'պած էր ժօրը: Այս վերջինն ալ, ամեն բան
մոռցած, ոգի ի բոին կը ջանար, իր զաւակը չի
յանձնել թուրքին: Ու անոնք, այսպէս, զիրար
հրելով ու քսչքչելով, ինկան վար: Եւ գեանին
վրայ սկսան պայքարիլ: Հայուհիին ամուսնացու
թուրքը չէզոք, ձեռնպահ չը մնար:

— Ա'լ բաւական է. պոռաց կրօնապետը տի-
րականօրէն, մարտնչողներուն քով փութալով, և
զանոնք իրարմէ բաժնելով: Հաւատացեալներուն
բնաւ չի վայլեր, որ իրարու հետ գզողըտին: Գար-
չելի բան է այդ: Զգուշանալու էք: Ո'վ դու, կին,
մեր սուրբ մարգարէին նոր հարսը, պէտք է որ
այս անառակ, չար խլէզը յանձնես այս մարդուն:
Տղան անոր կը պատկանի: Այլևս քու զաւակդ
չէ: Անոր այժմու հայրը, ազատ է իր իրաւանց
մէջ:

Վայրկեան մը, ապա, իր ժօրուքը շոյելով, խոր-
հեցաւ մահմետականաց գլխաւորը: Եւ շարունակեց.

— Ամենուդ ալ բան մը ըսեմ. ասանկ չըլ-
լար: Մեր այս աննման կերպով գեղեցիկ օրուան
ուրախութիւնը պէտք չէ՝ որ թունաւորուի: Այլ
վերջ, այս տեսակ խայտառակութիւններուն: Արդէն
հերիք է, որքան որ տխրեցանք քիչ մը առաջ, մեր
պատուական և անձնուէր մէկ գործիչին նահատա-
կութեամբը: Չէ՞ որ մեր հանդէսը դեռ լրացած չէ: Եւ
անոր էն անուշ ժառը ետքն է: Ուստի մտիկ ըրէք:

Միաբերան ձայնեցին խել մը թուրքեր:

— Հոգեւոր տէր, հրամանը քուկդ է: Քու
կամքդ մեր օրէնքն է: Պատրաստ ենք քեզի լսելու,
ըսածդ կատարելու:

— Լաւ ուրեմն, իմ սիրելի զաւակներս, մեզ
նեղադնող սա պղտիկները, առայժմ թողէք ազատ,
որպէսզի անխառն հաճոյքով աւարտենք այս տօ-
նակատարութիւնը: Ու երբ որ ամեն ինչ լմնայ,
ես իմ ձեռքովս, զանոնք ձեզ պիտի յանձնեմ: Ես
գիտեմ այլևս, թէ անոնց ո'րը որուդ կը պատկանի:

Հնազանդեցան բոլորն ալ, տրուած պատուե-
րին: Լռութիւն ու խաղաղութիւն տիրեց մզկի-
թին մէջ: Այն ժամանակ, արունտէրներուն պա-
րագլուխը պարզեց հանդէսի մնացեալ մասին ծը-
րագիրը: Այն էր, որ մեծ խումբ կազմած, պիտի
երթային նոյն գիւղի Հայոց եկեղեցին: Քրիստո-
նէական աղօթատունը, մզկիթի պիտի վերածէին:
Եւ այն տեղ, առիթ պիտի ունենային դեռ ուրիշ
նոր զուարճութիւններ կատարելու, ուրախու-
թիւններ ընելու:

Նոր զուարճութիւններն ինչ էին: Աստուծոյ չի բացատրեց հանդէսին ղեկավարը: Այլ սիայն, խորհրդաւոր կերպով, խոսեցաւ: Եւ Թուրքերը, լռելեայն, մօտաւորապէս հասկցան, թէ ինչ էր անոր միտքը...: Իրենց ալ արդէն խորհածն ու փափաքածը: Ուստի, այլեւս առանց ժամանակ կորսնցընելու, բոլորը դուրս ելան մզկիթէն: Եւ ուղղուեցան դէպի եկեղեցի: Եղած կարգադրութեան համաձայն, Հայերը Թուրքերու մէջտեղէն կը քալէին:

Հասան եկեղեցիին առջեւ: Դուռը գոց էր: Ոստիկան զինուորները, իրենց ատրճանակները հանեցին, և քիչ մը հեռուն կանգնելով, նշան սփռեցին իրենց կողմերէն: Դնդակներն արձակուեցան: Փականքին տեղը ծակծկուեցաւ: Մօտեցան անոնք, այն ատեն, և ոտքի հարուածներ տուին դրան: Հինաւորաց տաճարին հաստատուն դուռը, սակայն տակաւին կը մնար անսասան: Կ'ընդդիմանար: Ու երբեք չէր ուզեր բացուիլ այդ յեղուղակներուն առջեւ:

Հաստ գերաններ ու զօրաւոր փղերէններ բերին: Եւ բաւական քրտինք թափեցին, մինչև որ յաջողեցան: Դուռը բռնի, վայրենական զօրութեան առջև տեղի տուաւ վերջապէս, և մեծ շառաչիւնով մը ինկաւ վար: Վայրի կենդանիներուն ման, ներս խուժեցին Թուրքերը, իրենց հետ յառաջ քշելով նաև Հայերը: Կրօնապետը շիտակ գնաց, ելաւ բեմ: Ու խորանին շուրջը զառնալէ ետք, անոր առջև կանգ առաւ: Ապա նշան բրաւ ամենուն, որ լուռ մնան:

Ամեն ոք լռեց: Եղած տեղը հանդարտ կանգնեցաւ: Պետը բարբառեցաւ, և քիչ մը աւելի որոշ բաները սաւ իրենց զուարճութեան էութեան մասին:

— Այս պիղծ կռատունը, մեր միակ Աստուծոյ նուիրական տունն ընելէ առաջ, ազուր ժամանց մը պիտի ունենանք: Մեր ամուսնացուներուն հետ պիտի փոխանակենք սիրոյ առաջին համբոյրը, հանդիսաւորապէս: Եւ որպէսզի այս տօնը աւելի փառաշուք ըլլայ, վառելու էք մօմերն ու ջահերը:

Վառեցին ամբողջ կանթղները, և մօմերը աշտանակներուն ու ջահերուն: Թուրքերը անյադ, հրաբորբոք ցանկութեամբ լի, ուղղուեցան դէպի իրենց կնացուները: Ու թեկնիքն երկնցուցին, զանոնք գրկելու ու համբուրելու համար: Հայուհիները հեռու քաշուեցան, զգուանքով ու սոսկումով: Երեսանները ճչեցին: Հայ տղամարդիկ մեռելի գոյն ստացան: Դողդաջեցին: Ճառանցան, Թուրքերը, վերայարձակուելու վրայ էին: Եւ ահա անոնց հոգեւորականը վերաձայնեց:

Դարձան դէպի բեմ բոլորն ալ, լսելու համար իրենց պատգամախօսը, որ կը գոչէր:

— Դեռ սպասեցէք: Իմ աչաց լոյս տղաքներս: Այդքան անհամբեր մի' ըլլաք: Տեսէք: Թէ ես ինչպէս ինքզինքս կը զսպեմ: Ինձմէ օրինակ առէք: Այդ սիրուն աղջիկներն ու կնիկները մերն են արդէն: Եւ անոնց սիրոյ համարոյնները, իբրեւ երախայրիք: պիտի ճաշակենք յատկապէս այս տեղ: Միայն թէ դեռ քիչ մը ետքը: Նախ բան այդ, Հայերուն կրօնքը ծաղրելու փափաքնիս ալ իրականացնելու ենք:

Անդիմադրելիօրէն հրապուրիչ զուարճութիւն

մըն ալ այդ: Ուստի, միւս հաճոյքը յետաձգեցին պահ մը: Եկեղեցւոյ կողնակն սկսեցին հնչեցնել: Անոր ողբահանգոյն ղողանջը, բարձրացաւ հորիզոնին մէջ: Արձագանգը տարածեցաւ, ու հասաւ մինչեւ չրջակայ վայրերն ու սարերը: Ոստիկան զինուորներն ինկան ասդին անդին, տաճարին մէջ: Պահարանները կոտորեցին: Զեռք բերին պատարագւորի թանկագին զգեստ, խաչ, մասունք, փլուռ, չապիկ:

Մինչ ծաղրական արարողութեանց պատրաստութիւնները կը տեսնուէին, մեծաւորը նոր ծանուցում մը ըրաւ ներկաներուն.

— Այս բազում թանկարժէք իրերը, յետոյ մեր մէջ պիտի բաժնենք: Իսկ ծաղրը զոր պիտի ընենք հիմա, առիթ մըն է նաեւ հասկնալու, թէ մեր նորահաւատները անկեղծ են: Եթէ պզտիկ դժգոհութիւն մը ցոյց տան, կը նշանակէ, թէ անոնք չեն ընդունիր, որ միայն մեր Աստուածն է ճշմարիտ, և Մուհամմէտ անոր առաքեալը: Այն ատեն, վա՛յ իրենց:

Պատրաստութիւնները լրացան: Ոստիկան զինուորներէ մէկը, պատարագւոր քահանայի պէս զգեստաւորուած էր: Ուրիշ ոստիկան զինուորներ, և քանի մը գլխաւոր թուրքեր, վրաններն փիլոն առած էին, և չապիկ հագած: Անոնք ձեռքերն ին կը կրէին նաեւ խաչ, աւետարան, մասունք, ծնծղայ, բուրվառ, քրոց և եկեղեցական այլ ամեն տեսակ առարկաներ: Եւ սպասեցին զիրենք առաջնորդողի հրամանին, որպէսզի ծիսակատարութիւնը սկսին:

Առաջին անգամ, թուրք կարդացողը, ձեռքը դաշոյն մը առած, խորանի աստիճաններուն վրայ

բարձրացաւ: Անիկա Աստուածածնայ պատկերին դէմքը, բոլորովին այլանդակեց դաշոյնով: Իր մօր գիրկը գտնուող Յիսուս մանուկի գլուխն ևս կտրեց, հանեց պատկերին վրայէն: Յետոյ, վար իջնելով, նշան ըրաւ, որ սկսին արարողութիւնը: Զգեստաւորուածն ու փիլոնաւորները բեմին վրայ, իսկ չապիկ կրողները դասին մէջ էին: Ու սկսան երգել, պոռչալ:

Եղանակները, Հայոց եկեղեցական երգեցողութեանց նմանեցնել կ'ախատէին: Անոնց գործածած բառերն ամբողջ հայհոյութիւն, ուղղուած Հայ ազգին ու եկեղեցիին: Վերը, աւագ խորանին առջեւ կանգնող զգեստաւորուած ոստիկան զինուորը, պատարագը կը ձեռքներ իր շարժումներով: Եւ անա, երգեցողութեանց ու ծնծղաներու հնչեմանց աւելի ուժ տալով, ձեռնարկեցին վերաբերումի կատարման, քրոցով ու բուվառով: Գիտէին ամեն բան:

Ներկայ թուրքերը, իրենց զգացած ծայրայեղ ուրախութենէն կը ծափէին, կը գոփէին, կը պոռպոռային: Խնդալէն կը մարէին: Իսկ Հայեր, գլուխն կտնտնեց, անթարթ աչքերով, առջևն կը նայէին շարունակ: Անոնց դանակ զարնուէր, պուտ մը արիւն չէր ելլեր դուռն երակներու մէջէն: Անոնք կը զգային, թէ այլևս վերջին վճռական վայրկեանը կը հասնի: Իրենց բարոյական կեանքը պիտի պաշտպանէին: Եւ գիտէին, թէ պիտի մեռնէին, քանի որ անգոր էին:

Վերաբերումը կատարելով, սկիհը խոռանին առջեւ բերուեցաւ: Սրբապիղծ ծաղրանքներուն նախադասող Մուհամմէտի փոխանորդը, առաւ

սկիհը: Անոր վրայի քողը մէկուն տուաւ: Եւ յանձնարարեց, որ անիկա երթայ, դրսէն քիչ մը ազբ բերէ: Քանի մը վայրկեան ետք բերուեցաւ ուղուածը: Հանդիսադիրը աղբը լեցուց սկիհին մէջ: Ձեռնախաչով մը խառնեց զայն: Յետոյ, աղբոտած սկիհը, խաչն ալ մէջը, զետեղեց սեղանի աւետարանին վրայ:

Ստորին անարգանաց գործադրիչը, այն ատեն ցնծալից եղանակով մը ազդարարեց.

— Մեր նորադարձներն անշուշտ վստահ եղան այլևս, որ սուտ են եղեր իրենց բոլոր պաշտածներն ու հաւատալիքները: Եթէ այդ բաներն իրաւ եղած ըլլային, այսքան նախաափսքներէ ետք, տարակոյս չի կայ, թէ մեր գլխուն փորձանք մը եկած էր: Մինչդեռ, ամենքս ալ, ողջ և առողջ ենք: Հիմա, ա՛լ ժամանակն է, որ մեր կնացուները բռնենք, համբուրենք:

Շնաբարոյ վոհմակները, ոստում մը գործեցին զէպի Հայուհիները, որոնք բոլորովին քաշուեցան պատին ներքեւ, և հաստատուն գիրք մը սռին: Հայ տղամարդիկ, կանանց քով վազեցին, զանոնք պաշտպանելու համար: Բայց այդ բոլորէն, յանկարծ, եկեղեցիին մէջ փրթաւ ուրիշ փոթորիկ մը: Հրազեններու պայթման ձայներ և խառնաչփոթ աղաղակներ բարձրացան: Ահաւոր իրարանցում մը տիրեց: Թուրքերը, դեռ Հայուհեաց քով չի հասած, սոսկահար, խուճապի մատնուեցան:

Քանի մը տառնեակ Հայ կտրիճներ, զինուած, կրակ ու բոց համակ, մտած էին եկեղեցի: Օրհնեալ կոչնակն Հայոց եկեղեցւոյ, զանոնք սարկէն հրաւիրած էր: Անոնք արգէն պատրաստուած

էին յարձակելու գիւղին վրայ, պաշտպանելու համար իրենց ազգակիցները: Ներսմանելուն, մէկ ակնթարթով, տեսն ինչ հասկցած էին: Ու կրակ բացած: Գնդակներն ուղղուած էին, մասնաւորապէս սրբապիղծ ծաղրածուններուն, և Հայուհեաց կողմը դիմող բոլորներուն:

Թշնամիները, բոլոր, զիրար հրելով ու ձգելով, խուժեցին զէպի պատուհանները, դուրս ցատկելու համար: Փախուստի ուրիշ ճամբայ չունէին: Ոստիկան զինուորք, իրենց կրած եկեղեցական զգեստները մէկ կողմ նետած, փորձեցին փոխադարձ կրակ բանալ: Չաջողեցան: Ու անոնք ալ, դիւահարներու պէս, միւս արտախուժողներուն հետեւեցան: Բռնահալած Հայուհիներն ու Հայերը, մեծ ու պզտիկ, իրենց ուրախութենէն, ինչ ընելուն չի գիտցան:

Ինչ մը թուրք վիրաւորներուն մէջ, բազմաթիւ սպանուածներ նկատուեցան: Կրօնապետին հետ, նաեւ ոստիկան զինուորներէն ու գլխաւոր թուրքերէն շատերուն գիւղերը փոռած էին, եկեղեցւոյ յատակին վրայ: Այսպէս, Հայուն անեկեղեցւոյ յատակին վրայ: Եւ իրական, անՀայուն զնդակէն ալ ինկան: Եւ իրական, անխուսափելի կորստեան մը մատնուած հէթ թըշուառներն ալ աղատուեցան, շնորհիւ իրենց քաջազուն եղբարց:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0345324

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

ՎԵՀ. ՀԱՅՐԻԿԸ ԲԱԳՈՒ (սպառած)

ՏԱՐԱԾՈՒԱԾ ԱԽՏԸ (սպառած)

ԱՅՅ ՄԸ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻՆ 25 «ԷՆ/Թ

ԱՐԹՆՈՒԹԻՒՆ 50 "

ԴԷՊԻ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ 25 "

